

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ

№1, 2022

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
№1**

2022

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ**

(КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ)

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№1

2022

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ**

(KAZAKHSTAN ORIENTALIST SCIENCE)

SCIENTIFIC JOURNAL

№1

2022

Ғылыми журнал
Журнал 2022 жылдан
бері шығады.

Құрылтайшы және
баспагер:

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

Редакция мен
баспагер мекен
жайы:

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі, 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі, 29,
050010

Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында тіркелген,
куәлік
№KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ
ҒЫЛЫМЫ»
№1, 2022

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология
ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия
ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, тарих ғылымдарының
кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының ғалым-хатшысы (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с
2022 года.

Учредитель и издатель:

Институт
востоковедения имени
Р.Б. Сулейменова

Адрес редакции и учредителя:

Юридический адрес:
Казахстан г. Алматы,
ул. Шевченко, 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г. Алматы,
ул. Курмангазы, 29,
050010

Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития Республики
Казахстан от 16
августа 2021 года,
свидетельство
№KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫ» №1, 2022

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических
наук, генеральный директор Института
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы,
Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат
философских наук, доцент, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат
исторических наук, ученый-секретарь Института
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы,
Казахстан)

Scientific journal

**The journal has been
published since 2022.**

Founder and publisher:

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty, st.
Shevchenko, 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty, st.
Kurmangazy, 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and Public
Development of the
Republic of
Kazakhstan on August
16, 2021, certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСТАНУ
ҒЫЛЫМЫ»
№1, 2022**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental
Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor, Leading Researcher at the R.B.
Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty,
Kazakhstan)

Responsible editor:

Yernur Belgozha, Candidate of Historical Sciences,
Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгүль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Erkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD, (Sapporo, Japan)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Masabaev Kanat, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	14
Көмеков Б.Е., Көмекова Р.Б. Мұхаммед ибн Нәжіп Бақраның «Жаһан-намесіне» дерекнамалық мен тарихнамалық баға берілуіне орай.....	17
Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. «Ұлы жібек жолы» және қытай мәдениеті.....	30
Др. Кайхэ. Айсин Джиоро. Хуэй тобының қалыптасу кезеңіндегі зерттеуі: шығыс этникалық топтармен қарым-қатынас.....	55
Аманжолова Д.А. Алаштың гуманитарлық мұрасы туралы.....	65
Кожирова С.Б., Кабдугалиев А.К. Инициатива «Один пояс - один путь» – новая модель сотрудничества кнр со странами центральной Азии.....	76
Керімбаев Е.Ә. Интенсивное распространение китайского языка и культуры в Казахстане в рамках «Один пояс – один путь».....	89
Әбиденқызы А. Қазақ және қытай тілдеріндегі тыйым сөздер: сипаты және қолданылу ерекшеліктері.....	100
Сарқытқан Қ., Карипжанов Н.А., Мырзалы Т.Д. Қазақстан - Қытай қатынастары: этникалық қазақтардың географиясы және көші-қоны аясында.....	108
Идрышева Ж.Қ., Тұрсын Р. Қытай-Түркия қарым-қатынасы дамуының мәселелері.....	121
Салтакова Ж.Т. Түркі халықтарындағы шежіре тарқату дәстүрі немесе ұлттық жад.....	135
Масабаев К.І. Си Цзиньпиннің «Бір белдеу, бір жол» бастамасы: «жаңа қырғи-қабақ соғыс» даласында.....	147
Жиренов А.А. Құран кәрімдегі сүрелердің аттарын грамматикалық тұлғаларға бөліп қарастыру.....	156
Дүйсенов Б.Д. Ескі қыпшақ ескерткіштерінің классификациясы.....	165
Рахимова Қ.Д. Иран зиялыларының әлеуметтік-саяси белсенділігіне Амир Кабир реформаларының әсері.....	171
Авторлар туралы мәліметтер	179

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	15
<i>Кумеков Б.Е., Кумекова Р.Б.</i> К источниковедческой и историографической оценке «Джахāн-нāме» Мухаммада Ибн Наджйб Бакрāна.....	17
<i>Масимханулы Д., Абиденкызы А.</i> «Великий шелковый путь» и Китайская культура... 30	30
<i>Др. Кайхэ. Айсин Джиоро.</i> Исследование группы Хуэйхуэй в период ее становления: отношения с восточными этническими группами.....	55
<i>Аманжолова Д.А.</i> К вопросу о гуманитарном наследии Алаш.....	65
<i>Кожирова С.Б., Кабдугалиев А.К.</i> Инициатива «Один пояс - один путь» – новая модель сотрудничества кнр со странами Центральной Азии.....	77
<i>Керимбаев Е.А.</i> Интенсивное распространение китайского языка и культуры в Казахстане в рамках «Один пояс – один путь».....	89
<i>Абиденкызы А.</i> Запретные слова на казахском и китайском языках: характеристика и особенности применения.....	100
<i>Саркытқан К., Карипжанов Н.А., Мырзалы Т.Д.</i> Казахстанско-Китайские отношения: в рамках географии и миграции этнических казахов.....	108
<i>Идрышева Ж.К., Турсын Р.</i> Вопросы развития Китайско-Турецких отношений.....	121
<i>Салтакова Ж.Т.</i> Традиция родословия у тюркских народов или национальная память.....	135
<i>Масабаев К.И.</i> Инициатива Си Цзиньпина «Один пояс - один путь»: в дебрях «новой холодной войны».....	147
<i>Жиренов А.А.</i> Грамматический анализ названий сур Священного Корана.....	156
<i>Дюсенов Б.Д.</i> Классификация старокыпчакских письменных памятников.....	165
<i>Рахимова Қ.Д.</i> Влияние реформ Амира Кабира на социально-политическую активность Иранской интеллигенции.....	171
<i>Сведения об авторах</i>	179

CONTENT

<i>Foreword</i>	16
<i>Kumekov B.E., Kumekova R.B.</i> No source studies and historiographical assessment "Jahān-nāme" Muhammad Ibn Najib Bakrān.....	17
<i>Massimkhanuly D., Abidenkyzy A.</i> The Great Silk Road and Chinese culture.....	30
<i>Dr. Kaihe. AisinGioro.</i> A case study of the huihui group in its infancy: relations with eastern ethnic groups.....	55
<i>Amanzholova D.A.</i> On the question of the humanitarian heritage of Alash.....	65
<i>Kozhirova S.B., Kabdugaliyev A.K.</i> The one belt - one road initiative – new model of China’s cooperation with the countries of Central Asia.....	76
<i>Kerimbayev E.A.</i> Intensive dissemination of Chinese language and culture in Kazakhstan within the framework of «one belt, one road».....	89
<i>Abidenkyzy A.</i> Prohibited words in kazakh and chinese languages: characteristics and application features.....	100
<i>Sarkytkan K., Karipzhanov N. A., Mirzaly T.D.</i> Kazakhstan-China relations: within geography and migration of ethnic Kazakh.....	109
<i>Ydrysheva Zh. K., Tursyn R.</i> Issues of the development of chinese-turkish relations.....	121
<i>Saltakova Zh. T.</i> Turkich people’s custom of genealogical method of storytelling or national memory.....	135
<i>Massabayev K.I.</i> Xi Jinping's " One belt, one road " initiative: in the wilderness of «a new cold war».....	147
<i>Zhirenov A.A.</i> Grammar analysis of the names of the suras of the Holy Quran.....	156
<i>Dyussenov B.D.</i> Classification of old Kipchak written monuments.....	165
<i>Rakhimova K. D.</i> Impact of Amir Kabir's reforms on the socio-political activity of the Iranian intelligentsia	171
<i>Information about autors</i>	179

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Уақытша, жылына басылымның 2 нөмірін шығару көзделуде.

Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется термин «ориенталистика», то есть, это второе название востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, изнутри разделив на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Средней Азии.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране есть Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве Науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся наукой востоковедения. Научный центр с историей более, чем четверть века, проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также, масштаб международных связей Института очень широк. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Востоковедная наука Казахстана». В журнале будут опубликованы работы отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока. Временно будут выпускаться 2 номера издания в год.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Всех специалистов по данной отрасли приглашаем к творческому сотрудничеству.

Ждем от вас оригинальных и значительных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term "Orientalism" is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urartology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal "Oriental Science of Kazakhstan". The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East. Temporarily, it will publish two issues a year.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

Кумеков Булат, Кумекова Райхан

**К ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЙ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЙ
ОЦЕНКЕ «ДЖАХА́Н-НА́МЕ» МУХАММАДА ИБН НАДЖИ́Б
БАКРА́НА**

Көмеков Болат, Көмекова Райхан

**МУХАММАД ИБН НАДЖИ́Б БАКРА́ННИҢ «ЖАҺАН-
НАМЕСІНЕ» ДЕРЕКТАНУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ БАҒА
БЕРІЛУІНЕ ОРАЙ**

Kumekov Bulat, Kumekova Raikhan

**TO THE SOURCEBOOK AND HISTORIOGRAPHICAL
ASSESSMENT OF MUHAMMAD IBN NADJIB BAKRĀN's «JAHAN-
NĀME»**

С образованием и укреплением Арабского халифата сформировалась синкретическая мусульманская культура, охватившая все сферы духовности, науки и образования. Значительно расширились по сравнению с предшествующим временем масштабы географических знаний о населенной части мира. Арабские, персидские и тюркские исторические и географические сочинения и памятники картографии IX-XVII вв., как наиболее информативный пласт сведений, представляют один большой комплекс источников, на основании которых современная наука строит историческую и духовную картину для стран, входивших в орбиту влияния исламской синкретической культуры [1]. Мусульманские письменные памятники были созданы на общей почве традиций культурного наследия. Вместе с тем каждое произведение мусульманского круга в известном смысле имеет специфику как по содержанию, так и авторским приемам и подходам.

Среднеазиатский ученый Мухаммад ибн Наджйб Бакрāн в 605 г. х. / 1208-1209 гг. составил на ткани большую карту, к которой написал на персидском языке объяснительную записку (рисāла) в виде географического трактата под названием «Джахāн-на́ме» (Описание мира) для славного правителя Государства хорезмшахов ‘Ала ад-дйна Мухаммада ибн Текеша (1200-1220 гг.). В то время держава Хорезмшахов достигла такого могущества, что она претендовала на первенство во всем мусульманском мире. Благодаря хорезмшаху Мухаммаду была окончательно свергнута династия каракитаев, под политическим влиянием которых с середины XII в. находились Сельджукиды, Караханиды и собственно Хорезмшахи. Величие двора естественно накладывало отпечаток на замысел Мухаммада ибн

Наджйб Бакрāна и приносило большую ответственность при подготовке карты. В то же время им двигала и надежда на материальное вознаграждение. Быть может поэтому свою карту Ибн Наджйб Бакрāна изобразил лишь на ткани. Впрочем, в истории картографии немало и других примеров. Так, в середине XII в. король Сицилии Роджер II доставил арабскому ученому ал-Идрйсй слитки серебра, стоимостью в сорок четыре тысяч дирхемов¹. Немногим более одной трети серебра ему хватило, чтобы отлить большое плоскошарие, на котором была показана вся обжитая земля с гидрографией, орографией, городами, странами и народами, с указанием климатов (поясов) [2, с. 6-7], но без градусной сетки. Остальное серебро Роджер II оставил ученому в награду. Исполненная с большим мастерством и сравнительно объективными географическими представлениями карта ал-Идрйсй «Сўрат ал-ард» (Картина земли) стала апогеем не только арабской, но и мировой картографии [3]. Вместе с тем для Ибн Наджйб Бакрāна карта на ткани, очевидно, была удобна тем, что ее можно было расстелить на выпуклой поверхности (на большом котле), получив тем самым что-то вроде глобуса, с целью наглядного разъяснения принципа широт и долгот и определения расстояний на шарообразной Земле.

О Мухаммаде ибн Наджйб Бакрāне нет никаких конкретных сведений. На основании опосредованных данных Ю.Е. Борщевский полагает, что он, по всей вероятности, происходил из Хорасана, жил в городе Тусе [4, с. 10]. Карта мира по описанию автора, была подготовлена с особой тщательностью и рельефными топографическими подробностями. На ней были указаны страны и народы, моря и озера, реки и протоки, горы и пустыни, все объекты в различных цветовых изображениях, вплоть до горных снежных вершин, которые отмечались белым цветом; города обозначались кружочком. На карте мира Ибн Наджйб Бакрāна были указаны красные линии долгот и широт в градусной сетке. Вся ойкумена размещалась по семи климатам. При этом каждый климат был написан и выделен черным цветом. Между тем в тексте «Джахāн-нāме» нет изображения географических координат и почти не показаны климаты. Объяснением этому могут быть несколько причин. Краткость изложения текста сочинения, о котором неоднократно говорит Мухаммад ибн Наджйб Бакрāн, возможно привела к сокращению данных о климатах и географических координатах. Вероятно также и то, что имелось более полное сочинение с детальным описанием карты мира, которое не дошло до нас. Нельзя сбрасывать со счетов и третью возможность. Изначально карта мира была составлена без климатов и градусной сетки. Именно на основе этой карты был написан в кратком изложении «Джахāн-нāме». В этой связи обращает внимание следующая информация Ибн Наджйб Бакрāна: «А затем, среди черновиков имама Шараф ад-дйна Мазй Тўсй, да смилуется над ним Аллах, который вернулся из Рума, нашли фрагмент, писанный его рукой, где со всей тщательностью и доказательствами подтверждены и записаны долгота и широта городов, а

---

¹ Весом около 150 кг.

также широты и долготы берегов рек, фарсанг за фарсангом, местонахождение гор и морей, островов – все указано... Когда этот фрагмент оказался в моих руках, то это было большое подспорье, и цель была достигнута» [5, с. 148]. Вероятно, имеется в виду знаменитый математик Шараф ад-дйн ал-Музаффар ибн Мухаммад ат-Тусй (1135-1213), в числе трудов которого был и трактат об астролябии – приборе, который позволял вычислять как звездные, так и географические координаты. По всей видимости, этими откровениями автора можно объяснить характер завершающего этапа оформления карты и столь разительное расхождение карты и текста трактата применительно к координатной сетке и климатам. Таким образом, климаты и координаты позже были нанесены на карту. Лишь дважды в «Джахāн-нāме» говорится бегло и бессистемно о Первом климате, в одном случае в связи с Черной горой в Африке, а в другом – с египетским Нилом. Более в записках нет никакого упоминания об оставшихся шести климатах.

Между странами и областями черными линиями были указаны рубежи, они проходили, как известно по другим повествовательным источникам, по естественным географическим объектам и по нейтральной полосе. Карты также предназначались для определения из каждого населенного пункта и города направления на Киблу (Мекку) при чтении священного Корана, что имело известное практическое значение. Стороны света были обозначены на карте с южной исламской ориентацией.

Несомненно, при составлении этой замечательной карты Мухаммадом ибн Наджйб Бакрāном сказался предшествующий опыт картографической культуры. Формирование в раннее средневековье арабской географической литературы и неотъемлемой ее части – картографии, проходило под влиянием индо-иранской и греческой традиций. Через посредство греческой географии (Птолемей, II в. н.э.), использовался метод деления обитаемой земли на семь климатов, равно как проводилось вычисление топографических объектов в широтном и меридиональном направлениях. Значительно пререработав географию Птолемея, среднеазиатский ученый ал-Хбрезмй в IX в. написал первый арабский географический труд «Китāб сурат ал-ард» (Книга картины земли) с картой, но последняя до нас не дошла. Карта Птолемея имела полукруглую форму. В последующем мусульманские ученые, в том числе Мухаммад ибн Наджйб Бакрāн, исправили птолемеевские представления, изображая мир в виде круга.

С иранским культурным наследием было связано представление о картах, оказавших влияние на развитие арабской картографии. Ибн Наджйб Бакрāн упоминает эпоху халифа ал-Ма'мūна (813-833 гг.), приводя информацию, связанную с расстоянием земли в длину и ширину. В период правления ал-Ма'мūна была составлена систематическая сводка географических координат, известная как «Аз-Зидж ал-ма'мūнй ал-мумтахан» (Проверенные мамуновские таблицы). Наряду с мамуновскими астрономическими таблицами была создана географическая карта, известная

как «мамуновская карта», оказавшая влияние на последующее развитие мусульманской картографии. По сведениям арабского географа аз-Зухрй (XII в.) эта карта мира была разделена на семь климатов, причем, шесть окружали расположенный в середине седьмой. Такая система соответствовала иранской традиции деления на кишвары [6, с. 87]. Сама идея составления карты мира для державного правителя ал-Ма'мӯна воспринималась как символ мирового господства. Подобные карты в более раннее время предназначались для сасанидских царей. Можно допустить, что аналогичная идея составления карты мира для властного хорезмшаха Мухаммада двигала также и нашим автором.

Иранские географические схемы составили в арабской обработке оригинальный памятник картографии «Атлас ислама». Географические сочинения описательного направления в дальнейшем исходили из системы построения этого атласа. Наибольшего развития арабская географическая литература достигает в X в. благодаря оригинальным трудам, прежде всего, Абӯ Зайда ал-Балхй, ал-Истахрй, Ибн Хаукаля, путешественников Ибн Фадлāна и ал-Мас'ūdй. Из мусульманских городов расширились торговые пути, которые пролегали и в центры кочевых государств – огузов на Сырдарье, кимеков на Иртыше, кыргызов на Енисее, болгар на Итиле. Именно в этот период в письменных памятниках мусульманского круга появляется свод сведений, отличающихся широкой осведомленностью и сравнительно высокой точностью сообщений. Имеет место громадное расширение географических и этнографических горизонтов как исламского, так и окружающего мира.

В XI в. все меньше создаются оригинальные труды, географы лишь расширяют предшествующие сведения, исключение составляют выдающиеся сочинения ал-Бйрӯнй и специфические тюркские реалии в произведении Махмӯда ал-Кашгārй. В последующем географические сочинения все больше носят компилятивный характер.

Накапливавшийся информационный фонд в письменных источниках мусульманского круга от Багдада до Андалусии в Испании и Кашгара в Восточном Туркестане вне зависимости от времени и места их создания, воспринимался средневековыми писателями как общее наследие и достояние. Тем самым характерной особенностью мусульманской историографии стал метод компиляции, который имел широкое признание в ученых кругах того времени. Включение в свою книгу чужого сочинения никак не возбранялось, даже, наоборот, по крайней мере, в отдельных отраслях литературы, поощрялось и предписывалось [7, с. 75]. Несомненно, каждый автор имел собственный подход и метод пользоваться материалами для своего творения.

Географическое сочинение «Джахāн-нāме», в значительной степени основанное на предшествующих письменных памятниках, носит компилятивный характер. Компиляция создает немало трудностей для проведения источниковедческо-текстологического анализа, но зато позволяет

установить взаимозависимость авторов, выделить хронологические пласты, фиксировать параллельные места различных сюжетов, исправлять текст. Хронологическое разделение материала особо трудно провести в географической литературе, так как в ней почти всегда отсутствуют не только прямые, но и косвенные датировки. Описательная записка Ибн Наджйб Бакрāна включает в себе географические сведения, космографический материал и информацию жанра «'аджайб» (чудеса и удивительные вещи). Сам автор «Джахāн-нāме» указал семь основных источников информации, принадлежащих перу Ибн Хордāдбеха (IX в.), Мухаммада ибн Бахр ар-Рūхнй (IX в.), 'Алй ибн 'Аббāса ал-Маджūсй (X в.), ал-Бйрūнй (XI в.), Нāсир-и Хусрау (XI в.), Шарāф ад-дйн Тўсй (его труд не известен), «Тавāрйх-и хулафа» (автор не назван). Подробную характеристику письменных источников Мухаммада ибн Наджйб Бакрāна дал Ю.Е. Борщевский, дополнительно выявив двух авторов – ал-Истахрй (X в.) и ал-Бйрūнй («Китāб ат-тафхйм»), материалы которых использовал автор [4, с. 11-16].

В ходе источниковедческо-текстологического анализа сочинения выясняется более широкий круг привлекаемых нарративных источников.

В главе об удивительных вещах «Джахāн-нāме» имеется сюжет, связанный с камнем йада (джада), с помощью которого тюрки вызывали непогоду - дождь, снег и град [5, с. 167]. Эта тема в той или иной форме затрагивается в ряде сочинений. Наиболее ранняя по времени информация о данном камне содержится у арабского географа Ибн ал-Фāкиха (X в.), уроженца города Хамадана в Персии. Его сочинение «Китāб ахбār ал-булдāн» (Книга рассказов о странах), написанное в значительной мере для занимательного читателя, содержит версию о камне йада, распространенную среди тюрков огузов. Предание связано также с горой, за которой животные подбирают камни и держат их во рту, чтобы спастись от знойного солнца и вызвать дождь. Эти камни были доставлены в страну огузов, с помощью которых они вызывали дождь, снег и град [8, л. 171б]. По всей вероятности, Ибн ал-Фāких оказал опосредованное влияние на Ибн Наджйб Бакрāна или же они пользовались одним источником.

В «Джахāн-нāме» содержится сообщение о реке Атил (Волга): «Истоки ее поблизости от хырхызов, проходят между кимеками и туркменами, а затем течет в Булгар [5, с. 149]». Эти сведения Ибн Наджйб Бакрāн заимствовал из книги ал-Истахрй «Китāб ал-масāлик ва-л-мамāлик» (Книга путей и государств), которую он широко использовал, хотя нигде у него нет ссылки на этот источник. В этой связи ал-Истахрй пишет: «Что касается реки Асил (Атил), то она, как дошло до меня, вытекает около кыргыз и течет между кимеками и огузами, она является границей между кимеками и огузами; затем течет в западном направлении позади булгар» [9, с. 130]. Почти идентичный текст восходит к Абū Зайд ал-Балхй [10, л. 74а], труд которого полностью был использован ал-Истахрй. Как видно, Ибн Наджйб Бакрāн сократил текст ал-Истахрй, но самое главное, он заменил этноним огуз словом туркмен, что указывает на хронологические и этнокультурные

изменения. Ал-Истахрї, равно как и предшествующие авторы, нигде не упоминает термин туркмен. Впервые название туркмен в мусульманской литературе появляется в конце X в. в географическом труде ал-Мукаддасї «Ахсан ат-такāsим фї ма'рифат ал-акālїм» (Лучшее разделение для познания климатов). В нем он характеризует город Баладж в Исфиджабской области как пограничную крепость против туркмен, принявших ислам. И далее еще сообщает, что недалеко от города Мерки, «в маленьком городе Орду, живет правитель (малик) туркмен, который постоянно посылает подарки владельцу Исфиджаба» [11, с. 274-275]. Термин туркмен прилагался к исламизированным группировкам как огузов, так и карлуков. Знаток тюркской среды Махмūd ал-Кашгārї в XI в. указывает достаточно определенно на то, что «Карлуки – племя из тюрков, кочевники, отдельные от огузов; они тоже туркмены» [12, с. 56, 393]. Ученым упоминаются также «карлукские туркмены» [12, с. 80]. Изучение поправок Мухамада ибн Наджїб Бакрāна, внесенных в заимствованный текст, представляет специальный интерес для выяснения его методов работы.

Вызывает интерес тема истока реки Атил, в данном случае из земель кыргызов. В этом сообщении, думается, заключен код, указывающий на политическую мощь, достигнутую енисейскими кыргызами в IX-X вв. Наряду с кыргызами сильные кочевые государства были созданы на Иртыше кимекским каганом и Сырдарье огузским джабгу. Поэтому они оказались в объекте внимания исламской историографии. На эту мысль наводит целостное описание Атиля в арабо-персидской литературе X-XV вв. Во всех описаниях верхнее ее течение определяется с востока на запад. А это значит, что «исток» Волги нужно искать к востоку от нее. Учеными-востоковедами было высказано мнение о том, что географическая традиция в средневековой мусульманской историографии на арабском и персидском языках принимала за волжское верхнее течение реку Каму. В таком случае, имея в виду сообщения ал-Истахрї и Ибн Наджїб Бакрāна, на реке Каме должны были бы граничить кимеки с огузами (туркменами). Но такое расселение этих племен расходится с исторической действительностью. Известно, что в районе реки Камы в рассматриваемое время жили финно-угорские племена.

В решении вопроса об идентификации «истока» Атиля главным аргументом должны быть сведения о расселении на нем кимеков и огузов. «Исток» Атиля, воспринимаемый как его «приток», по исследованию В.П. Демидчика [13, с. 56] на основе сведений новейшего издания Ибн Хаукаля, в действительности соответствует нынешнему Уралу. Соединение Урала с Волгой объясняется неверным представлением средневековых авторов о течении этих двух самостоятельных рек.

Свидетельство кочевания кимеков и огузов на Урале находим и у анонима «Худūd ал-'āлам» (X в.). Согласно источнику, «река Артуш течет между землями кимеков и огузов». Артуш, по мнению В.Ф. Минорского [14, с. 216], соответствует Уралу. По данным арабского географа и историка ал-Мас'ūdї (X в.) в «Китāб ат-танбїх ва-л-ишрāф» (Книга наставления и

пересмотра) зимовки и летовки кимекских и огузских племен находились на Белом и Черном Иртыше [15, с. 71], впадающих в Каспийское море (Бахр ал-хазар). Эти реки идентифицируются с Уралом и Эмбой. До сих пор не получило удовлетворительного объяснения возникновение топонимов Белый и Черный Иртыш на столь значительном отдалении от собственно Иртыша. По нашему мнению, в этой уникальной информации проявилась закономерность, характерная для эпохи раннего средневековья, заключающаяся в отражении географической среды в этническом самосознании. Так, ландшафты этнической территории запечатлеваются в сознании населявших ее людей в виде обожествленных представлений о родной земле. Этнос, переселившийся на другую территорию, переносит туда названия обожествленных гор, озер, рек с прежних мест своего обитания. В этой связи вспоминается обобщение Гардйзй: «Река Иртыш – бог кимеков» [16, с. 27 (текст), 44 (перевод)]. Лишь кимеки могли назвать Эмбу и Урал, по месту своего прежнего расселения, Белым и Черным Иртышом. Очевидно, источником данной информации для ал-Мас'удй послужили выходцы из кимекской среды. Истоки Атиля (Итиля) в арабской и персидской географической литературе связываются наряду с кыргызами, то с тюрками, то с токузогузами, то с кипчаками, относящимися к различной хронологии – тюрки (VII-VIII вв.), токузогузы (VIII-IX вв.), кыргызы (X в.), кипчаки (XI-XII вв.). Эта разнообразная информация безусловно связана с конкретной исторической ситуацией, с политическим возвышением того или иного этноса, что указывает на необходимость применения метода историзма при рассмотрении источниковедческих проблем.

Ибн Наджйб Бакрāн, описывая север обитаемой земли Тюрков и Саклаб, отмечает сильные холода, особенно на острове Туле, где люди устраивают «под землей вроде бань, шесть месяцев в году поддерживают там огонь, чтобы им было возможно там жить» [5, с. 129]. Схожая тема находится у Шарафа ал-Замāна Тāхир Марвазй (XII в.) в сочинении «Табā'и' ал-хайавāн» (Естественные свойства животных). В разделе, относящемся к стране Саклаб, сказано: «Холода у них бывают настолько сильные, что они роют глубокие ямы, покрывают их бревнами и обогревают дымом навоза и дров. Там они проводят свои зимы» [17, с. 22]. Обнаруживаются текстологические параллели двух сочинений. Основная канва темы сохранена в кратком изложении Ибн Наджйб Бакрāна. Известия о северных областях, связанных с описанием сильных холодов, судя по некоторым ссылкам источников, восходит к географическому труду везира Саманидов ал-Джайхāнй (конец IX-нач. X в.).

Локализация в «Джахāн-нāме» на крайнем западе «Счастливых островов» (Джазā'ир суадā) и «Вечных островов» (Джазā'ир хāлидāt) говорит о традиции восходящей к Птолемею, начало которому в арабской географической литературе положил Мухаммад ал-Хбрезмй.

Географический трактат Ибн Наджйб Бакрāна содержит интересные историко-географические подробности, которые касаются некоторых стран

и регионов, в том числе Казахстана и Средней Азии. Рисуя общую картину содержания своего труда, Ибн Наджйб Бакрāн констатирует: «Это собрание сведений, в котором описывается человечество». При этом, конечно, он имел в виду не собственно историю, а разнообразную информацию о географических представлениях ойкумены. Краткие сведения охватывали два континента: Евразию и Африку. Фактические данные обнимали обширную территорию от Италии и Испании на западе до Китая, Кореи (Шила, неверно Басила) и Японии (Ваквак) на востоке; от северных областей Тюрков и Саклаб до острова Цейлона (Сарандиб) и Явы (Джабе) на юге.

Большой интерес представляют сведения «Джахāн-нāме» по исторической географии Казахстана и Средней Азии. Пристальное внимание Ибн Наджйб Бакрāн уделяет Каспийскому бассейну и в целом, Арало-Каспийскому региону. Каспийское море предстает под тремя названиями – Абескун, море Хазар и Гурган. Дается описание фауны, в частности, говорится о крупных рыбах, которых вывозят в ряд городов, а также упоминается животное «водяная собака» [5, с. 140], чье внешнее описание совпадает с тюленем. На восточном побережье Каспия локализованы горы Сиях-Кух, где были источники воды и пастбища. Эти сведения были заимствованы у ал-Истахри. Вместе с тем Ибн Наджйб Бакрāн в этот контекст вводит информацию о Манкышлаке, о котором нет упоминаний в труде ал-Истахрй. Из исследовательской литературы известно, что Сиях-Кух более раннее название Мангышлака. Впервые горы Мангышлак упоминаются в географическом сочинении ал-Мукаддаси под термином «Бинкишлах» [11, с. 355]. Топоним Мангышлак затем появляется у ал-Бйрūнй (XI в.) в его «ал-Кāнūн ал- Мас'ūdй» (Кāнūн ал-Мас'ūdй), он упоминается также как гора, но в форме «Банхишлāг» [19, с. 47]. Затем географическое название Мангышлак показан на круглой тюркской карте мира Махмуда ал-Кашгари. К востоку от западной оконечности Каспийского моря локализован «Мāн қишлāг» (написанное в два слова), о котором в словаре говорится как «о местности в землях огузов» [12, с. 387; 20, с. 118]. Далее он фиксируется в документах XII в., как топоним Манқышлāг [21, с. 34, 44, 79]. Идентичное написание дает Ибн Наджйб Бакрāн в «Джахāн-нāме», где определяет Манқышлāг, как племенное название [5, с. 160-161], более не встречаемое в источниках. Наряду с этим он упоминается в значении топонима – «жители Манқышлāга». Как известно через Мангышлак шел важный торговый путь из Восточной Европы и Поволжья в Среднюю Азию.

Аральское море по данным Ибн Наджйб Бакрāна известно как Хорезмское озеро. Вместе с тем он называет это море как Джендское озеро [5, с. 141, 148-149, 160], что весьма любопытно, ибо до автора «Джахāн-нāме» озеро нигде не называлось «Джендским». Этим самым Ибн Наджйб Бакрāн подчеркнул большую значимость города Дженда, которую он обрел, очевидно, в эпоху кипчакского политического возвышения, когда нижнее течение Сырдарьи с ее городами и крепостями принадлежало кипчакским

ханам. Именно в правлении хорезмшаха Атсыза (1128-1156 гг.) усилилась борьба между этими государствами за важный стратегический регион. Атсыз всячески пытался завладеть в середине XII в. городом Джендом - наиболее крупным, укрепленным и торговым центром. Скорее всего, именно в этот период появилось название «Джендское озеро». В Аральское море впадали Сырдарья (река Чача и Ферганы) и Амударья (река Хорезма). Привлекает внимание мнение Ибн Наджйб Бакрāна о том, что в Джендском озере «где-то есть сток воды, где вода из него вытекает» [5, с. 141]. Средневековые авторы полагали, что между Аральским и Каспийским морем есть подземная связь. В современных условиях экологического кризиса на Аральском море данные Ибн Наджйб Бакрāна вселяют надежду на возрождение в перспективе Аральского моря.

В ряду разнообразной информации имеются любопытные сведения по этноисторической истории. Упоминание каракитаев (хита, кита) можно отнести к аутентичным сведениям Ибн Наджйб Бакрāна ввиду того, что в его время хорезмшахи находились с каракитаями в сложных взаимоотношениях. Вместе с тем у него содержатся данные о каракитаях, относящиеся к более раннему времени. В «Джахāн-нāме» приводится информация о каракитаях, якобы «дошедших с битвами по пути до пределов Баласагуна. Там никто им не препятствовал, и они там поселились» [5, с. 160]. Так обрисована картина прихода каракитаев в Жетысу. Видимо, стремление к краткости изложения сказалось на объективности этих фактов. Вот как описывает эти события арабский историк Ибн ал-Асйр (XIII в.), которому принадлежат наиболее подробное и достоверное их изложение. Около 1130 г. караханидский владетель города Баласагуна призвал каракитаев, расселявшихся на р. Эмиле, на помощь против тюркских племен канглы и карлуков. Каракитаи, оказав помощь караханиду и лишив его ханского титула, заняли Баласагун и основали собственное государство в Жетысу [22, с. 55-57; 23, с. 50]. Несомненно, все факты из источника должны быть подвергнуты сравнительно-историческому анализу в корпусе письменных памятников.

По материалам «Джахāн-нāме» «истоки р. Чача (Шаша) со стороны Туркестана поблизости от Чигиля... затем река впадает в озеро Дженда» [5, с. 149]. Сведения об истоках Сырдарьи, связанные с названием племени чигиль в Туркестане, носят оригинальный характер. В других источниках об истоках р. Чача, чигили, относящиеся к карлукским племенам, нигде не встречаются. Упоминание чигилей в данном контексте, как показывает опыт источниковедческих изысканий, должно быть связано со временем укрепления политических устоев чигилей. Так период политического возвышения чигилей отражен на круглой карте мира Абū Зайд ал-Балхй. На карте мира рукописи ал-Балхй «Зикр ал-масāфāt ва сувар акālйм» (Упоминание о расстояниях и изображения климатов) к востоку от карлуков были указаны чигили, что указывает на период усиления объединения чигилей в Жетысу, когда они оказались на гребне политической волны [24, с. 64]. Ни у ал-Истахрй, ни у Ибн Хаукаля, почти полностью использовавших

труд ал-Балхи, нет никакой информации о чигилях, которые не упоминаются ни в их сочинениях, ни на географических картах. На карте ал-Балхи отражены реалии, относящиеся к концу IX-нач. X в. Скорее всего этим же временем можно датировать сообщения Ибн Наджйб Бакрāна о чигилях. Сведения о тюркских племенах и их расселении в целом носят краткий и отрывочный характер. Однако они важны при сопоставлении их с информацией других источников.

К Арало-Каспийскому региону относятся важные сведения Ибн Наджйб Бакрāна о нефти и природном газе. В «Джахāн-нāме» заключена любопытная информация: «А нефть (нафт) представляет собой масло, и ее также добывают из колодцев в земле. И бывает она зеленая, белая и черная. Что касается зеленой, то она находится в Хазарском Дарбанде, белая – в Баку и Мукане, а черная – в пределах Балхана; и есть места, где добывают её с помощью подземных каналов² и везут в разные места. А черную нефть превращают в белую капельным путем. Этот процесс называют дистилляцией (тактйр)» [5, с. 175].

Город Дербент на западном побережье Капийского моря находился под властью хазар вплоть до X в., этим можно объяснить как появление топонима Хазарский Дербент, так и датировать этим временем сведения о нефти, приводимые в «Джахāн-нāме». В тексте достаточно информативно сказано о путях добычи, ее видах, регионах распространения и торговле нефтью. Как известно, цвет нефти это показатель степени очистки от смолистых примесей. Черная нефть является наиболее распространенной в природе. Из черной нефти путем перегонки получали белую нефть, которая впоследствии была известна как керосин. Но бывает и природная белая нефть. Эта нефть согласно Ибн Наджйб Бакрāну была в Баку и Мукане. О белой нефти в Баку знаменитый путешественник ал-Масуди отмечал, что такую нефть нигде в мире он не видел [26, с. 174]. В новейшее время в Баку на Апшероне добывается белая нефть, которая почти не содержит парафина. Черная нефть находилась в пределах Балхана. Большие и Малые Балханские горы находятся на востоке Каспийского моря в одном регионе с Мангышлаком. Зеленая нефть была связана с Хазарским Дербентом.

Наиболее ранние сведения о нефтяных источниках приводит ал-Мас'удй в своем труде «Мур'удж аз-захаб ва ма'āдин ал-джавāхир» (Промывальни золота и рудники самоцветов). Согласно данным ал-Мас'удй и в особенности более полным сведениям Йāк'ута (XIII в.) в Баку добывали белую, желтую, черную и синюю нефть из двух источников [25, с. 174; 26, р. 25; 27, с. 350]. Здесь не упоминается зеленая нефть. Вероятно, зеленая это смесь желтого и синего нефтяного источника. Нефть была прибыльной статьей торговли. Каждый источник нефти, по словам Йāк'ута, давал в день одну тысячу дирхемов. Добытую нефть в кожаных мешках на верблюдах вывозили в Персию, Индию, Сирию и другие страны. Современник Ибн

---

² Вероятно, имеется в виду сооружение типа *кариза* – подземного канала между колодцами, позволяющего выводить жидкость (воду, или, как в данном случае, нефть), самотеком на поверхность.

Наджйб Бакрāна анонимный автор сочинения «'Аджā'иб ад-дунйā» (Чудеса мира), конец XII-нач. XIII в., также отмечает, что товарами Баку были черная, белая и зеленая нефть. Наряду с этим Ибн Наджйб Бакрāн приводит данные, указывающие на наличие природного газа в Баку: «В пределах Ширвана и Баку на земле есть местность, где в двух местах горит огонь, в одном месте побольше, примерно тысяча гязов³ на тысячу, в другом – поменьше, примерно сто гязов на сто. Днем идет дым, а ночью – огонь... высота огня летом – в рост человека, а зимой – на высоту копья». Аноним «'Аджā'иб ад-дунйā» в рамках этой тематики констатирует, что «земля Баку всю ночь горит как огонь» [28, с. 189]. Природные богатства Капийского региона были известны издавна и их использовали в практических целях и торговых сделках.

Во многих главах трактата большое внимание уделяется удивительным вещам и чудесам, популярным на всем Востоке еще со времен Сасанидов. Такова была потребность занимательного читателя того времени. Между тем включение неаутентичных сведений «'аджā'иб» в общую систему письменной историографии позволяет радикально пересмотреть ценность содержащейся информации – географической, этнографической и фольклорной.

Сочинение Ибн Наджйб Бакрāна интересно также с точки зрения понимания менталитета населения эпохи предмонгольского нашествия. Было бы полезно провести сравнительный исторический анализ с более поздними источниками для выяснения изменения представлений людей об окружающем мире.

Как показывает исследовательский опыт ученых, возможности источниковедческого анализа исторического факта, в известном смысле, неисчерпаемы, как благодаря множественности подходов, так и непрерывно меняющейся перспективы научных достижений.

В целом, «Джахāн-нāме» Ибн Наджйб Бакрāна, как важный своеобразный географический памятник содержит интересные историко-географические сведения, не столько об общих географических представлениях всей ойкумены, сколько об областях и регионах, в том числе о территории современных Казахстана и Центральной Азии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Об истории изучения арабской, персидской и тюркской средневековой историко-географической литературы и картографических памятников: Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Соч. Т.IX. Москва, 1977; Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Т.IV. Москва-Ленинград, 1957; Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur Bd. I. Weimar 1898; Bd. II. Berlin, 1902; Miller K. Mappae arabicae. Arabische Welt - und Länder karten des 9-13 Jahr. Bd. I-VI. Stuttgart, 1926-1931; Spuler B. Historiography in Muslim Persia // Journal of the Pakistan.

---

³ Один гяз равен в разных странах от 91 до 97 см.

Historical Society. Karachi, 1958; Rosenthal F. History of the Muslim Historiography. Leiden, 1952; Fück J. Die Arabischen studien in Europa (bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts). Leipzig, 1955; Гибб Х.А. Арабская литература. Классический период. Москва, 1960; Стори Ч.А. Персидская литература: Био-библиографический обзор. Ч. 1-3. Переработано и дополнено Ю.З. Брегелем. М., 1972; Tarif Khalidi. Arabic historical thought in the Classical period. Cambridge, 1994; Şeşen R. Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı. Istanbul, 1998; Idem. Islâm Coğrafyacilarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara, 2001; Göckenjan H., Zimonyi I. Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens. Wiesbaden, 2001 (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaic, Bd. 54); Sezgin F. Islam'da Bilim ve Teknik. C.I-V. Ankara, 2007; Кумеков Б.Е., Кумекова Р.Б. История Казахстана в арабских источниках. Извлечения из арабских географических сочинений IX-XII вв. Вступительная статья, перевод с арабского, комментарии, тексты и факсимиле. Т.2. Алматы, 2010.

2. Ал-Идриси. Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак. Т.1, Каир, 1994, с. 6-7.

3. Ал-Идриси. Сурат ал-ард. Багдад, 1951; Крачковский Ю.И. Избранные сочинения. Т. 4, Москва-Ленинград, 1957, с. 294.

4. Мухаммад ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме (Книга о мире). Издание текста, введение и указатели Ю.Е. Борщевского. Москва, 1960, с. 10.

5. Мухаммад ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме (XIII в.). Вступительная статья, переводы с персидского на казахский, русский и английский языки Б.Е. Кумеков и Н. Тобыш. Астана, 2021, с. 148.

6. Крачковский Ю.И. Избранные сочинения. Т. 4, Москва-Ленинград, 1957, с. 87.

7. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабские рукописные традиции. Москва, 1985, с. 75.

8. Ибн ал-Факих. Китаб ахбар ал-булдан. Фотокопия Мешхедской рукописи Института восточных рукописей, ФВ-202. Санкт-Петербург, л. 171б.

9. Ал-Истахри. Ал-Масалик ва-л-мамалик. Каир, 1961, с. 130.

10. Абу Зайд ал-Балхи. Китаб сувар ал-акалим ас-саб'а. Институт рукописей Лиги арабских стран. Каир, Л. 74а.

11. Ал-Мукаддаси. Ахсан ат-такасим фи маарифат ал-акалим. ВГА, III, с. 274-275.

12. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк. Т. I. Стамбул, 1915, с. 56, 393.

13. Демидчик В. П. Описание Волги в «Книге изображения земли» арабского географа X в. Абу-л-Касима ибн Хаукаля // Изв. ООИ АН ТаджССР. № 2. Душанбе, 1962, с. 56.

14. Minorsky V. Hudud al-Alam. «The Region of the World». A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. London, 1937, с. 216.

15. Ал-Мас'уди. Ат-танбих ва-л-ишраф. Бейрут, 1993, с. 71.

16. Гардизи. Зайн ал-ахбар (Бартольд В.В. Соч. Т. 8. Москва, 1973), с. 27 (текст), 44 (перевод).
17. Sharaf al-Zaman Tahir Marwazi of China, the Turks and India. Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky, London, 1942, Arabic text, p. 22.
18. Ал-Мукаддаси. Ахсан ат-такасим фи маарифат ал-акалим. BGA, III, с. 355.
19. Al-Biruni's Picture of the World. (Sifat al-mamura ala l-Biruni). Ed. by A. Zeki Walidi Togan. MASI, № 53. New Delhi, 1941, p. 47.
20. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк. Т. 3, Стамбул, 1917, с. 118.
21. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. 1. Тексты. Санкт-Петербург, 1898, с. 34, 44, 79.
22. Ibn-el-Athiri. Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C.J. Tornberg, vol. XI, 1875, p. 55-57;
23. Бартольд В.В. Сочинения, Т. I. Ч. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва, 1963, с. 50.
24. Кумекова Р.Б. Карта мира Абу Зайда ал-Балхи (X в.) как источник по истории Казахстана // Вестник КазНУ. Сер. истор. №3 (54). Алматы, 2009, с. 64.
25. Ал-Мас'уди. Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-джаухар. Бейрут, 2005, с. 174.
26. Macoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard, T. II. Paris, 1862, p. 25;
27. Бартольд В.В. Сочинения, Т. III. Москва, 1965, с. 350.
28. Аджа'иб ад-дунйā (Чудеса мира). Критический текст, перевод с персидского, введение, комментарий и указатели Л.П. Смирнова. Москва, 1993, с. 189.

Мәсімханұлы Дүкен, Әбиденқызы Айнұр

«ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ» ЖӘНЕ ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТИ

Аннотация. Бұл мақала ежелгі "Жібек жолына" және оның қытай мәдениеті мен өнерінің дамуына, елдің әлеуеті мен жалпыұлттық руханиятқа оң әсерін тигізеді. Тарихи және жаңа ғылыми мәліметтерге сүйене отырып, мақалада ежелгі "Жібек жолы" аспан елінің дәстүрлі мәдениетін дамытуда, атап айтқанда, қытай өнерінің, әсіресе бейнелеу өнерінің тез дамуында кеңінен қолданылады деген болжамдар келтірілген, нәтижесінде ол білім мен жалпы ұлт санасында көрініс тапты.

Түйін сөздер: ежелгі Жібек жолы, қытай, қытай әдебиеті, Қытай өнері.

Масимханулы Дукен, Абиденкызы Айнур

«ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ» И КИТАЙСКАЯ КУЛЬТУРА

Аннотация. Данная статья посвящена древнему «Шелковому пути» и его положительному влиянию на развитие культуры и искусства Китая, потенциал страны и общенациональную духовность. На основе исторических и новых научных данных в статье приведены гипотезы, что древний «Шелковый путь» широко используется в развитии традиционной культуры Небесной страны, в частности, в быстром развитии китайского искусства, особенно изобразительного искусства, что в итоге отразилось на образовании и в целом сознании нации.

Ключевые слова: древний шелковый путь, Китай, литература Китая, искусство Китая.

Massimkhanuly Duken, Abidenkyzy Ainur

«THE GREAT SILK ROAD» AND CHINESE CULTURE

Abstract. This article is dedicated to the ancient "Silk Road" and its positive impact on the development of China's culture and art, the country's potential and national spirituality. Based on historical and new scientific data, the article cites the hypothesis that the ancient "Silk Road" is widely used in the development of the traditional culture of the Celestial country, in particular, in the rapid development of Chinese art, especially fine art, which ultimately affected education and the overall consciousness nation.

Key words: ancient silk road, China, literature of China, art of China.

1. Жібек жолы кезеңіндегі Қытай әдебиеті

«Ұлы жібек жолының» тарихын, ауқымын таныстырып, оның адамзат мәдениетінің дамуындағы атқарған рөліне баға беру біздің бұл еңбегіміздің басты мақсұты емес. Алайда түпнүктесін, бастауын қытайдан алған, алғаш қытайда тапқырланып, сонда өнідірілген матаның атымен аталған «Ұлы жолдың» Аспан асты елі мәдениетінің дамуына тигізген ықпал-әсері де есте анау айтқандай осал болған жоқ. Шығыс пен Батыс әлемін сауда керуендері арқылы тоғыстырған «Ұлы жібек жолының» бойымен барған-келген адамдардың арасында кім болмады дейсің?! Сол адамдардың ақыл-парасаты, сана-сезімі, көрген-білгені, өнері мен білім-білігі арқылы ақыл ауысып, ырыс жұғысып жатты. Сол қатарда қытайдың дәстүрлі мәдениеті мен өнері де өзгеріп, жаңғырып, толысып, гүлденіп жатқаны жасырын емес. Бұған көз жеткізу үшін Қытай әдебиеті мен өнерінің «Ұлы жібек жолы» кезеңінде қандай даму баспалдақтарынан өткеніне шамалы назар аударсақ та жеткілікті.

Қытай елінің әдебиеті көне әлемнің басқа мемлекеттерінің әдебиеті сияқты таза эстетикалық құбылыс емес, практикалық қызметтің міндетті құрамдас бөлігі ретінде туындады. Қытай тілінде жазылған ең бірінші жазба мәтіндер «Балнама» («尚書») болып саналады, олар көбіне кез келген өткір құралмен тасбақа сауытына немесе малдың ауырын сүйегіне жазылатын еді[1.107]. Мысалға, билеуші аңшылыққа шығуы табысты болатынын білгісі келіп, өз сұрағын тасбақа сауытына жазылуын және сауытты отқа салуды бұйыратын. Арнайы жорушы құдайдың «жауабын» оттың әсерінен пайда болған жарықтар сипатына сәйкес жоритын. Уақыт өте жазбаларға арналған арнайы материал ретінде қола (көне патшайымдардың бұйрығы бойынша үлкен салттық құмыраларына сыйлық немесе басқа да жазбалар салынды) пайдаланатын болды. Б.з.д. I мыңжылдықтың басынан бастап қытайлар жазу үшін бамбук тақтайшаларын қолдана бастайды. Әрбір тақтайшаға шамамен қырық иероглиф (сөздер) сыятын. Содан кейін әрбір тақтайшаны жіпке өткізіп, топтап, бір байламға біріктіретін. Сол себепті ең алғашқы қытай кітаптарының қандай ауыр және үлкен болғанын елестету еш қиындық тудырмайды. Әрбір кітап бірнеше арбаны тұтасымен алды.

Б.з.д. VIII ғасырлардан бастап қытайлар жазу құралы ретінде жібекті қолдана бастады [2]. Бірақ та бұл материалдың қымбатшылығы біздің жыл санауымыздың басында қағазды ойлап табуға мәжбүр етті, осының нәтижесінде жазба сөздің кең таралу мүмкіндігі пайда болды.

Көне дәуірдегі қытайлар «әдеби шығарма» деген ұғымды «вэнь» (文 → 文) сөзімен белгілейтін, ол алғашында сурет, ою дегенді білдірді. Куң Фуцзы дәуіріне келгенде, яғни б.з.д. VI ғасырда «вэнь» сөзі жазба сөздің мәні ретінде және сәйкесінше көне даналардың шығармаларында қалдырылған мұра ретінде қабылдана бастады. Әдеби шығарманы барлық жазба ескерткіштердің жиынтығы ретінде түсіну қабілеті ең бірінші қытай тарихшысы мен библиографы Бань Гудан (班固 б.з. 32-92 жж.) байқалады. «Ханьнам а» (汉书) атты ресми шығармасын құрастырда ол арнайы «Өнер мен әдеби шығарманы сипаттау» бөліміне орын қалдырды. Бань Гу бұл

бөлімде бес жүз тоқсан алты шығарманы жинақтап алды да, оларды алты тарауға бөлді: канондық кітаптар, философтар шығармалары, чи өлеңдері мен фу поэмалары, әскери ғылым жайлы трактаттар, астрология шығармалары мен медициналық еңбектер. Әрбір тарауда құрастырушы автордың өзіне тиісті ұсақ мақалалары мен шығарма тобының ерекшелігін сипаттайтын қысқа ескертпелері болды [3,61 б.]. Бань Гу библиографиясы бізге көне Қытай елінде жазба әдебиеттің қандай типтері болғанын және сол уақытта өмір сүрген қытайлардың әдеби шығармаларының құрылымының қалай болғанын елестетуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ аталған еңбек көне шығармалардың қанша пайызының бізге жетпей қалғанын мөлшерлеуге де көмектеседі.

Бань Гу кезінде Куң Фуцзылық ілім мемлекеттік идеология ретінде қабылданғасын, әрине,оның бірінші орынды Куң Фуцзылық канондарға беретіні түсінікті: «Өзгеріс кітабы» (易经- «Ицзин»), «Тарихнама» (史记- «Шицзи»), бұлардың ішіне тек тарихи деректер ғана емес, сол көне патшалықтың 305 өлеңі жинақталғаны белгілі. Сонымен қатар Бань Гу бұл еңбегіне салттарды реттейтін «Салттар кітабы» (礼记-«Лицзи»), «Жырнама»(诗经-«Шицзин»), «толғаулар» (乐记 - «Юэцзи»), Лу патшалығының әйгілі жазбалары «Көктем мен Күз» (春秋- «Чуньцю»), «Талқы мен тағылым» (论语- «Луныюй») сияқты шығармаларды қосты. Бұл шығармалар Куң Фуцзы мектебінің негізін құрады және Қытай елінде көптеген ғасырлар бойы әрбір салауатты адамның міндетті игеретін білімі ретінде қарастырылды[3,59 б.].

Куң ұстаз сол заманда-ақ рухани айналымға көркем әдебиеттің дамуы үшін аса маңызды үлес болып табылатын «Жырнаманы» (诗经- «Шицзин») қосты. Төрт тараудан тұратын («风», «大雅», «小雅», «颂» «салт жырлары», «Ұлы одалар» «Кіші одалар» және «мадақ жырлары») бұл поэтикалық жинақ біздің заманымызға дейінгі көне лирикалық және мадақ поэзияның алуан түрлі үлгілерін жеткізді. Әрине, тұтас еңбектен сол замандағы мешеу тірлік пен қораш ойлардың лебі еспей тұрмайды. Дегенмен ондағы өлеңдерден біз көне некелік салттар жайлы, қайтыс болған патша-патшайымдармен бірге тірі адамдарды жерлеу дәстүрі жайлы («Сары құстар самғап барады») біле аламыз. «Жырнамадағы» өлеңдер бойынша толық «Ай сөздері» өлеңінде сипатталған егінші қамын және патшаның жанындағы адамдардың тынышсыз өмірін («Шығыста түн жарымындағы қараңғылық», «Сарай қызметшісінің шағымы») көруге болады. Ол өлеңдерде сарай қызметшілері ұсақ қателіктер немесе кешігулер үшін қатаң жазалауға тартылғаны жайлы және сол кезеңдегі аңшылардың ерлігі жайлы («Шу аңшысы...»), сонымен қатар күйеуі алыс сапарға кеткен жалғыз қалған әйелдің қам-қайғысы жайлы сипатталады, яғни өлеңде сыйпатталуынша аңшылар батыл түрде жолбарыстармен жекпе-жектерге шығып жүрді [4, 13 б.]. Бір қызығы «Жырнамадағы» өлеңдерде қоғамның қарама-қарсы таптарға ажырауы онша білінбейді.

Ал сәл кештеу шыққан өлеңдерде мысалға, «Ай сөздері», «Тышқандар» (автор егіншілерден өнімді тартып алатын иелерді тышқанға теңеді) сияқты өлеңдерде егіншілердің өз қожайындарына қатысты наразушылықтарының алғашқы белгілері байқалады. Бірінші өлеңде қожайындар әрдайым аңшылықтан тапқан барлық жабайы шошқаларды тартып алатыны жайлы немесе екінші өлеңде қарапайым шаруалар қожайындарынан кетіп, жаңа бақытты жерді іздеуге бел бұғаны жайлы баяндалады.

«Жырнамадағы» өлеңдердің бізге жеткен жазба нұсқалары тұрақты ұйқасы бар төрт күрделі тақпақ жолдарынан тұратын өлең болып табылады. Бұл өлеңде көбіне би мен ойын салаларымен байланыс сезіледі. Өз заманында ондағы кейбір өлеңдерді еркектер немесе әйелдер әндетіп хормен айтқан болуы да мүмкін.

Еңбектерінің кей тұсында Бань Гу поэтикалық әдебиетті сипаттауға орын беріп отырды. Әдебиеттің бұл түріне ол өзінің уақыты кезінде жетекші екі жанрдағы шығармаларды жатқызды: поэмалар – юефу (乐府) және өлеңдер – гэши(歌诗). Егер де гэши өлең ретінде айтылса, онда юефу мәнерлеп айтылады, олар проза түрінде жазылса да, ұйқастырылып жазылады, демек ол поэзия мен проза арасындағы аралық құбылыс болып табылады.

Жазықсыз жала жабылып, қызметтен қуылған Чүй Юань атамекеніне деген сағыныш, патша туралы мадақ поэмалар жазды. Оның шығармалары негізінен осындай жан күйзелісін жеткізді. Осы кезеңнің қаламгерлері құрастырған юефу поэмаларының негізгі мәні көне өлең мағыналарына ұқсас болды. Олардан кейін Сяң Юй, Тан Лэ, ал Хань династиясының кезінде: Мэй Шэн, Сыма Шяң-жу және Хань династиясы кезеңінің соңында Юй Жи – барлығы да сөздердің алуан түрлілігінде және молшылығы тұрғысынан жарысты. Бань Гудың айтуы бойынша: олар юефу жанрының эволюциясы мен ерекшеліктеріне енді аллегориялық және ғибратты мән қоспады. Сонымен қатар юефу поэмалары көбіне үш бөлім формасында жазылып, кіріспеден (сюй), негізгі бөлімнен (фу) және қорытындыдан (луань және сюнь) тұрды. Кіріспе көбіне ақын мен сол уақыт билеушісі арасындағы әңгіме формасында жазылып, онда поэманың негізгі ойы көрсетіліп, ол соңыра екінші бөлім, яғни негізгі бөлімде толық ашылды, ал қорытындыда автор өз резюмесін тіркеп, сипатталған оқиғаларға өз көзқарасын берді.

Бань Гу өз библиографиясының бір тарауына фу-поэмаларын және гэши-өлеңдерін біріктірді. Бань Гудың жинап-құрастырған жиырма сегіз өлеңдер жинағынан біздің заманымызға ешқайсысы жетпеді, бірақ олардың аттары өлеңдердің көбіне жекеленген аймақ өлеңдері немесе салт өлеңдер жинағы болғанын көрсетеді, мысалға, «Құдайларға арнап өлең айту» немесе «Жанды қарсы алу немесе шығарып салу кезінде айтылатын мадақтар».

Көне Қытайда барлық өлеңдер, атап айтқанда, «Дала пікірлері» көбіне қызметшілердің және қарапайым адамдардың көңіл күйін анықтау мақсатында жинақталды. Б.з.д. 140-86 жылдарда билік басында болған Шяу-Уди император сол себепті арнайы ән-жыр сарайын – Юэ фу құрылуын

ұйымдастырды. «Шяу Уди императордың билік құрған кезеңінен бастап, императордың пәрменімен ән-жыр сарайы құрылғаннан кейін халық өлеңдері жинақтала бастады. Осылайша Дао және Чжао аймақтарының өлеңдері, Цинь және Чу әуендері барлық жұртқа мәлім болды, ол өлеңдерде бақыт пен қайғы сезімдері сезілді, олардың пайда болуы алуан түрлі оқиғалардың нәтижесінде туындады және ол сезімдер негізінде халықтың дәстүрлері мен мінезі жайлы, олардың кемшіліктері мен артықшылықтары жайлы білуге болатын», - деп Бань Гу басында шамамен алты жүз шенеуніктерден тұрған Ән-жыр сарайының қоғамдағы ролін анықтады. Оның жинақтаған шығармалардан біздің заманымызға шамамен жүз елу туынды ғана жетті.

Жібек жолы кезеңінің басында Қытай әдебиеті, соның ішінде көркем әдебиет мәдениеттің өзген түрлерінен бөлініп шығып, онша анық айқындалмады және әдеби шығармалардың басқа түрлеріне қарсы қойып салыстырылмады, соның ішінде, тарих пен діни уағыздарды айтпағанның өзінде, медициналық және әскери трактаттар да қамтылып жатты. Сонымен қатар білімнің алуан түрлі салаларына қатысты көне трактаттар айқын, мәнерлі тіл негізінде жазылды, олар көбіне әдеби, стилистикалық өңдеуге және сирек түрде ырғақтылыққа тартылды.

Көне Қытай елінде біртіндеп орта ғасырларда көркем бірақ сюжетсіз проза секілді жаңа жанрлар туындай бастайды. Бань Гу өмір сүрген кезде бұл жанрлар әдебиет ортасына енді-енді ене бастайтын. Олардың көбісі өзінің пайда болуы кезінде жеке дара жанр ретінде қабылданбады. Бұндай жанрларға «Тарихнама» жинағына кірген көне жарлықтар немесе патшаларға арналған үндеулер жатады. Осылайша Сыма Цяннің «Тарихнама» атты шығармасының құрамында б.з.д. I мыңжылдықта жеке тұлғалардың өмір жолын сипаттайтын чжуань (傳) жанры пайда болды. Қытай елінде көне заманда мысалға, нақыл сөздер сияқты шығарма түрлері де болды, бірақ та олар XX ғасырға дейін жеке дара әдеби жанр деңгейіне шықпады.

Көне заманда, Жібек Жолы кезеңінде барлық жанрлар орта ғасырдағыдай жетекші стиль жасаушы категория деңгейінде болмады, сол себепті Бань Гудың жасаған классификациясы орта ғасыр зерттеушілердегідей таза жанрлық емес, утилитарлы-тақырыптық болып саналады. Осылайша, ицзоу жанрының шығармалары – патшаға жасалынатын есеп берулер – Бань Гу еңбегінің «Аңыздар» (列传) тарауы мен «Салттар» (志) тарауында, сонымен қатар «Шежіре» (表) тарауында да, сондай-ақ Куң Фуцзының «Талқы мен тағылым» еңбегінде де кездеседі. Бань Гу өз еңбегін б.з. I ғасырында жазды, бірақ та көне қытай әдебиетінің дамуы басқа да ғасырларда табиғи түрде жалғасты. Сол себепті біз тақырып қажетіне орай оның кең ауқымды библиографиялық еңбегінде қамтылмаған, бірақ та біздің заманымызға дейін жеткен басқа да шығармалары туралы баяндайтын боламыз. Бұл арада әңгіме қытай әдебиетінің дамуында маңызды рөл ойнайтын екі құбылыс жайлы болып отыр, оның бірі поэзияның кезеңдері, соңыра осыған орайластыра «Он тоғыз көне өлең» (古诗十九首) атын иеленген топтама жырлар мен шашпа жырлар.

«Он тоғыз көне өлең» туралы көптеген ғасырлар бойы қарама-қайшы пікірлер айтылды. Қазіргі қытай ғалымдарының пікірі бойынша, ең алғаш Лян дәуірінің Чжао Миң патшасының Шяо Тун есімді ханзадасы іріктеп оларды «Чжаумиң таңдамалы шығармаларына» («») енгізді. Бұл бұл өлеңдердің дені б.з. I-II ғасырларында жазылған. Авторлары Шяо Тун кезеңіне дейін-ақ ұмытылған. Бұл өлеңдер сол заман поэзиясының дәстүрлік тақырыптарына сәйкес жазылды: достардың айырылуы, тастап кеткендердің сағынышы немесе үйде қалған әйелдердің қайғысы, жолаушы мұңы, адамдардың өмір немесе өлім жайлы ойлары [4,42 б.].

Демек бұл жинақтағы өлеңдер жазба ақындікі бола тұра халық поэзиясымен өзара кірігіп, бүтін бітім болып кеткендіктен, олар сол уақыттың ән-жыр сарайының шенеуніктерімен жинақталған халық өлеңі әсерімен жазылған. Тіпті оларда халық өлеңдерінен кірме ретінде алынған жолдар да кездеседі, бірақ та поэзияның бұл түрінде ақындық бастау да білінеді. Бұл шындықты қытай ғалымдары «Жырнама», «Чу өлеңдері» және басқа да тарихи прозалық шығармалар арқылы дәлелдейді.

Өркениетке аяқ басқан кезеңдегі ақын, әдебиеттанушылардың пікірлері сонымен қатар өлең формасына да өз әсерін тигізгені жасырын мес. Егер де кейінгі замандардағы халық өлеңдерінің жолдары алуан түрлі ұзындықта болса, «Он тоғыз көне өлеңдердегі» дәстүрлі қытай поэзиясына тән бес күрделі өлеңнің өз бастауын сол замандардан алғаны байқалады. Атап айтқанда әрбір жол бес буыннан және сәйкес сөздерден тұратын өлеңдер соңғы ғасырлардағы өлеңдерде сирей бастаған. Бес күрделі өлең көп ғасырлар бойы қытай және қиыр шығыс поэзиясының жетекші өлшемі болып саналды. Бізге өлең авторларының аттары жетпегені кездейсоқ жағдай емес та шығар. Соңғы жылдардағы қытай ғалымдары зерттеулерінің көрсетіп отырғанындай, қытай елінде авторлық поэзиядан фольклорлық поэзияға өзгерген ауыспалы кезең үшін фольклордан жазбалық шығармашылыққа қозғалыс әрекеті ғана тән емес, бұл шарттар кезінде көне поэтикалық шығармалардан ауызша әдебиетке қарай кері ауысу әрекеті де оңай жүзеге асырылған. Ол кездері жеке дара және халық поэзиясы арасында еш тілдік, стилистикалық бөгделік байқалмаған және бұл екі поэзия түрі бір ортақ бейне жүйесін қолданды.

Шығармашылықтың авторсыздануы прозаның ең алғашқы үлгілерінде де айқын білінді. Б.з. I-II ғасырларда Қытай елінде беллектризирленген өмір сипаттаулары мен тарихи жазбалар пайда болды, оларды шартты түрде көлемді ескі әңгімелер деп атауға болады. Олардың барлығы да өзінің шығу тамырлары негізінде тарихи прозамен байланысты болды. Бұндай шығармалар қатарына «Янь мұрагері Дань» (燕太子丹) деген тарихи аңызды жатқызуға болады. «Янь мұрагері Дань» - Цзин Кэ(荆軻) батырдың б.з. III ғасырда Чин Шихуаң атты бірінші қытай империясын құрған катал билеуші Цинь мырзасына жасаған шабуылдары жайлы баяндайтын оқиға. Бұл оқиға Сыма Цяннің «Тарихнамасының» «Қаскөйлер баяны» (刺客列传) тарауында жазылған Цзин Кэ өмірі жайлы әңгімесіне ұқсайды. Ұзақ өмірбаян кәдімгі

әңгімеге өте жақын, филологтардың айтуы бойынша орта ғасырларда белгісіз автордың бұл ұзақ әңгімесі Сыма Цянға деректік қайнар көзі болған. Кейбір қытай ғалымдарының айтуы бойынша: белгісіз автор керісінше Сыма Цяннің мәтінін қолданды. Бірақ та XVI ғасырдың әйгілі библиографы Ху Инлиньнің айтуы бойынша: «Янь мұрагері Дань» оқиғасы - «көне және заманауи баяндау туындыларының арғы атасы. Шынымен де, бұл көлемді әңгіменің Цзин Кэ батырдың ресми өмірі жайлы әңгімесінен негізгі айырмашылығы – оның тым ұзақ баяндалуы болып табылады, ұзақ әңгімеге тым көп аңыздық типтегі эпизодтар енгізілген, мысалға, Дань мұрагерінің жалынуына жауап ретінде қарғаның басы ағарып кетеді, ал жылқыда мүйіз өсіп кетеді. Тіпті сабырлы Цзин Кэ батырдың алтын кесегін бақаларға лақтырғаны жайлы оқиға болсын, немесе мұрагердің Цзин Кэ батырға өз құрметін білдіру үшін жазған өлеңі болсын, Цзин Кэ батырға ұнаған сұлу музыкант қыздың қолын шауып, батырға сыйлық ретінде ұсынуды бұйырғаны жайлы баяндайтын қорқынышты оқиға болсын бәрі де өте әсерлі. Оқырманның қызығушылығын тудырған барлық осындай қызықты эпизодтар Сыма Цяннің басқа еңбектерінен кездеспейді.

Көзқарасы мен пікірі тұрғысынан Куң Фуцзылық деп саналатын бұл көлемді әңгіменің көнелігі біздің ғасырымыздың қытай сурет өнерімен жанама түрде дәлелдене алады. Дәл осы уақытта мазарлардың және басқа да рәсім құрылымдарының белгі тастарына үнемі Цзин Кэ батырдың шабуылы туралы эпизодтар бедерленді. Мұндай тастар Шаньдун өлкесінен, оңтүстік-батыс жақта орналасқан Сычуань аймағынан көптеп кездеседі. Рельефтердің біреуінде Цзин Кэ батырдың ержүрегінен қорыққан патшалардың өз аяқ киімін жоғалтып қашып бара жатқаны анық суреттелген.

«Чжао – қарлығаштың өмірбаяны» атты шығарма атақты жауынгер қыздың және болашақта Чэнь-ди император (билік еткен жылдары: б.з.д.33-37 жж.) әйелі болған кездегі ресми өмір суреттерімен жоғарыдағы туындылардан өзгешеленіп тұрады. Оның өмірін суреттеген әңгіме Бань Гудың «Хань тарихы» атты әйгілі еңбегіне енгізілген, оның мәтіні өте қысқа – тек он үш жол. Жеке өмір суреттеуі керісінше барынша нақтылыққа құрылған, тіпті сарай өмірінің жеке құпиялықтары жақтарын да суреттеген жерлері кездеседі. Деректер бұл шығарманың авторлығын біздің заманымыздың ірі шенеунігіне Лин Сюаньға (немесе Лин Юань) тіркейді, себебі халық арасында оның Фань Тун-дэ атты құл қызы «Чжао – қарлығаштың өмірбаяны» атты оқиғасын жақсы білді деген жорамал айтылып жүр. Лин Шюань бұл оқиғаны сол қыздан естіп, жазып алған деген де болжам бар. Лин Шюань авторлығы және мәтіннің дұрыстығы – әлі күнге дейін шешілмеген сұрақтар болып табылады. Ху Ин-линьнің байқауынша, бұл шығарманың стилі таза көркем дүниеге жатпайды және соңғы ғасырлардың туындыларына да ұқсамайды. Салыстырмалы түрде өте қомақты емес баяндау формасының көнеліктің соңғы кезеңіне қарай туындауы жайлы кейбір типологиялық пікірлер ертерек пайда болу қисынын

жақтайды, бірақ та ол мәтіндерде соңғы кезеңдердің жекелеген қыстырмаларының болу мүмкіндігін жоққа шығармайды.

Б.з.д. VI-V ғасырларда Қытай елінде өздеріне тиісті жазба әдеби шығармалар қалыптасты, алғашқы философиялық және тарихи ескерткіштер осы уақытпен шамалас саналатын болды. Біртіндеп бұл жанрлардан, тарихи, географиялық және басқа прозадан жаңа заманға ауысу кезінде шартты түрде «Көне ұзақ әңгімелер» деп атауға болатын жаңа шығармалар қалыптасты. Осыдан кейін Қытай елінде орта ғасыр кезеңі басталды. Ғалымдар оның шегін б.з. III ғасырына қарай болжайды. Көне ұзақ әңгімелердің орнына адам мен перілермен кездесуі жайлы баяндайтын қысқа аңыз әңгімелері немесе әйгілі адамдар жайлы баяндайтын тарихи оқиғалар келді. Нәтижесінде VII ғасырға қарай әдеби новелла жанры туындады. Әдеби новелла дегеніміз – сол кезеңнің ауызекі тілінен өзгеше әдеби вэньянь тілінде жазылған новеллалар болатын.

VII-X ғасырда баяндау прозасымен қатар көне заманда пайда болған сюжетсіз проза да өз дамуын жалғастыру үстінде болды. Бұл таңғаларлық және есте сақтарлық оқиға жазбалары, әйгілі адамдардың өмір жазбалары, мадақтау мен масқаралаулар, жолдаулар мен жылаулар, патшалыққа қатысты құрбандық тілектері мен есеп берулер, соғыс жайлы үндеулер және патшаның тікелей бұйрықтары. Яғни, бір сөзбен, сюжетсіз проза бұл феодал қоғамының күрделі иерархиялық жүйесін көрсететін бүтіндей жанрлардың бір жүйесі болып табылады. VI ғасырда поэзия мен сюжетсіз прозадан тұратын «таңдамалы шығармалар» (文选) атты еңбек құрастырылды. Оны құрастырған Уди (梁武帝) патшаның үлкен ұлы Шяу Тун (萧统) ханзада. Ол барлық шығармаларды жанр бойынша бөліп, белгілі бір тәртіп бойынша жіктеп шықты. салыстырмалы түрде көркем жанрдан деректі жанрларға қарай ретімен орналастырды.

Жаңа заманның III ғасырынан бастап таңғаларлық оқиғалар жайлы алуан түрлі әңгімелер шыға бастады. Осындай жинақтарды құрастырушылар жинақталған мысалдар арқылы жын-шайтандар күшіне, қайтыс болған адамдардың тыншымаған рухтарына және дао әулиелеріне немесе Будда ілімі мен оның серіктеріне деген сенімді бекітуге тырысты. Алғашқы жинақтардың авторлары көбіне дао ілімін ұстаушылар болды. V ғасырдың ортасынан бастап кереметтер жайлы әңгімелерде будда көзқарастарының әсері ұлғайды. Таңғаларлық оқиғалардың соңғы жинақтарында бұрынғы өмірдің қиындықтары есебінен о дүниеде құрметке бөлену ойлары басым болды. Кереметтер жайлы оқиғалар – бұл бәріне әйгілі адамдардың басынан өткен жағдай сияқты баяндалады, тіпті нақты уақыты мен өткен жері көрсетіледі. Осының бәрі баяндалып жатқан оқиғаның нақтылығын дәлелдейді. Мысалға, «Го Пу арғымақты тірілтуі» (郭璞救死马) жайлы әңгімені алайық, бұл әскербасы Чжау Гудың жол үстінде өліп қалған арғымағының таңғажайып жағдайда тірілуі жайлы оқиға. Оның негізгі кейіпкері, яғни арғымақты тірілтуші – әйгілі ақын Го Пу (郭璞, 276 – 324). Әңгіме дерегі бойынша: бұл уақиға солтүстікте орын алған, аталған жағдай

сол заманның нақты тарихи ахуалын жақсы білген оқырманына өте қызық. Себебі, ол уақытта, яғни 310 жылдары Қытай елінің солтүстігі мен оның астанасы Лоянды Ғұндар басып алған болатын, қала толығымен талқандалып, отыз мыңдаған тұрғын қырылып, император тұтқынға алынған. Көптеген салауатты адамдар, соның ішінде Го Пу да бар, бәрі сол кезде Қытайдың оңтүстігіне қарай босуға мәжбүр болды.

Әңгіме соңында Го Пу арғымақты тірілткеннен кейін әскербасыдан мол тарту-таралғы алып, Янцзы аймағынан оңтүстікке қарай көшеді. Соңыра 317 жылы Қытай астанасы сол жерге ауыстырылады.

III-VI ғасырдың қысқа әңгімелерінде ақпараттық элементтердің дамуы, біртіндеп жинақталуы жүзеге асырыла бастайды. Бұл әңгімелер дамыған көркем баяндаудан алыс, бірақ та олар Қытай елінде сюжетті деректі прозаның бастауына түрткі болды. Прозаның бұл түрі өз дамуын Тан кезеңі (618 – 910 жж.) кезінде бастады, бұл уақыт кезінде Қытай елі белгілі бір уақыт аралығына қуатты және дамушы мемлекетке айналды. Осы уақытта ғылым, әдебиет және өнер қарқынды дами бастайды. Таң дәуірі кезеңі новелласының оған дейінгі прозадан негізгі айырмашылығы – бұл бұрынғымен салыстырмалы түрде айтқанда, жетілген сюжет және толыққанды кейіпкерлердің пайда бола бастауы еді.

III-VI ғасырдағы жинақтарда негізгі кейіпкер ретінде кез келген адам алынуы мүмкін еді, мәселен, шенеунік немесе шаруа, саудагер немесе діндар. Ол жинақтарда негізгі ой, басты идея ретінде қызықты жағдайды жүзеге асыруға мұрындық болған кейіпкерді көрсету емес, керісінше қызықты уақиғаның өзін айтып беру. Таң дәуірі кезеңінің новеллаларында негізгі кейіпкердің белгілі бір типі қалыптасты. Таң дәуірінің ақындары өз шығармаларында адамды және оны барлық қуаныш-күйзелістерімен көрсетуге тырысты. Олардың новеллалары тұрмыс жағдайын, адамның мінез-құлқын, адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарын жанды түрде бейнелеп берді. Жоғарыда айтылғандай, Таң дәуірінің новеллалары бұрыннан бар, қалыптасқан дәстүр, дайын негіз ізімен пайда болып, дамыды. Көптеген ескі новеллалар көне Қытай елінде кең тараған аңыздармен тығыз байланысты болды. Қысқа әңгімелер де даму процесінде болды. Ол енді белгілі бір сюжетке тұрақталды. Жаңа жанр шеберлері пайда бола бастады, мысалға жаман және жақсы перілер туралы, жолбарыстар мен айдаһарлар туралы, алуан түрлі таңғаларлық оқиғалар жайлы шағын көлемдегі әңгімелердің жинағын құрастырған ақын Гань Бао(干宝) [4,80 б.] болатын.

Новелланың даму тарихының басы VIII – IX ғасырға келіп тіреледі. Новелла дамуының ерте сатылары кезінде олар көбіне фантастикалық сыйпатта өрілді. Алайда ондағы фантастика шынайы өмірмен қабысып жататын. Фантастикалық новеллалардың сол кездегі белсенді авторлары Шэнь Цзицзи (沈既济750- 800 жж.), Ли Гунцзолар (李公佐770-850 жж.) еді. Шэнь Цзицзидің әйгілі новеллалары «Төсекнама» («枕中记») мен «Жэнь әулеті тарихы» («任氏传») болатын. Біріншісінде Лу жігіті Дао молдасын кездестіріп, молда жігіттің өз өміріне қанағаттанбайтынын біліп, оған

фарфор жастықты жастана тұруды ұсынады. Жігіт бірден ұйықтап қалып, түсінде өзінің барлық өмірін кешеді. Осыған ұқсас фантастикалық тәсілді Ли Гунцзо да өзінің «Нанькэ қарауылшы» («南柯太守传») атты шығармасында қолданды, оның кейіпкері түсінде ойдан шығарылған мемлекетке түсіп, онда бірнеше жыл тұрады да, ірі шенеунікке айналып, содан кейін қатты қуғынға ұшырайды. Яғни, түсінде оның кейіпкері сол уақыт адамдарының кешкен барлық жағдайларын бастан өткізеді. Шэнь Цзицзи екінші «Жэнь әулетінің тарихы» атты шығармасында түлкінің сұлу қызға айналғаны жайлы баяндайды, ол басқа шынайы әйелдерден тек көйлек тігу қабілетінің жоқтығы арқылы өзгешеленеді. Осы екі оқиғаның баяндалу стилі шынайы мәнерде болғанымен, тек оқиғаның басталуы мен аяқталуы ғана нанымсыз жағдайға орын бергендігін атап айтуымыз керек. Жэнь күйеуі ұсынатын алыс сапарлардан әрдайым бас тартатын, себебі оны ылғи да бір ауыр ойлар қинады. Бірақ та бір күні күйеуінің ұсыныстарына көніп, олар бірге саяхатқа шығады. Жолда олар ит ерткен аңшыларға кезігіп қалады. Иттерді көргенде Жэнь қайтадан түлкіге айналып кетеді де, иттер оны әбден талап тастайды.

Тұрмыстық новеллаларда фантастика сирек кездесті. Аз кездессе де фантастикалық қызмет рөлін ойнады, мысалға, Се Тяомен жазылған «У-шуан тарихы» атты шығармада фантастика екі ғашыққа қосылуға көмектесті. Уаң Сянькэ өзінің бөлесін жақсы көрді және ата-аналары олардың үйленуіне рұқсат беретініне толық сенді. Бірақ та оның арманы орындалмайды, бойжеткен У-шуанның ата-аналары бүлікке қатысқаны үшін өлім жазасына кесіліп, У-шуан сарайға қызметші ретінде алынады. Вань Сянькэ барлық үмітін үзеді, себебі ол қызды сарайдан босатып алуға дәрменсіз еді. Осы кезде жігітке көмекке әскербасы Гу келеді. Ол сиқырлы дәріні тауып әкеледі, оны ішкен адам бірден қайтыс болып, үш күннен кейін қайтадан тіріледі. Гу бұл дәріні сарайдағы У-шуанға береді. Ол оны ішіп, қайтыс болады. Гу оның денесін сатып алады да, өзімен алып кетеді, тірілгесін Вань Сянькэге береді. Ғашықтар астаналық қаладан қашып, шет аймақта өздерінің бақытты қарттылығына дейін өмір сүреді.

«Шамамен ІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап батырлық новеллалар пайда бола бастады, олар негізінен күшті, ержүрек, айбатты адамдарды мадақтады. Кейбір кездері онда тарихи адамдар да кездесетін» [4, 131 б.]. Мысалға, Ду Гуантиннің «Қаба сақалды қаймана» атты новелласында мемлекетті біріктірген Ли Шимин есімді Таң император аты да кездеседі. Бұл новелла ІХ ғасырдың аяғында пайда болды, ол уақытта орталық билік әлсіреп, ол феодалдардың орталықсыздандыруына қатысты насихатына қарсы тұра алмай, өзара соғыс басталды.

Қытай елінде Ұлы жібек жолы кезеңінде проза жанры секілді поэзия жанры да ерекше гүлденді. Қытай елінің поэзиясы жайлы айтқанда бізге дейін жеткен ең көне ескерткіштер ретінде «Жырнама» кітабына жинақталған туындыларды айтуға болады. Б.з.д. I мыңжылдықтың соңында Қытай елінде авторлық поэзия дамиды, ол негізінде екі жанрда қолданылды –

өлеңдер мен поэмалар, поэмалар көбіне ырғақ прозасында жазылып, мәнерлеп айтуға арналды. Көнеліктің әйгілі ақынлары: Чүй Юань (屈原), Сун Юй (宋玉), Ми Фэй (米芾), Сыма Сян-жу (司马相如), Яң Сюн (扬雄) қатарлыларды атауға болады.

Жаңа заманның II мыңжылдығында лирикалық поэзия дамыды. Цао Чжы (曹植 192-232 жж.) соғыс кезіндегі адамның азаптары жайлы жазды. Жуань Цзи мен Цзи Канның дара билеушілік идеясына қарсы өлеңдер жазды.

Жалпы қытай поэзиясындағы жаңалықтың мұзжарғышы Тау Юаньмин (陶淵明) болып есептеледі. ақыны саналады. Шынайы сезім мен үлкен дарынның егесі Тау Юаньмин 365 жылы дүниеге келген. Ол аса бардам болмаса да шағын мансабы бар отбасында туып, жақсы дәстүрлі білім алды да, мемлекеттік қызметке орналасты. Өз қабілет-дарынының арқасында Тао Юаньмин қызмет бабы бойынша біршама жоғары дәрежеге көтеріле алды, бірақ та ол жағымпаздандуды жаны қаламағандықтан, одан да жоғары мансапқа қол жеткізуге мүмкіндігі бола тұрса да, сол уақыттағы биік төрелікке ұмтылмады.

399 жылы Чжэцзян өлкесінде шаруалар көтерілісі туындады, оған шамамен екі жүз мың адам қатысты. Сол жаққа әскери шенеунікпен бірге жіберілген Тау Юаньмин бүлікті басу әрекетінен бас тартты. Сонымен ол қызметінен кетіп, бірнеше жыл бойы бір орыннан екінші орынға ауысып жүрді де, соңында сол заманғы саяси жүйе кезінде еш жерде жұмыс істей алмайтын жағдайға жетті. Жұмыстан мүлдем шығып кетіп, Тау Юаньмин өз отбасымен ауылда тұратын болады. Әйелі екеуі олар өздерінің алақандай жерімен күн көріп жүрді.

Ол уақытта Қытай жеріндегі білімді адамдарда тек екі жол ғана болды: сол кездегі саяси жағдаймен туындатылған шындықпен және әділетсіздікпен келісу немесе қоғамнан безіп кету.

Бірінші жолды білімді адамдардың көпшілігі таңдады: тек кейбіреулері ғана екінші жолды таңдады. Бірақ та олардың таңдауы Тау Юаньмин жасаған таңдаудан өзгеше болды, яғни олар шын мәнінде қоғамнан безіп кету жолын таңдады. Олар қалалық өмірмен қоштасып, таза табиғат құшағына кетіп, өздерінің ерекше рухани қажетті тірлігімен айланысып тұрды да, табиғатты мадақтап немесе өлмейтін жол іздеу әрекеттері жайлы, өздерінің нәзік жандары сияқты адамдармен дос болуды армандап өлеңдер шығарды.

Тау Юаньмин сол кездегі оқыған адамдардың ішінде қызметті тастап шаруаларға қосылып, қарапайым егінші өмірін таңдаған жалғыз адам болды. Сол себепті оның ауыл жайлы өлеңдері сыртта тұрып, тамсанушы сезімімен жазылған қияли-аңсар емес, бұл таңертеңнен кешкіге дейін жұмыс істеп жүретін шаруалардың қайғы-мұңдары, олардың бақыт-шаттығын сипаттайтын шынайы суреттер болатын.

Тау Юаньмин шығармашылығының негізгі ойы - қоғамнан кету (тек басқа безіп кеткендер сияқты тауларға емес, ауылға барып, еңбекшілерге

косылу), ауыл шаруашылығы, егіншінің қуанышы мен қайғысы, ауыл келбеті, барлық адамдар теңесетін болашақ жайлы армандары.

Тау Юаньмиң шығармашылығының тақырыптары, олардың шынайы өмірге жақындығы оның өлеңдер ізашарларының талғампаздығынан айрықша болатын ақиқат сипатын анықтады. Оның туындылары қарапайым тілде жазылған; ол бағзы ғасырлардағы поэзияның ізашарлық үлгідегі канонды формасын қолданбайды. Ол поэзияны өмірге жақындатып, «Жырнама» дәстүрін жалғастырды.

Тау Юаньмиң барлық адамдар тепе-теңдікте өмір сүрген көнеліктің «ғасыр алтынын» қайтару жайлы армандады. Автор бір-бірін қанау болмайтын, ала-құла сән-салтанат байқалмайтын, бірақ та кедейшілік те болмайтын, адамдар қарапайым еңбекпен адал өмір сүріп, табиғатпен үйлесімділікте болатын арманын «Шабдалы қайнары» («桃花源记») атты өлеңінде тамаша бейнелеп береді.

Ақын шын бақыт атақты болуда, құрметке бөленуде және байлыққа кенелуде емес екенін түсінді. Ол рухани толық қанағаттанатын өзінің кішкентай әлемін өлеңдерінде үнемі жер-көкке сыйғызбай мақтап отыратын. Сондағысы іргесінде бестүп тал өсетін кішкентай үй, алақандай ғана егістік жер, көк аспанда көлендеген ақ бұлттар.. Алайда ол замандағы жоғарғы жік әулиеттері Тау Юаньмиң шығармашылығын менсінбеді. Олар ақын өлеңдерін «көркемдігі қарабайыр», «ойы күңгірт» деп санады; Әсіресе ақынның тілі оларға тым «тұрпайы» және «дөрекі» болып көрінді.

Тек бірнеше ғасырлардан кейін, Таң династияның соңғы кездерінде ғана Тау Юаньмиң шығармашылығы шын мәнінде өзінің лайықты бағасына ие болып, ақын шығармашылығына жұрт жаппай шын құрметпен қарай бастады. Әсіресе әдебиетші қауымның оның шығармаларындағы риясыздықты, нәзіктікті, сондай-ақ жан-дүние пәктігін өте жоғары бағалады. Қытайдың ұлы ақыны Бай Цзюй-и (白居易) Тао Юаньмиңді өзіне ұстаз санап, ол туралы мынадай өлең жолдарын жазды: «Бұл ақынның бойынан мен пайдакүнемдік пен атақты жек көргенін байқадым, әрі оның осы қаксиетін сүйемін. Сондай-ақ ол қартайған кезінде өзі сүйген топырақта өмір сүріп, сол төбе мен орман арасында қайтыс болды».

Б.з. VI ғасырдың сексенінші жылдарында Қытай елі қайтадан тұтас қуатты мемлекетке айналды, елде Суй әулетінің императорлары билік жүргізді, ал 618 жылдан бастап - Таң әулетінің императорлары билік басына келді. VII ғасырдың ортасынан бастап мемлекет шекаралары ұлғая бастайды. Осы кезде жылдам түрде сауда, өнеркәсіп және кәсіпкерліктің бар саласы айта қаларлықтай дамыды. Қалаларда оқыған білімді адамдардың саны өсті. Поэзия өнері жаңа биіктерге көтерілді. Сол дәуірде баспадан шыққан Таң ақындардың өлең жинағы, сол кездің өзінде қырық сегіз мың тоғыз жүз өлеңнен тұрды, олар әр түрлі бағыттағы екі мыңнан астам ақын қолдарынан шықты. Әрине, олардың жазу қабілеттері әр түрлі болды, бірақ та олардың барлығы қытай елінің дамуына өз үлесін қосты.

Таң кезеңінің ақындары өлең шығарудың жасанды, қолдан күрделіленген формаларын қолданудан, формализмнен, алдыңғы ғасырлардың «әшекейінен» бас тартып, Чүй Юань, Тау Юаньмиң секілді ақындар мен е халық шығармашылығының барлық жақсы қасиеттерін алды.

Өлеңнің қалыптасқан сүйікті формасы ретінде «үзілген жолдар» деп аталатын төрт жолдар қолданылды, оларда ең үнемді көркем тәсілдер арқылы қысқа болса да, нақты және анық түрде адам сезімдері мен көңіл-күйі, табиғат бейнелері суреттеліп, алуан түрлі оқиғалар жеткізілді.

Таң дәуірінің көрнекті ақыны Чын Цзыаңның (陈子昂 659-700 жж.) өлеңдері ауызекі тілге жақындау жазылғандықтан, ол қытай поэзиясында жаңа ғасырды ашып берді деуге болады. Ал Ли Бай (李白), Мың Хаужань (孟浩然), Уаң Уэй (王维), Ду Фу (杜甫), Бай Цзюй-и (白居易), Хань Юй (韩愈) өлеңдері өзінің о бастағы құдіретінің арқасында біздің заманымызға сол баяғы тірі әрі бастапқы әсерімен жетті.

Жалпы көне Қытайда мейлі ол ғалым болсын, немесе ақын-жазушы болсын, олардың бәрінің өмірі ұқсас бірқалыпты жолмен өтіп жатты, атап айтқанда, балалық шақ, оқушылық-шәкірттік жылдар, қызметке тұру үшін мемлекеттік емтихан тапсыру, төрелік қызметтер, кейбір кездері құрмет пен атаққа бөлену, кейбір кездері қуғындалу мен хабар-ошарсыз өлім.

Алайда Таң дәуірінің әйгілі ақыны Ли Бай (李白 701-762 жж.) ғана қалыпқа түскен, дағдыға айналған бұл жолмен жүрмеді. Оның мемлекеттік емтихан тапсырғысы келмеді, төрелік қызметке тұруды жаны қаламады. Демек оның жан-дүниесін бір түрлі бостандыққа деген құдіретті күш билеп алған болатын.

Ақынның туған жері туралы ғылымда әлі талас пікір көп. Соның бірі Ли Бай 701 жылы Орта Азиядағы Шу өзені жағасындағы Суяб қаласында өмірге келген,- деген дерек. Бес жасында ата-анасымен бірге Сычуань өңіріне қоныс аударады. Он бес жасында ол ең алғашқы өлеңдерін шығарды. Жас жігіт кезінде ол бір елінен ауған кісімен кездесіп, онымен бірнеше жыл бойы Миньшань тауында тұрды. Ол тауда жас ақын қарапайым өмір сүріп, көп саяхаттады, құстарды үйретіп, музыкалық аспаптардың біразында ойнады, өлеңдер шығарды. Жиырма жасына қарай Ли Бай ірі өлке шенеунігімен және сол дәуірдің әйгілі ойшыл-ғалымы – Су Тиңмен (苏颋) танысады. Су Тиң Ли Байдың бойындағы дарындылықты танып, өмірді терең ұғынып, менгеруге кеңес береді.

Бастабында Ли Бай өзінің өскен жері Сычуань өлкесі аумағында саяхаттай бастайды, Ымей, Дайтяньшань тауларына шығады, тіпті Ушань тауының ең жоғарғы шыңына дейін көтеріледі. Оның туған жері Сычуань өңірінің сұлулығы ақынның табиғатқа деген сүйіспеншілігін одан сайын тасқындата түсті. Тазалық пен әсемдік сезімін байытып, ақынды қиял қанатында одан сайын тербетті. Осылайша табиғатқа деген інқарлық енді ақынның басқа да жерлерге деген ынтызарлығын оята бастайды, сөйтіп ол Қытай елінің барлық атақты тауларына шығып, барлық әйгілі өзендер мен көрікті көлдерін көргісі келді. Осындай сезімнің дейміз бе, жоқ әлде

мақсаттың дейміз бе, жетегіне ерген ақын жиырма бес жасына қарай Сычуань өңірінен кеткен ақын, сол беті ол жерге қайыра оралмайды. Алайда өмірінің соңғы кездеріндегі өлеңдерінде Ли Бай Сычуаньды жиі-жиі еске алып, біраз өлеңдер жазды.

Сычуаннан кеткесін, ақын үшін саяхаттау жылдары басталады. Бірақ ол еш жерде ұзақ уақытқа тұрақтап қалмайды. Әрине, саяхаттау ақынның ой-өрісін кеңейтіп, өмірге, дүниеге деген көзқарасын байытқаны анық. Осыдан былайғы жерде оның өлеңдері бұрынғымен және өз тұстастарымен салыстырмалы түрде айтқанда жетіле түскені белгілі. Ли Бай саяхаттау кезінде Дао насихатшылары Сыма Чынжэнь мен Юань Даньчюді кездестіріп, олармен бірге де біраз жерді шарлайды.

Осы жылдары Ли Байдың Даоның философиялық ілімімен қызығушылығы басталып, бұл қызығушылық ол бүкіл өмірбойына арыла алған жоқ.

Шачю ауданында (Шаньдун өлкесі) қоныстанған Ли Бай өзінің сергелдең бес досымен бірге тауда тұрады. Халық арасында оларды «Бамбук өзенінің алты сергелдеңі» деп атап жүрді. Серуендер, эн-күй, өлеңдер – «алты дәруіштің» күндері осылай өтіп жатты. Көп ұзамай Ли Байдың тағы да саяхат жасағысы келіп, жолға шығады.

VIII ғасырдың отызыншы жылдардың соңында Таң империясы әлі де қуатты және гүлденген жағдайда болды, бірақ та Қытай елінің солтүстік-батыс шекараларында тұрақты түрде көшпенді халықтардың шапқыншылықтары жиі-жиі жүз беріп тұрды. Көшпенділермен болған соғыстың барлық ауыртпалығы әдетте қарапайым халықтың мойнына түсетін еді. Ли Бай саяхат орайында қарапайым халықтың өмірін, тағдырын жақыннан көріп, олармен жиі араласқасын ол жағдайдан қашып құтыла алмайтын еді. Осылайша ақын өлеңдерінен шекараға – майдан өтіне жіберілген күйеулерінен айырылған әйелдердің көз жасы, егістік жерін жырталатын азамат-ұлдары жоқ қарттардың мұң-зары, шекарада қайтыс болып жатқан шеріктердің қайғы-қасіреттері көбірек көрініс тауып жатты. Тіпті кейде ақын шығармаларында атақ пен шен алу үшін мыңдаған әскердің қанын төгетін әскербасылардың көңіл-күйлері де бейнеленетін.

Туған жеріне сүйіспеншілік, оның тағдырына алаңдау, адамдардың бақытты болғанын көру тілегі Ли Байды халыққа көмектесу амалын іздеуге итермелейді, ол өзінің өлеңдері арқылы олардың тағдырын жеңілдетуге тырысты. Сол себепті ақында өзінің саяси ойларын жүзеге асыру үшін және мемлекетті билеу мүмкіндігін иелену үшін патшаның көмекшісі болу ойы туындады.

Шығармашылық өсу кезеңі Ли Байда алуан түрлі арман мен қиялдардың пайда болуын туындатты. Ақын өз күшіне және дарындылығына толық сенді. «Тәңір маған дарындылықты сыйға тартты, сол себепті ол ол дарынды міндетті түрде өз қажетіне жұмсауым керек», - деп жазды Ли Бай.

Ли Бай өз өмірінің соңында Аньхүй өлкесінде тұратын туысқаны әрі ғалым әрі төре Ли Янбиннің қасына көшіп келеді. Қайтыс болардың алдында

Ли Бай өзінің барлық жазбалары мен өлеңдерін Ли Янбинге беріп, одан өлеңдеріне алғысөз жазуын өтінеді. Ұзамай, 762 жылдың қараша айында Ли Бай қайтыс болады.

Халықтың қиын тағдыры, күнкөріс ауыртпалығы жайлы баржалпыға алғаш жар салған Таң ақыны Ду Фу (杜甫) болып табылады. Ол Хынань өлкесінде 712 жылы ақсүйек әмірші әулиетінде дүниеге келді. Сегіз жасынан бастап ол көптеген лояндық ғалымдар мен әдебиетшілердің өзін тамсандыратын өлеңдер жаза бастады. 744 жылы Ду Фу Лоянда Ли Баймен кездеседі. Осы уақыттан бастап Қытай елінің екі ұлы ақынның тығыз достығы басталады. Екі ақын Хуаңхэ өзен бойымен саяхатқа шығып, Ванушань тауына жол алады. Кайфың қаласына келгенде, олар Гао Ши (高适) ақынды кездестіреді, әрі қарай үшеуі табиғаты тамаша жерлермен қыдыра жүріп, өлеңдер оқиды, әңгімелеседі, сол уақыттағы мемлекет жағдайын сынға алады.

Гао Ши ақын өз жөнімен кеткесін, Ли Бай мен Ду Фу Шаньдун өлкесіне бет алады. Олардың достығы одан сайын беки түсіп, бір-бірін жас айырмашылығына қарамастан өте жақсы түсінеді. 746 жылы Ду Фу астанаға кетіп, достар енді кездеспейтіндей мәңгілікке айырылысады.

747 жылы император Таң Шюаньцзун (唐玄宗) астанаға сол уақыттың барлық әйгілі жазушылары мен суретшілерін әкімшілік қызметке орналасуға құқық беретін емтиханға қатысуға шақыруды бұйырды. Бірақ та қуатты және халықпен байланысты өнер адамдарын жек көретін Ли Линьфу (李林甫) Ду Фу ақынды бұл емтиханнан өткізбеудің қитұрқы амалдарын ұйымдастырды. Ақын үшін бұл ауыр және күтпеген соққы болды. Оның жанұясы күнкөріс қамына қатты мұқтаж еді. Ол үлкен мадақтау өлеңін жазып, ол арқылы патшаның назарын өзіне аударғысы келді, бірақ оның өлеңін төрелер қабылдамады. Ол сарай мырзаларының көмегіне сенді, бірақ та олар көмектеспеді. Жанұясымен бірге аштан қайтыс болмау үшін Ду Фу «қонаққа шақыратын» байлардың көңілін көтеретін өлеңдер жаза бастайды. Ақырында, 754 жылы оның ойлауы бойынша оған бір қолайлы жағдай туындайды. Император ата-бабалар храмында салтанатты құрбандық беру рәсімін өткізді. Ду Фу осы жағдайға арнап үш мадақтау өлеңін жазады, олар императорға бірден ұнайды. Осылайша бір күнде ақын әйгілі болып шыға келеді. Оны мемлекеттік емтихан тапсыруға қайтадан жібереді, бірақ та мұнда да Ли Линьфуның араласуы нәтижесінде Ду Фу әкімшілік орынды ала алмайды. Қайтадан ол байлардың көңілін көтеру үшін өлеңдер жазып жүреді, бұл әрекеті ұзаққа созылып кетеді. Қылша мойнына мініп алған мұқтаждық, ішер ас, киер киімге жарымау, өмірден түңілу. Міне бұлардың соңы оның қатты шалдығауына әкеледі. Осыдан соң Ду Фу отбасы, бала-шағасын жанұясын Шаньси өлкесіндегі туыстарының қасына көшіріп әкетеді.

Бұл кезеңде Ду Фу «Қорған сыртына саяхат» атты өлеңдер циклін шығарады, ол өлеңдер Шаньси өлкесіне барар жолда көрген-білгендерінің әсерімен жазылады: төрелердің қуғыны, олармен қоштасып жатқан ата-аналардың, әйелдерінің және балалардың жылауы, қарттық жасына дейін

шекараны қорғаса да, соғысқа қуылған солдаттың азаптары. Көрген-білгеніне таңғалған Ду Фу бұл цикл өлеңдерінде өз халқын ойламайтын патшаның саясатына кейістік білдіреді. Ақыр соңында астанаға оралған ақын нәтижесінде кішігірім қызметке тағайындалып, арасында жанұясын көру үшін демалыс алады. Фыңшянь ауданы ол кезде ашаршылық жағдайында өмір сүріп жатыр еді, онда барғанда барлық көргендері мен кешкендерін Ду Фу «Астанадан Фыңшянь жеріне барар жолдағы барлық жан күйзелістері жайлы» атты өлеңі арқылы жеткізеді. Бұл өлеңде аштықтан өлген кішкентай баласынан айырылған ананың қайғы-зарымен бірге ақын халықтың барлық мұң-мұқтажын, халықтың кедейлігіне немқұрайлы қарайтын байлар мен әулетті отбасылардың ұятсыз сән-салтанатына жек көрушілігін бейнелеген.

Ду Фу өмірінің соңғы жылдарын қытайдың қала-даласын шарлаумен өткізді. Өмірінің соңғы кезінде аурушаң, құлағы естімейтін болып қалған ол кедейшілік пен қарттық, ауру мен жалғыздық азабына толы қайғылы өлеңдер жазды. Ду Фу өлеңдерін «ақындық тарих» деп атайды, себебі Ду Фу өлеңдерінде қытай архитектурасы мен сурет өнеріне және әуендерге мадақтауға мол орын берілгенімен, көбінде оның жырлары халықтың тұрмыс-тіршілігінің ауыртпалықтары мен азаматтық сарындарға толы болды. Оның өмірі, қысқартып айтқанда адал адамның, патриот ақынның трагедиясы. Оның шығармашылығы тұтастай алғанда, жауынгерлер тағдырын өзек еткен, өзара қырқысқан қанды соғыстар мен халықты аяусыз қинау кезеңнің тарихы еді.

Қоғамдық тақырып 722 жылы Хэнань өлкесінде туған ақын Бай Цзюй-инің (白居易) «Жаңа халық өлеңдері» атты шығармасында да қозғалды. Емтиханды жақсы тапсырған Бай Цзюй-и сарайдағы қызметке орналасады. Бірақ та көп ұзамай өзінің тура және ашық айтатын мінезінің кесірінен ол сарайдың барлық төрелерін өзіне қарсы қойып алады. 806 жылы орда төрелері бірігіп, оны астанадан тыс жерге кішкене әкімшілік қызметке тағайындап, орда маңынан аластайды. Осы жылы Бай Цзюй-и өзінің әйгілі «Шексіз сағыну» деп аталатын туындысын жазады. Бұл өлеңнің негізіне ол ертеде қайтыс болған император Таң Шуанзунның сүйікті әйелі Яң Гуйфэйге болған махаббаты жайлы, император қашқан кезде Яң Гуйэфэйдің қайтыс болуы жайлы әңгімелер баяндалған. Таң дәуірі кезіндегі Қытай елінде аталған өлең өте тез таралып, ақын елге әйгілі болып шыға келеді. Тіпегі бұл жырды сол тұста көптеген адамдар жатқа айтып жүрді.

807 жылы ақын астанаға қайтарылып, қызмет бабы бойынша көтерілді. Чаңьянда ақын көптеген тамаша туындылар жазды: елу шақты сатиралық жанрдағы «Жаңа халық өлеңдері» мен он шақты «Цин әуендері». «Бай Цзюй-идің сатиралары өзінің заманына, қоғамына тән, жоғарғы жік өкілдері арасында кең тараған екі жүзділік пен жәдігөйлікті, қаталдықты әшкереледі. Оның сатиралары қарапайым халықтың қиын тағдырына деген жанашырлыққа толы болып келеді» [1, 155 б.]. Мысалға, қарт көмір сатушы қыста жыртық киіммен тамақ пен киімге ақша табу үшін көмір сатуға шығады, алайда төрелер одан бұл көмірді тартып алады. Сонда әлгі қарт

бозбала кезінде ешкім қайтып келмейтін шекара майданына жолдаған сапарға бармау үшін әдейі қолын сындырып алғаны жайлы ақынға әңгімелеп береді.

Ақсүйектер мен төрелер ақынның көптеген өлеңдерінің өздеріне айтылған қатал айыптау екенін жақсы түсінді. Тіпті императордың өзі Бай Цзюй-идің әшкерелеуіне қатты ашуланды, егер де ақын қайтыс болған анасына бола ауылға үш жылға кетпегенде, онда оны қуғынға жіберер еді. Ақын ауылда тұрып, өзінің хал-жағдайымен қарапайым шаруалардың жағдайын салыстырып, осының бәрін өзі істеп отырғандай ар-ұят алдында қатты қиналды. Оны әрдайым «Менің олардан жақсы тұруға құқығым бар ма?» деген сұрақ мазалай берді.

Бай Цзюй-и өлеңдермен ғана емес, өз істерімен де халыққа көмектесуге тырысты. 814 жылы ол жаңбырлы климат пен құнарсыз жерлері мол таулы, алыс түпкірпірдегі аймаққа әкім болып тағайындалды. Ол сол жақтың шаруаларына салықтардың төлеуін жеңілдеткісі келіп, төрелердің «ыңдындарын» басуға тырысты. Ордаға қайтқанда, Бай Цзюй-и ордадағы топтардың итіс-тартыс күресіне қатысудан бас тартып, қызметтен кетуге бел байлады.

832 жылы ол таулы аймаққа көшіп, бақ шаруашылығын бастады, өз өлеңдерін жазуды жалғастырып, өзінің әдеби мұрасын қалыпқа келтірді. Осыдан көп ұзамай Бай Цзюй-и 846 жылы қайтыс болды.

Бай Цзюй-и Таң дәуірі кезіндегі Қытай еліне тірі кезінде-ақ кеңінен танылған ең сүйікті ақыны болды. Бай Цзюй-и табиғат, жыл мезгілдері, түн пейзажы, ақын досы жайлы, өлең жайлы жырлар жазды. Ақынының поэзиядағы атақ-даңқы жұрт ішіне оның қарапайым халыққа деген махабатымен түсіндіріледі. Ол поэзия күрес құралы болатынын түсінген Қытай елінің алғашқы ақындардың бірі болды.

X ғасырдың басында Уаң Шянчжи, Хуан Чао (王仙芝、黄巢) басшылығындағы шаруалар көтерілісінің нәтижесінде Таң империясы құлады. Өзара соғыс кезеңі басталып, ол 960 жылы су жаңа Суң империясының пайда болуымен аяқталды. Суң дәуірі кезіндегі Қытай мемлекеті сауданың, өнеркәсіп, сурет өнері, халық ауыз әдебиеті мен театрлық көріністердің дамуымен ерекшеленді. Бұл дәуір кезінде халық ауыз әдебиетінде ұзын әңгімелер пайда болды – қарапайым қала тұрғындары жайлы әңгімелер, қолөнерші көпес жайлы, соғыс уақыты кезінде бір-бірінен айырылған жанұя жұбы жайлы әңгімелер. Бұл әңгіме табиғи ауызекі тілде жазылды.

XIV ғасырда бастауын аңыздар мен ауызша әңгімелерден алатын қытай классикалық романы қалыптасты. Ескі қытай романы қытай халық ауыз әдебиетінің көптеген ерекшеліктерін бойына жинақтады: оның тараулары өзіндік әңгіменің белгілерін сақтады, мұндай роман кейіпкерлерінің тілі – қарапайым, ауызекі тілге өте жақын болатын. Ал бұл кезде өлеңдер болса романның міндетті құрамдас бөлігі болып табылды.

Ең алғашқы «Өзен-көлдер туралы аңыз» (水浒传) атты қытай романы XII ғасырдың шаруалар көтерілісі жайлы аңыз-әңгімелердің өңделген нұсқасы болып табылады. Ауыздан ауызға көшіп жүрген бұл әңгіменің соңғы әдеби формасын жазушы Ши Най-ань (施耐庵1296-1370 жж.) жарыққа шығарды, соңыра XIV ғасырдың соңында жазушы Ло Гуанчжун (罗贯中) өңдеп, жетілдірді.

«Өзен-көлдер туралы аңыз» романында көтерісшілердің император әскерімен жүргізген батыл күресі сипатталады, шаруалар соғысына қатысушылардың ержүректілігі өлең жолдарымен мадақталады, көптеген батырлардың тағдыры жайлы егжей-тегжейлі баяндалады...

Шын өмірде болған оқиғаларды сипаттайтын «Өзен-көлдер туралы аңыз» атты роман тарихта бірнеше рет таратуға тыйым салынса да, Қытай елінде танымал болып, кең сұранысқа ие болып жүрді.

Роман авторы жайлы (нақты айтсақ, романның редакторы мен әдеби өңдеушісі) - Ши Най-ан жайлы - ақпарат өте аз. Ол Қытай елін монғолдар жаулап алған кезінде өмір сүрді, ептеп-септеп кішкентай төре болып қызметіне орналасты, бірақ та қызметте көп болмай, ауылда тұрды.

Ши Най-ань романды халық арасында көтерілістер өрбіген шақта өңдеді, ол кезде қарапайым халықтың ақсүйектерге қарсы жүргізген күресінде көрсеткен ерліктерін жырлаған шығарма қылмыс ретінде қарастырылды. Тіпті халық арасында Ши Най-ань өзінің романы үшін қатал жазалаудан құтылу үшін біраз уақыт жасанды түрде есі ауысқан адам болып жүргені жайлы әңгімелер тарап жүрді.

Осы кезеңде XIV ғасырда «Үш патшалық» (三国演义)атты тарихи роман дүниеге келді. Бұл романда көнелік уақыттың оқиғалары жайлы баяндалады, яғни Қытай өзара күрес жүргізіп жатқан үш патшалыққа бөлінген уақыт жайлы баяндалады: Вэй, У және Шу. «Өзен-көлдер туралы аңыз» сияқты ауызша тараған әңгімелерден құрастырылған бұл романда шынайы адамдар сипатталады: Цао Цао - Вэй патшалығының патшасы, әйгілі Чжу Гэляң қолбасшысы, сүйікті халық батырлары: Чжоу Юй батыр, адал Чжан Фэй батыр, әділетті Гуань Юй батыр т.с.с. романда жасанды және әдеби түрде билік үшін көмескі және қызу күрес кезеңі жасалынады [5,13 б.].

Бұл романның әдеби өңделуін жоғарыда айтылған жазушы Ло Гуань-чжун жасады.

Жалпы бір ақиқат бар, ғасырлар бойы қалыптасқан қытай әдебиетіне шынайы дәстүрлердің жалғастығы мен орын басушылық қасиеттер тән.

Сөз болып отырған кезеңге жататын Қытай елінің ақындары мен жазушылары ізашарлардан халыққа жақын болу секілді барлық жақсы және прогрессивті қасиеттерді алды. Мысалға, Ли Бай Тао Юань-миннің мирасқоры болды, Бай Цзюй-и Ду Фу поэзиясын жалғастырды, Суң патшалығы уақытының әңгімешілері нәтижесінде көптеген драма негізіне жатқан Таң дәуірі кезеңнің новелла тақырыптарын қайталады; роман дала әңгімешілерінің айтуларынан құрылып, нәтижесінде өзі соңғы әңгімелердің негізіне айналды.

Ендеше Ұлы жібек жолы кезеңі тұсында Қытай елінде «көркем әдеби шығармашылықтың гүлденуі», «көркем әдебиеттің дамуы» жүзеге асты деуге толық негіз бар. Тіпті «Қытай тарихи жазбалардың атасы» Сыма Цяньнің (жаңа заманға дейінгі II ғасыр) шығармаларына тән нақтылы өмірді суреттеу жанры жаңа заманға дейінгі I-II ғасырда қалыптаса бастаған баяндау прозасының туындауына түрткі болды. Осы прозаның тағы бір қайнар көзі арнайы түрде патшаға халықтың көңіл-күйі туралы есеп беру үшін жазылып жүрген дала әңгімелері болып табылады. Қысқасы «Ұлы жібек жолы» кезеңінде Қытай елінде әдебиеттің негізгі жанрлары пайда болды: әңгіме, ұзақ әңгіме және роман. Жаңа заманға дейінгі I ғасырда Қытай елінде авторлық поэзия дамыды. «Жібек жолы» кезеңінің поэзиясы қытай әдебиетінің ең жоғарғы жетістігі болып саналады. Осы кезеңнің поэзиясын ақындық тарих, психологиялық лирика және лирикалық пейзаж деп атауға болады.

2. Жібек жолы кезеңіндегі Қытай өнері

Біз жоғарыда «Ұлы жібек жолы» кезеңіндегі қытай мәдениетінің ішіндегі соқталы да ауқымды бір саласы сөз өнерін – әдебиетті, оның сан-салалы жанрларының туып, қалыптасу барысын сөз еттік. Алайда қарастырылып отырған кезеңде Қытай елінде мәдениеттің бұл түрінен басқа әуен, сурет өнері, театр, қолданбалы өнер мен мүсін өнері сияқты жанрлар да өте қарқынды даму деңгейінде болды, олардың барлығы әдебиет сияқты Таң дәуірі кезінде жоғары деңгейде дамыды. Енді біз төменде «Ұлы жібек жолы» кезеңіндегі қытай өнерінің бірнеше жанрларына қысқаша тоқталамыз.

Қытай елінде театр өнері біртұтас мемлекет болмай тұрған кезден бастап қалыптаса бастады. Меншік бектіктері өз ордаларында сарай қуақыларын, аңдарды үйретушілер мен алуан түрлі тойлар кезінде қонақтардың көңілін көтеретін әртістерді ұстады. Әртістер сонымен қатар діни рәсімдер кезінде өлең айтып, би биледі.

Ежелгі жазба деректерде, осыдан екі мың жыл бұрын өзінің өнер шеберлігімен атақты болған адамдардың аттары сақталғаны, атап айтқанда Ли биші, оның бидегі қырпулы қимылы мен керемет дарындылығы үшін оны «ұшатын қарлығаш» деп атады, сатирик әрі дарынды қуақы Дунфаншо; музыка шебері Чжоу Лан т.с.с. театр дарындарының есімдерін кездестіреміз.

VII ғасырда император сарайының алмұрт бағында жігіттер мен қыздарды әнге, биге және музыкаға үйрететін театрлық мектеп құрылғаны белгілі. Таң Шуанзун императордың өзі музыкалық пьесаларды шығарып, оркестрді басқарды. «Алмұрт бағы» деп аталатын мектеп қытай халқының театр өнерінің дамуына үлкен үлес қосты.

Біртіндеп мемлекеттің алуан түрлі аймақтарында тұрақты театр топтары құрыла бастады. Жергілікті театрлар бір-бірінен орындау тәртібі, киімдері, бет бояулары, сюжеттер трактовкасы негізінде ерекшеленді. Осының бәрі дәстүрлі болып саналып, әртістердің бір ұрпағынан екінші ұрпағына ауысып отырды.

«Қытай елінің театр өнері басқа елдердегідей архаико-діншілдік дәстүрлерден бастау алады, салттық акцияларға табынушылық және аймақтық қатысына қарай алуан түрлі тиістілігіне қарай туындайды» [6,3]. Бұларға, біріншіден, аңдар терісі мен қорқынышты бетқаптар киіп шығатын, салтанатты жүрістері бар сыйқырлы ойындар (мысалға, «Ірі аластау» тазалау ырымының сценарийлеріне жатады) жататын болса, екіншіден, құдайы кейіпкерлерінің өмір эпизодтарын көрсететін сыйқырлы қойылымдар жатады. «Чу жырлары» негізінде құрылатын мұндай ойындар Чу діншілдік дәстүрлерге тиісті болып қала береді. Олар жергілікті молдалармен белгілі бір сценарий негізінде ойнатылды және оның құрамына диалогтік және хор түрі бөліктері кірді. Үшіншіден, ордада өткізілетін театр қойылымдары, мысалға, көптеген жазба мәліметтер бойынша чжоулықтардың инь мемлекетін жаппай шабуылдауын көрсететін чжоулық «Үлкен әскери би» қойылымы.

Театр ақсүйектер дәстүрі болып қалыптасу әрекетінің басталуы хань кезеңіне сәйкес келеді. Жазба мәліметтер бойынша хань империясының астанасында «жүз ойын» көрсету үшін арнайы құрылымдар болды, ал қалашықтарда – көрермендерге үш түрлі көрініс көрсететін орындары болатын кең алаңдар салынды. «Жүз ойын» деп бишілер, музыканттар мен акробаттар сияқты әртістердің өнерін көрсетуден тұратын алуан түрлі қойылымдарды атайды. Хань кезеңінен бастап күрделі қойылымдарды көрсету үшін техникалық құрылғылар болғаны белгілі, мысалға, доңғалақтар шеруі, мамандандырылған сахналық ойындарды және трансформацияларды жүзеге асыру: сахнаға тұман жіберу немесе қар жауғызу, көрермендер алдында жануарларды бір түрден екінші түрге ауыстыру т.с.с. Бірақ та бұл кезеңге тән қытай еліндегі театр өнерінің эволюциясы әлі де драматургия жанры және көне театрлармен салыстыруға болатын театрдың нақты формаларының туындауын әкелмеді.

Алты бектік кезеңі үшін солтүстік вэй билеушілердің сарайларында ұйымдастырылатын алуан түрлі әуендік және би қойылымдарының өткізілгені белгілі.

Таң дәуірі кезінде далалық театр қойылымдары қала мәдениетінің бөлінбес бөлігіне айналды. Бұл уақытта театр қойылымдарының бірнеше жеке-дара түрлері қалыптасты: әуендік-би билейтін, әуендік-ойын ойнатылатын, диалогтік қойылымдар, құрамына өлең айту, би билеу, диалог және сахналық ойын, сонымен қатар қуыршақ театрын қосатын синтетикалық қойылымдар. Орта ғасырлық Еуропадағы сықылды сауатты қала көрермені арасында ерекше танымал фарс қойылымдары бөлінді, онда көбіне екі әртіс арасында саяси суырып салмалық диалогпен ойналып, астаналық шенеуніктер келемежделіп, соңында күлкілі ойынмен аяқталады.

Таң дәуірі кезеңіне сонымен қатар алғашқы драма алдындағы туындылардың пайда болуы да жатады, атап айтқанда тұтас фабулалы және ампула жинағы бар бүтін пьесалар. Осындай пьесалардың біреуін 904 жылы ордада көрсетілгені жайлы мәліметтер сақталған. Ол пьеса ел басындағы

билеушінің келуі кезінде қойылды, бұл танымал қалалық және элитарлы мәдениетті елдерде театрлық өнер дәстүрінің дамуын дәлелдейді. Драма алдындағы шығармаларға Таң және Суң кезеңінің «Үлкен ариялар» (дачүй) туындылары жатады. Біздің уақытқа дейін дачүй шығармаларының ондаған сценарийлері мен олардың шамамен 280 түрлі үлгісінің аттары сақталған. Дачүй аттары бойынша тақырып диапазонының кеңдігі және бұл шығарманың сахналық жүзеге асыруларының композициясын талдауға болады. «Үлкен ариялар» үш бөлімнен тұрады. Біріншісінде оларда музыкалық элемент басым болса, екіншісінде – сахна-эпизодтарының, шамамен 50-дейінің жиынтығынан тұратын сахналық әрекет басым болды. Үшінді бөлімде бишілер би билейді.

Бірақ та Қытай елінде шынайы драмалар мен театр өнерінің пайда болуы тек юань кезеңі кезінде жүзеге асты, бұл театр дәстүрлеріне қатысты сыртқы факторлардың әсерімен түсіндіріледі. Бір жақтан, өзінің шығу тегі бойынша театр өнерінің қарапайым халық туындылары болып саналғандықтан, театр моңғол халқының құрамындағы ақсүйектердің білім мен көркем талғамдар деңгейіне сәйкес келді. Екінші жақтан, астарлық қабілеті негізінде театр өнері жергілікті қытай зиялылары үшін өздерінің жаулап алушыларға қатысты жек көрушілік қатынасын білдірудің санаулы мүмкіндіктердің бірі болып саналды. Юань патшалығы кезіндегі драмалық шығармалардың көп бөлігін тарихи тақырыпта жазылған пьесалар құрайды.

Зерттеу методологиясы

Зерттеудің әдіснамалық құралдарына аксиоматикалық, гипотетикалық, абстракция сонымен қатар жеке ғылыми әдістер сияқты жалпы философиялық әдістер кірді. Салыстырылатын объектілер мен құбылыстардың бірдей немесе әр түрлі сипаттамаларын анықтау мақсатында жүйелі, институционалдық және тарихи әдістермен үйлестіре отырып, салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды.

Талқылама

«Ұлы жібек жолы» кезіндегі Қытай елінің сурет өнері ең алдымен жерлеу ескерткіштерінде байқалды, олардың көбісі хань династиясы алдындағы және хань кезеңіне жатады.

Салыстырмалы түрде күрделі композиция патшаның (императорлық) жерленген молаларынан табылған, олар қабірдің ішінен және жер бетіндегі бөліктен тұрады. Жерленген орындағы архитектуралық құрылымдар – арнайы жасатулар, қабырғалар (қала қабырғасының моделіне ұқсас), I-II ғғ. бастап «аруақтар жолы» деп аталатын тастан жасалып, монументті мүсін орнатыла бастады. Мұндай композиция Қытай елінің ұзына тарихы бойына жалғасты. Императордың жерленген жерлері Лояң (кейінгі Хань кезеңіне тән) аймағында, Чаңан (қазіргі Си-ань қаласы) (ілгергі Хань және Таң кезеңдеріне тән) аймақтарынан табылды

Зиялыларды жерлеу орындар да үйінді, тас мүсіні немесе стела түріндегі жер бетіндегі бөліктерден тұрды. Кейінгі Хань кезеңдерінде шығыс

жағалау аймақтарының қорымдары өзгешелігіне жер бетіндегі құрылыстар – тас плиталарынан құрылған және рельефтермен қоршалған цитандар тән.

Хань династиясы уақытының монументалды жерлеу мүсіні ішінде фантастикалық жануарлар бейнелері басым – «қанатты арыстандар» деп аталатын бейнелер, олар болмыста мысық тұқымдастардан жыртқыш жануарды суреттейді, бірақ та оның басқа зооморфты бөлшектері болады: басында мүйіз, қанаттар және жылан тәрізділердің құйрығы т.с.с. Болашақта «қанатты арыстандар» басқа да бейнелерге толады – «қанатты аттар», «жалғыз мүйізді – цилинь» (独角麒麟) және т.б. Арыстан (шицзы - 狮子) бейнелері қытай жерлеу өнерінде IV-VII ғасырларда пайда болды, ол алғашында екі түрлі күйде - «отырған» және «жүріп бара жатқан» бейнеде суреттелді.

Антропоморфты тас мүсіннің алғашқы әйгілі бейнелері де кейінгі Хань династиясы кезеңіне жатады. Нәтижесінде жерлеу ансамбліне екі негізгі тип бейнелері жатқызылды: қаралы (шерулік) киім киген жауынгерлер мен азаматтық төрелер.

Таң династиясы кезеңінен бастап арыстан бейнелері монументалды зайырлы мүсіннің міндетті құрамдас бөлігі болып қалды. Арыстандардың жұп мүсіндері (арыстанның еркегі мен ұрғашысы, көбіне аналығы күшіктерімен бірге суреттелді) алуан түрлі архитектуралық жиынтықтардың стандартты бөлшегіне айналды. Бірақ та бүтіндей алғанда монументалды мүсіндеу көбіне жерлеу өнерінде кең қолданылды, атап айтқанда қытай мәдениеті көбіне нақты беттердің мүсін бейнелері түріндегі мемориалды ескерткіштерді жасау практикасын қолданбады.

Көне қытай бейнелеу өнерінің ең әйгілі және бірегей ескерткіші ретінде «Цинь-ши-хуан-дидың қыш әскері» деп аталатын туындыны атап айтуға болады. Ол ескерткіш – күйдірілген балшықтан жасалған жауынгерлер мен аттарға жегілген арбалардан тұрады. Бұл ескерткіштер 1974 жылы Си-ань аймағында (обадан шығыс жаққа 1,5 км жерде) орналасқан Цинь императорының көмілген жерінен табылды. Қазіргі таңда 14,26 шаршы метр жерді алып жатқан аумақтан шамамен ондаған мың шамалы жауынгер мүсіндері (қатардағы солдат, саңғұндар мен сардарлар), арбалар мен ат мүсіндері табылды. Мүсіндер әскери шеру кезіндегідей бейнеленген: солдаттар қатар-қатар сап түзеп, офицер басқаруындағы сапқа тұрғызылған. Әрбір фигура нақты дара заттар мен белгілерге ие: анатомиялық ерекшеліктер мен бет әлпеттері, шаш сәндері мен конфигурациясы, киім белгілері, қол пішіндері. Олар өнердің шынайы туындылары болып табылады – әрбір жеке жағдайда тек сыртқы белгілер ғана емес, ішкі бейне белгілері де суреттеледі. Бұл «қыш әскерлер» басқа археологиялық ескерткіштерге қарағанда көне қытай сурет өнерінің даму деңгейі жоғары болғанын көрсететін айқын дәлел болып табылады.

Ежелгі «Ұлы жібек жолы» дәуірі кезінде сонымен қатар зайырлы қоғамның сурет өнері де қарқынды дамыды. Ол кезеңнің ең алғашқы оның көрнекті өкілі ретінде және мықты туындысы ретінде әйгілі суретші Гу

Кайчжины (顾恺之- 344-406 жж.) және «Ло өзенінің перизаты» және «Көнеліктің әйгілі әйелдері» деп аталатын еңбектері атап айтуымызға болады. Бірінші сурет Қытай елінің сол тұстағы атақты ақыны Цао Чжиның поэмасы негізінде салынған, ол поэма бойынша лирикалық кейіпкер Ло өзенінің билеушісімен кездеседі. Гу Кайчжиның суреті ұзын көлденең шиыршық қағаз түрінде болып, ол бірнеше үзінділерден тұратын еді. Ло перизатының бейнесі мен Цао Чжи мен оның нөкерлері бар көп фигуралы композициясы. Сурет әрекеті мөлдір ақ-жасыл және ашық қоңыр-қызыл бояумен салынған пейзаж бейнесінде жүзеге асырылған. Бұл пейзаж шиыршық қағаздағы барлық үзінділерін біріктіреді. Екінші сурет - жеке композициялардан тұратын көлденең шиыршық қағаз, композицияның әрқайсысы көне ғасырдың әйгілі әйелдердің өмірін суреттейді, атап айтқанда композицияға көбіне император әйелдерінің өмірлері арқау болған. Жалпы алғанда, суретші Гу Кайчжины болашақтағы ұлттық сурет өнерінің басты жетекші жанрларының, әсіресе портрет, тұрмыстық және пейзаждық жанрлардың негізін салушысы деп атаған орынды.

Портрет жеке дара және бөлек жанр ретінде тек Таң дәуірі кезеңі кезінде алға шыға бастады. Шерулік портреттің мұзжарғыш өкілі ретінде суретші Ян Либэньді айтуға (阎立本- VII ғасыр) болады. Оның «Көне династиялар билеушілері» атты суретінде хань династиясы кезеңінен бастап VI ғасырға дейін билік басында болған он үш монарх иелері бейнеленген.

Тұрмыстық сурет өнері жанры да Таң дәуірі кезінде қарқынды дами бастады. Ол көбіне сарай ішіндегі және қарапайым халық сахналарды бейнелеумен көрінді. Бұл жанрдың ірі өкілдері ретінде «Желпушілері бар белгілі әйелдер», «Го елі ханымдарының көктемгі ойыны» атты суреттерді салған Чжоу Фаң (周昉 - шамамен 780-810 жж.) мен Чжаң Шуань (张萱 - VIII ғасыр) танылады.

Бірақ та Қытай елінің сурет өнерінде басты орын пейзаж жанрына беріледі. Таң дәуірі кезінде пейзаждық сурет өнерінде екі бағыт болды – «мамандырылған» («ресми сурет өнері») және «мамандырылмаған» («бейресми сурет өнері»). Пейзаждық сурет өнерінің бірінші бағыт өкілдеріне орда суретшілері жатады, себебі оларда арнайы дайындық болды және олар көбінде орда тапсырыстары мен астана ақсүйектерінің тапсырыстарын орындайтын. Екінші бағыттың өкілдеріне сол кездегі қоғамдағы білімді элитаның тобы жатады, олар практикалық машықсыз-ақ бос уақыт тапқан кездерінде сурет салып күнелтетін. «Ресми сурет өнеріне» композиция монументтілігі, сызықтар айқындылығы, түстік гамманың молшылығы мен жарықтылығы тән еді. Бұл бағытқа жататын сурет, мысалға, Таң дәуірі кезеңінің жетекші сарай суретшісі Ли Чжаодао (李昭道 шамамен 670-730 жж.) салған «Мин Хуан императорының Шу аймағына саяхат жасауы» (明皇幸蜀图) атты суреті. Суретте тау шыңдарының бойымен өтіп жатқан император кортежі бейнеленген. Сурет қанық көк, жасыл және ақ бояулармен салынған, ал бейнелер контур бойынша алтын сызықтармен қоршалған.

Екінші бағыттың көрнекті өкілі ретінде Таң дәуірі кезіндегі жоғары лауазымды төре, әрі айтулы ақын Уаң Уэйдің (王维- 699-761 жж.) шығармаларын айтуымызға болады. Оның суреттері сурет өнерінде осы екі бағыттың негізгі ерекшеліктерін көрсетеді. Уаң Уэй қара сияны көбірек қолданып, лирикалық сипаттағы табиғат суреттерін салды. Ол көбіне «қар» тақырыбында көбірек жұмыс істеді. Осының дәлелін суретшінің «Қар жамылған тау баурайындағы ауыл», «Қар өткелі», «Қар жамылған өзенге тамсану» секілді әйгілі суреттерін атауымызға болады.

1104 жылы Кайфың қаласында сурет салу Академиясы ашылды. Бұл мекеме негізі о баста кәсіби суретшілерді дайындауға арналып салынған болатын. Академияда сабақты арнайы білімі бар және мамандырылған, бірнеше жыл сурет салу және теориялық практикасы бар орда суретшілері берді. «Академиялық мектептің» жетекші өкілі және оның негізгі теоритигі ретінде әйгілі суретші Го Сюйді (1020-1090 жж.) атауға болады.

Табылған археологиялық материалдардың дерегі бойынша жібек шаруашылығы мен жібек тоқу кәсібі Қытай елі тарихының неолит дәуірі кезеңіндегі халыққа белгілі болған. Жібек тоқу шаруашылығы кең қолданысқа және технологиялық жетілгендікке Хань патшалығы кезінде жетті. Таң дәуірі кезеңі жібек шаруашылығының өркендеуі көбінде түркі тілдес халықтарынан технологиялық әдіс-тәсілдерді (жүн тоқымашылына қатысты) қабылдап алу мен Қытай елінде алуан түрлі бояулардың пайда болуының нәтижесінде мүмкін болғаны жасырын емес. Осылайша қытай жібектерінің көптеген типтері, мысалға, атлас пен зерлі мата VII-VIII ғасырларда пайда болды.

Ежелгі «Ұлы жібек жолы» кезінде Қытай елінде фарфор пайда болды. «Фарфор» сөзі - парсы тілінен шыққан сөз әрі ол «императорлық» деген мағынаны білдіреді. Мұндай атау қытай фарфорын басқа елдерде ерекше жоғары аса бағаланатынын түсіндіреді. Орта ғасырлық Еуропада кездейсоқ жағдайда табылған қытай бұйымдары асыл заттар ретінде бағаланды [7, 77 б.]. Ал Қытайдың өзінде фарфор тек жергілікті керамика түрі ретінде саналды: оның бірегей терминологиялық аталуы – «глазирленген каолинді балшық».

Фарфордың тікелей негізін салуға мұрындық болған халық арасында «жасыл керамика» деп аталатын материал болып табылады. Каолинді балшық бен құмның қоспасынан жасалынған және сұр-жасыл мен қоңыр-сұр түсті глазурьмен қапталған бұйымдар. Мұндай бұйымдар шамамен б.з.д. III ғасырда Қытайдың оңтүстік бөлігінде дайындалды.

Керамиканың селадондар деп аталатын тағы бір түрі фарфор шыққаннан кейін де жасала берді, бірақ оның түстік гаммасы сәл-пәл өзгеріске ұшырады. Селадондар каолин балшығынан және «фарфор тасынан» жасалды. Селадондардың кең даму кезеңі Суң дәуірі кезеңіне сәйкес келеді. Олар Қытай және Еуропа елдерінде асыл тастардан жасалған бұйымдарына ұқсас болғасын айтарлықтай әйгілі болды.

Таң дәуірі кезеңінің фарфор мен керамикасы ақ балшықтан жасалған көне бұйымдарға да ұқсас болды. Одан жасалған ыдыстар дөңгелек формалы және үлкен пішінді болып келетін. Бұл көбіне ауыр ақ түсті құмыралар мен көк түсті немесе сары түсті дақтармен әдіптелген жасыл ыдыстар. Көмілген жерлерде кіші пішінді керамикалық ыдыстар да сақталды. Таң дәуірі кезеңінде көбіне монокромды фарфор бұйымдары жасалды – олар ақ глазурьмен қапталды.

Суң дәуірі кезінде фарфор өнеркәсібінің бірнеше орталықтары болды, ол орталықтарда ақ түсті, көк және күлгін глазурьмен қапталған фарфорлар жасалды. Шамамен X ғасырда Жиндэжэнь (景德镇) ауданында шеберханалар анықталды, оларда император сарайына фарфорды жеткізетін және жеке өндіріс тапсырыстарын орындайтын барлық қазыналық шеберханалар топталды[8,158 б.]. Миң, Чиң дәуірі кезеңдерінде және қазіргі Қытай елінде Жиндэжэнь ауданының фарфоры барлық фарфор өндірісіне жетекші үлгі болып саналады.

Нәтиже

Ал «Ұлы жібек жолы» кезеңіндегі қытайдың музыка және би өнері туралы әңгіме тіпті күрделі әңгімеге арқау болмақ. Сондықтан ол туралы сөзді алдағы күндердің еншісіне қалдырып, бүгінгі тақырыпқа осы арада нүкте қоямыз.

Қорытынды

Қорытып айтқанда, жоғарыда біз сөз еткен қытайдың әдебиеті мен өнеріндегі жаңғыру мен даму тек ішкі импульстің әсерінен ғана емес, керісінше көбірек сырттан келген жаңа ой-сананың түрткілік рөлінен болғаны жасырын емес. Ал ол «жаңа ой-санаға» елге кіруіне мұрындық болған «Ұлы жібек жолы» болатын. Демек, Хань, Таң, Суң дәуірлері кезінде Аспан асты елінің әдебиеті мен өнерінің ең бір гүлденген дәуірі болып есептелетін болса, оның міне осындай тарихи себебі, негізі бар еді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКЕР ТІЗІМІ:

- 1.中国文学史(上卷, 章培恒、骆玉明主编)
上海: 复旦大学出版社, 1997.-481页.
2. <https://baike.baidu.com/item/帛书/2740690>.
- 3.陈君《汉书》的中古传播及其经典意义//上海大学学报(社会科学) 2017,№ 2. 54-72.
4. 简明中国文学史(孙静主编).- 北京: 北京大学出版社, 2001.-558页.
5. Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытай филологиясына кіріспе. – Астана: Күлтегін, 2004. -237б.
6. 田本相.中国话剧. - 北京: 文化艺术出版社, 1998. – 148页.
- 7.阿里·玛扎海里(法). 丝绸之路. – 乌鲁木齐: 新疆人民出版社,2006.-473页.
8. 邓福星、黄兰.中国美术. - 北京: 文化艺术出版社, 1998. – 174页.

Dr. Kaihe. AisinGioro

A CASE STUDY OF THE HUIHUI GROUP IN ITS INFANCY: RELATIONS WITH EASTERN ETHNIC GROUPS

***Abstract:** In Huihui's changing beliefs after migrating to Central Asia, the relations with the surrounding ethnic groups were an important reason for Huihui to change his name and religious beliefs. The previous research on Hui hui with Donghu is not thorough enough. This article aims to comprehensively review the diplomatic relations of the Huihui with its non-Chinese ethnic group in the East, such as Kitai, Jurchen, and even more Xixia (Tangut), to study the diplomatic development of this redefined Turkic Islamic group. I argue that the Huihui changed their religious beliefs and formed new cultural ideologies in the long historical development determined by the region where they lived. The influence of the surrounding foreign ethnic groups, such as Donghu on them, could not be ignored. It indicates that Huihui is passed down in the same line; in terms of research methods, the process of the foreign relations of Huihui is argued from the perspectives of linguistics, ethnology, cultural anthropology, and religious studies by comparing multilingual documents in Central Asia, West Asia, and also East Asia. This article will show the foreign relations appearance of the Huihui group in the early days of its formation.*

***Keywords:** Huihui, Huihe, Uyğur, Donghu, Liao, Kitai, Xixia, Kara Khitai, Kara-Khanid Khanate.*

Др. Кайхэ. Айсин Джиоро

ИССЛЕДОВАНИЕ ГРУППЫ ХУЭЙХУЭЙ В ПЕРИОД ЕЕ СТАНОВЛЕНИЯ: ОТНОШЕНИЯ С ВОСТОЧНЫМИ ЭТНИЧЕСКИМИ ГРУППАМИ

***Аннотация:** Отношения с окружающими этническими группами были важной причиной того, что Хуэйхуэй изменили свое имя и религиозные убеждения после миграции в Центральную Азию. Предыдущие исследования о Хуэйхуэй с Донху недостаточно основательны. Цель данной статьи - всесторонне рассмотреть дипломатические отношения Хуэйхуэй с некитайскими этническими группами на Востоке, такими как китаяи, чжурчжэни и даже в большей степени сися (тангуты), чтобы изучить дипломатическое развитие этой неопределенной тюркской исламской группы. Я полагаю, что хуэйхуэй изменили свои религиозные убеждения и сформировали новые культурные мировоззрения в ходе длительного исторического развития, определяемого регионом их проживания. Влияние на них окружающих иноэтнических групп, таких как донху, нельзя было игнорировать. Это указывает на то, что Хуэйхуэй происходит по одной и той же линии; что касается методов исследования, то процесс внешних*

связей Хуэйхуэй рассматривается с точки зрения лингвистики, этнологии, культурной антропологии и религиоведения путем сравнения документов на разных языках в Центральной Азии, Западной Азии, а также Восточной Азии. В статье показан внешнеполитический образ группы Хуэйхуэй на раннем этапе ее формирования.

Ключевые слова: Хуэйхуэй, Хуэйхэ, Уйгур, Донху, Ляо, Китай, Сикся, Кара-Кхитай, Кара-Ханидское ханство.

Др. Кайхэ. Айсин Джиоро

ХУЙХУЭЙ ТОБЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЗЕРТТЕУІ: ШЫҒЫС ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Аннотация: айналадағы этникалық топтармен қарым-қатынас Хуйхуэй Орталық Азияға қоныс аударғаннан кейін олардың аты мен діни сенімдерін өзгертудің маңызды себебі болды. Хуйхуэй мен Донху туралы алдыңғы зерттеулер жеткілікті мұқият емес. Бұл мақаланың мақсаты-Хуйхуэйдің шығыстағы Қытай емес этникалық топтармен, мысалы, Қытай, юрчен және одан да көп сисямен (тангут) дипломатиялық қатынастарын жан-жақты қарастыру, бұл белгісіз Түркі Ислам тобының дипломатиялық дамуын зерттеу. Менің ойымша, хуйхуэй діни сенімдерін өзгертті және олардың өмір сүру аймағы анықтаған ұзақ тарихи даму барысында жаңа мәдени дүниетанымдар қалыптастырды. Оларға донху сияқты айналадағы шетелдік топтардың әсерін елемеуге болмайды. Бұл Хуйхуэй бір жолда жүретінін көрсетеді; зерттеу әдістеріне келетін болсақ, Хуйхуэй сыртқы байланыстар процесі лингвистика, этнология, Мәдени антропология және дінтану тұрғысынан Орталық Азиядағы, Батыс Азиядағы, сондай-ақ Шығыс Азиядағы әртүрлі тілдердегі құжаттарды салыстыру арқылы қарастырылады. Мақалада Хуйхуэй тобының оның қалыптасуының алғашқы кезеңіндегі сыртқы саяси бейнесі көрсетілген.

Түйін сөздер: Хуйхуэй, Хуйхэ, Ұйғыр, Дону, Ляо, Қытай, Сексе, Қарақытай, Қарахан хандығы.

Central Asia, Liao遼, and Kara Khitai西遼

At this time, far away in Uygur's homeland to the east, a Khitan hero named Yelü Abaoji 耶律阿保机 established a massive Khitan regime in 916 A.D.; the land starting from the Amur River Basin in the east to Ganzhou 甘州 (now Zhangye 张掖) and in the north to Kherlen River 克鲁伦河, in the south occupies 16 State of Youyun 幽云十六州. According to the History of the Hui 《回族史》 "Although there have been frequent regime changes in Central and

Western Asia and Northwest China, the exchanges between the Liao Dynasty and various Islamic countries and regions have not been interrupted. "

At this point, when Abbasid Caliphate, also known as Heiyidashi 黑衣大食, according to "History of the Liao. Taizuji 《辽史.太祖纪》 record" In the second year of Tianzan 天赞二年(924 A.D.) Liao and Abbasid Caliphate connected; in the September, "The envoy of Abbasid Caliphate came" Abbasid Caliph Muktadir 哈里发穆克塔迪尔(المقتدر بالله، أبو الفضل) sent an envoy to the Liao. The envoy of the Abbasid Caliphate came 大食国来贡 needs to be questioned. I did not find relevant records in the relevant Arabic literature. In the Abbasid Caliphate dynasty, its kings a mission to Russia through Central Asia to explain at the invitation of the King of Bulgaria, and there is no record of being sent on a mission to the more East. In addition, there is a paragraph in "History of the Hui 《回族史》" about the ninth years of Kaitai 开泰九年 in October 1020 A.D. and 1021 A.D., "The Abbasid Caliphate sent envoys into elephants and gifts twice and asked for his son to marry the Khitan princess.⁴", "canonizing Prince Banlang Husli's daughter Klao as a princess and marrying Abbasid Caliphate Prince.⁵" "The understanding of Central Asia became vague at that time. It was called a large and small Dashi; the Dashiguo 大食国, referred to the Abbasid Caliphate dynasty west of Khwarazm. The Xiaoshiguo 小食国 refer to the Kara-Khanid Khanate. In "WenxianTong Kao 《文献通考》" Volume 346 卷三四六 "Khitan 《契丹》" contains: "Gaochang 高昌, Qiuci 龟兹, Khotan 于阗, Daxiaoshi 大小食, Ganzhou 甘州 people trade with each other.⁶" The Xiaoshi 小食 here is the Kara-Khanid Khanate; in the 14th year of Tonghe 统和十四年 Liao Shengzong 辽圣宗(November 996 A.D.), Allan Ali Ben Musa Khan 阿尔斯兰阿里.本.穆萨汗 (علي بن موسى) Sending an envoy to propose marriage for his son, but was not accepted⁷. By March 1021, Shengzong of Liao agreed to marry his clan daughter to the "Prince of Da Shi." In 1047 A.D., in the 16th year of Chongxi 崇熙十六年 of Liao Xingzong 兴宗, the "King of Uyğur Arslan (Khahan of Kara-Khanid Khanate) and Khitan princess got a kid, they sent an envoy to

---

⁴"国两次遣使进象及方物，并为其子册割请婚。"

⁵"封王子班郎君胡思里女可老为公主嫁之。"

⁶"高昌、龟兹、于阗、大小食、甘州人时以方物货至其国，交易而去。"

⁷ "Liao History" Volume 13 "Shengzong Ji" 4) 《辽史》卷十三 《圣宗纪》四

let Liao's King know this news. "⁸ This overlaps with the Abbasid dynasty Prince's marriage proposal in the "History of the Hui." Therefore, I argue that the author confuses two Dashi 大食. Misunderstood the Kara-Khanid Khanate as the Abbasid Caliphate. Moreover, it took a long time to travel from West Asia to Northeast Asia at the time, and Kara-Khanid Khanate bordered Liao. According to the Liao historical document,⁹ the Kara-Khanid Khanate sent envoys to the Liao 16 times; 13 times were a tribute, two times to ask for marriage, and one time for help. During the Liao Dynasty, the Kara-Khanid Khanate and the Liao were friendly.

However, the affirmative statement in "History of the Hui" that Muslims live in the Liao territory has an insufficient basis. It is only evidenced by the Liao Dynasty construction of the Niujie 牛街 Mosque in Liao's Nanjing 南京 (Beijing) in the 14th year of Tonghe 统和十四年 (996 A.D.), but later generations have verified it. It is also not historical facts. According to the 205th volume of "Yuan Shi" 《元史》二零五卷 and the inscription on the Huihui scholar's grave 筛黑坟 in the temple of worship, it is proved that the temple should be built at the first year of the Zhiyuan 至元元年 of Yuan Dynasty, Official Zhongshu Pingzhang Zhengshi 中书平章政事 Huihui people Ahama (احمد) and his sons built this Mosque in around 1280 A.D.

East Hu 东胡's first invasion of Central Asia: "The Muslims in Xiliao is the main source of Hui people in the Yuan Dynasty."¹⁰ "In 1124 A.D., the Daliao XingGuo Jiedu Shi 兴国节度使 Yelü Dashi 耶律大石 parted ways with Emperor Tianzuo 天祚帝 of Liao, Dashi 大石 led two hundred horses to the north of Kedun City (the upper reaches of the Tula River in Mongolia), he met the leaders of seven states from eighteen tribes, they supported him to stand on his own. Dashi started his invasion of Central Asia in 1132 A.D. in Yemili 叶密立 (now Xinjiang Emin 额敏); he proclaimed himself emperor as Gurkhan 菊儿汗, also called Emperor Tianyou 天佑皇帝, reign name is Yanqing 延庆, known as Kara Khitai 西辽 in Chinese history, Central Asia called it Kara Khitan. (قرا خیتان 黑契丹)

---

⁸ "Liao History" Volume 70 "State of the Country" 4) 《辽史》卷七十《属国表》四

“阿尔斯兰回鹘王（喀喇汗王）以公主生子，遣使来告。”

⁹ "History of the Hui" Chapter 1, page 37, paragraph 2. 《回族史》第一章第三十七页段2

¹⁰ "Hui" Chapter One: Hui Tang and Song Dynasties ancestors Section p38. 《回族史》第一章：唐宋时期的回族先民第二节第38页。“西辽境内的穆斯林是元代回回人的重要来源。”

Dashi first conquered the Gaochang Uyğurs 高昌回鹘. At that time, there was more than 16,000 tent¹¹ of Turkic-Khitai people from the mainland of Liao. The Eastern Kara-Khanid Khanate 东喀喇汗 Alslan Khan Ibrahim 阿尔斯兰汗易卜拉欣 with Glulu and Kangli in 1134A.D. was annexed to Kara Khitai and Ibrahim Khan was reduced to "Ilik-I Turkmen 伊里克-伊.土库曼" (King of Turkmenistan).

In March of the same year, Yelu Dashi moved the capital to Balāsāghūn and defeated the army of the Qərbi Qaraxanlı dövləti 西喀喇汗. King Mahmud 马合木 fled back to Samarkand ((سمرقند)撒马尔罕), ally with Seljuk Sultan Sanjar 塞尔柱王朝苏丹. The Glulu people and Kara Khitai ally. In the autumn of 1141 A.D., the two sides fought fiercely at North Katwan (شمال سمرقند) 卡特万北). The Seljuks were defeated and withdrew from the Transoxiana 河中. Dashi drove straight into Samarkand, and Mahmud's brother Ibrahim was appointed as Taugas Khan 桃花石汗. Dashi immediately dispatched general Erbus 厄尔布斯 into the Khwarazm in the Amu Darya Valley 阿姆河流域. Khārāzmā Shaathiz 沙阿提西兹 surrenders to Dashi and paid tribute to Kara Kitai. In 1143A.D, Dashi died. The territory of his empire extends from the North of the Yili River 伊犁河 to the Syr River 锡尔河 in south, to the Talas River 恒罗斯河 in the west, and Lake Issyk-Kul 伊塞克湖 in the east. The territory of the Kara Kitai collects all the Eastern and Western Kara-Khanid Khanate, Gaochang Uyğur, Khwarazm, and Nambass 粘拔斯, Kangli 康里, Geluolu 葛逻禄, and other tribes. Also, Kara Kitai supports the Geluolu people from the Kara-Khanid Khanate to stand on their own and set up supervisors Shaojian 少监 in the Geluolu unit.

The ruling class of Kara Khitai believes in Buddhism, but most of the residents in the areas under its jurisdiction believe in Islam. The religious policies of Kara Khitai are enlightened, and all religions are protected. However, at this time, the status of Islam as the state religion of the Kara-Khanid Khanate was under attack. To fight, there appeared a religious reform led by Qoja Ahmet Yasawī, ياساؤ نا حمة تقوجا, 谢赫阿赫马德. 亚萨维. He used Turkic language to write poems to promote his religious views. His religious propositions are summarized as two points. First: abstinence, opposing luxury and pleasure, and advocating hardship and simplicity. In this way, it was sincerely responded to by the populace. Second: Submissiveness, which is, abiding by the basic teachings of Islam. Because his claims did not infringe on the direct interests of the ruling class in

---

¹¹A tent is a unit, a family. Averagely may have 4 to 5 family members.

Kara Khitai, he was not suppressed. He used Turkic language to spread Islam that simplified ceremonies among herders and absorbed some influential primitive religious deities and customs of his nation. As a result, the spread of Islam religion among the Turkic peoples was a great success. By the end of the 12th century, most of the Turkic tribes in Kara Khitai, Central Asia, had achieved Islamization, and the Yasaiwis were unique to the Turkic peoples. The Islamic sect has been consolidated and developed.

In the history of Genghis Khan's invasion of Central Asia in the 1320 s, Li Zhichang 李志常 wrote in "Changchun ZhenrenXiyouji 《长春真人西游记》": "From the Huihe's Changpara city 昌八喇城 (昌吉) to the west, there will be no monks. Uyghur only believes in Islam; it spread from the west."¹² Jin Dading 大定 period (1161-1189 A.D.), the Kara Khitai "The Three Yixilan 移习览 (Islam Turkic people) went to Nanzhao 南诏 to negotiate the trade and introduce themselves that they belong to the Zoukuofan tribe 邹括番部 of Huihe 回纥, the name of the city where they lived is Gu Sierluduo 骨斯额鲁朵.¹³ which is the city Tokmok 虎斯鞞耳朵 of the Kara Khitai, "Yixilan 移习览" is the first time in the annals of history with Islamic phonetic transcription names in Chinese document. According to the "History of the Hui," Most of the Huihui people who entered East Asia during the Mongol ruling were mainly from the territory of Kara Khitai, including the "Huihui Khotan clan 回回于阗氏," "Alimali Huihui 阿里马里回回" etc.

Xixia 西夏, Jin 金, and Central Asian countries.

Xixia was founded by the Dangxiang 党项人 (Tangut) people and was called the Pingxia Tribe 平夏部 in Tang Dynasty. Tuoba Sigong 拓跋思恭 (Li Sigong 李思恭 ?-886), who helped Tang put down the Huangchao's rebellion 黄巢之乱, was rewarded the title of the Duke of Xia kingdom. In the Northern Song 北宋, Li Jiqian 李继迁 allied with the Liao 辽 to resist the Song Dynasty and initially established the territory of the West Xia. It reached its peak when Yuanhao became the emperor. Its part included today's Gansu 甘肃 and most of Ningxia 宁夏, western Inner Mongolia, and northern Shaanxi 陕西. In 1038 A.D.,

¹²“回纥昌八喇城（昌吉）西去无僧，回纥但礼西方耳。”

¹³"Jin History" Volume 1 The 21st "Nianjia Hannu Biography". 《金史》卷一二一《粘割韩奴传》“回纥移习览三人至南诏讨司贸易，自言本国回纥邹括番部，所居城名骨斯额鲁朵”

YuanHao has founded an empire named Daxia 大夏, which was known as the Dabaigaoguo 大白高国¹⁴ in history.

So far, there is no data to record whether there were political contacts between Xixia and the countries of Central Asia. Still, Xixia controlled the Silk Road, which was also the only way for business from Central Asia to enter Song and Liao. We can unearth Xixiao's diplomatic relations with Central Asia countries from scattered related books. The relationship between the Kingdom of Xia and the Western Regions, "Merchants between Central Asia and Song and Liao, must go through Xia State, and Xia State sets up tax officials. The tax system is one for every ten, and the best of them is selected."¹⁵ At this time, the Song had to impose an edict to Central Asia countries and suggest them send envoys from the sea. "The Travels of Marco Polo" mentioned that Tang Gute 唐古忒 (Xia Guo 夏国) "its rhubarb is very rich, merchants came here to buy them and sell them all over the world."¹⁶ In the early years of the Yuan Dynasty, Xixia rhubarb was sold worldwide, which was inseparable from the trade activities between the merchants of Central Asia, Western Asia, and Xixia.

Xia did not directly border the Kara-Khanid Khanate; YuanHao was captured from Ganzhou Uighur 甘州回鹘 after he surrendered Guazhou 瓜州 and Dukhan Uyğur 沙洲回鹘, it makes the Xixi bound with Khotan Uighur 于阗回鹘. As far as the year 1082 A.D., Yuanfeng fifth year 元丰五年 Xixia's southwest Garrison General 西南都统 Wei Mingji 嵬名济 sent a letter to Song's Jingyuan's general manager 泾源总管 Liu Changzuo 刘昌祚 said: "Xia holds ten thousand square-kilometers territories, it guards with hundreds of thousands of armors. favorite neighbor Yutian (Khotan) 于阗 in the south border with us, also with the Khtai 大燕¹⁷'s support in the north."¹⁸ But the following year, the situation became tense. "Song Huiyao Huiyao. Fan Yi Si 《宋会要辑稿.番夷四》" contained the case of Xixia plundering "...The Xixia Army looted the Khotan people and camels sent by Yutian officials to transport grain..."¹⁹ on May 19, Yuanfeng 6th year 元丰六年五月十九日. Yuanyou 8th year, 1093 A.D. 元佑八年 Yutian asked

¹⁴ 禿尾颯鞞 phôn¹ mbɪn² lhjə tha².

¹⁵ 《西夏书事》卷15, "回鹘土产, 珠玉为最。帛有兜罗绵、毛氎、狨(同绒)锦、注丝、熟绫、斜褐; 药有膈脐、硃砂; 香有乳香、安息、笃耨。其人善造冥铁刀、乌金银器。或为商贩, 市于中国、契丹之处, 往来必由夏界。夏国将吏率十中取一, 择其上品, 贾人苦之。"

¹⁶ "并产大黄甚富, 商人来此购买, 贩售世界。"

¹⁷ Liao 遼

¹⁸ "夏国提封一万里, 带甲数十万, 南有于阗作我欢邻, 北有大燕为我强援。"

¹⁹ "西贼犯兰州、破西关, 虏略和雇运粮于阗人并囊駝"

Song to crusade against Xia without permission, Song did not accept its requirement. In the fourth year of Shaosheng 绍圣四年, the Prince of the Yutian informed Song that they had attacked the three states 三州 of Gan 甘, Sha 沙, and Su 肃, which further deteriorated the relations between the Xia and Yutian. However, this expansion of the Khotan people to Hexi 河西 has laid the foundation for the introduction of Islam into the Shaanxi-Gansu-Ningxia 陕甘宁 area. In the 13th century, Marco Polo saw Muslims living there when he passed through Sha, Gan, and Liangzhou²⁰. At the beginning of the 14th century, Rashīd al-Dīn رشيد الدين طيب mentioned in "The Collection of History" that "①In 1047A.D., there were 24 big cities in Tungut country. Most of the residents there were Musuman 木速曼 (مسلمان Turkic Muslims), but their landlords and peasants were all Buddhists". "②Compendium of Chronicles 《史集》التواريخ جامع" mentioned "①in 1047, Tungut state 唐兀惕国 owned twenty-four large cities, where residents mostly Musman 木速曼 (مسلمان Turkic Muslims) but their landlords and peasants are Buddhist 偶像教徒...", "②All the troops and residents in the Tungut area are Muslims and are obsessed with their religion."²¹

Jin 金 and Central Asia.

There is no direct historical record of the relationship between Jin and Central Asia countries, but according to "History of Jin" records Karahan Muslims settlers in the territory of Jin, "History of Jin" Volume 121 contains: "In the Dading 大定 period, the three Turkic Muslims 回纥移习览 people moved to the XiNanZhaTaoSi 西南招讨司 (South-west border Garrison camp of Jin 金) to negotiate for trade, they said: "Our hometown Huihe Zoukuofan 回纥邹括番部, the name of the city is Tokmok 骨斯讹鲁朵²², and the vulgar has no weapons. Unable to resist, our ancestors surrendered to Khitan. The Khitan people live in their barracks, and they go out to patrol on horseback. Recently, the Khitan emperor asked his son-in-law Abens 阿本斯 to bring 50,000 soldiers to attack the Yebuhun 叶不犍 and other tribes in the north, but Abens returned without success.

²⁰ 《马可波罗行纪》冯承钧译本，第一卷第五七至六一章

²¹ ①“1047年，在唐兀惕国有二十四座大城，该处居民多数为木速曼 (مسلمان 突厥语穆斯林) 但他们的地主和农民乃为偶像教徒……”，②“唐兀惕地区的所有军队和居民都是木速曼并对此执迷不悟。”①History Collection Volume II, in translation, commercial printing Hall 1st 985 edition, page 378-379. ② History Collection Volume II, No. 3, page 81. "①史集第二卷，中译本，商务印刷馆1985年版，第378-379页。②史集第二卷，第381页。

²² This city have many different names in the history: Suyab 碎叶城 سوی آب, Balāsāghūn 八剌沙衮 بلاساغون, ghuz ordu 虎思斡耳朵 غوز اوردو (A firmed capital city is Khitan Language.)

Kara Khitai and Yebuhun are still in a stalemate."The Jin government instructed These three people are not subjects of the area under our jurisdiction, so we don't have to let them follow our instructions. let them live in XianPingFu咸平府(LiaoNing,KaiYuan辽宁开原)'s local Uyğur people 回纥人 circle, don't let them lose the sense of belonging.²³ "This record is precious. First: "Yixilan移习览" is the first time Islam was translated into the annals of history in an ancient Chinese script official document. Second: it proves a non-governmental trade between Jin and Kara Khitai at that time. Third: these people are all descendants of the Uyğur回鹘 who immigrated to Central Asia during the Tang Dynasty. Fourth: Prove that the Uyğur Muslims from theKara Khitai are not under the control of the Jin Kingdom, so they are placed in XianPingFu; the above proves that there were Uyğur (Huihe回纥) in this area, but it is unknown whether these people were left in Liao period or immigrated during Jin's rule,nor I don't know whether they are Muslim Huihe from theKara-Khanid Khanateor Gaochang Buddhist Huihe高昌佛教回纥, but no matter which category they belong to, "History of the Hui 《回族史》" regards them as the earliest Huihui ancestors in Northeast Asia.

Conclusion

According to the basic concept that the Huihui nationality converted religion at first and then formed its reformed culture, I have divided her historical evolution into two stages.Before Islamization and After Islamization.We know that Huihui has solid commercial mobility from the above documents of the Khitan, Jurchen, and Xixia. They have their presence in the political territories established by various ethnic groups in East Asian Islam. And these Huihui come from different tribes or countries. Some Huihuis are short stays for business purposes, while others are settled locally. The emergence of Islamic mosques is mainly becauseof the more settled Huihui. It can be seen from the historical data that the activities of this group of Turks in the non-Han Chinese world in East Asia were widespread, and the activity radius was huge. In the world of Donghu, Liao, Jin, Xixia, and even the Mongolian era after that have their presence.

Annex:

After Islamization: (بعد الاسلام), from the embryonic stage of 943 A.D. to the completion of Islamization across the country in 960A.D., it coincided with

²³“大定中，回纥移习览三人至西南招讨司贸易，自言：“本国回纥邹括番部，所居城名骨斯讹鲁朵，俗无兵器，以田为业，所获十分之一输官。耆老相传，先时契丹至不能拒，因臣之。契丹所居屯营，乘马行自旦至日中始周匝。近岁契丹使其女婿阿本斯领兵五万北攻叶不鞑等部族，不克而还，至今相攻未已。”诏曰：“此人非隶朝廷番部，不须发遣，可于咸平府旧有回纥人中安置，毋令失所。”《金史》卷一二一《粘割韩奴传》

the establishment of the Northern Song Dynasty. The Khwarazm 花拉子模王朝 in 1212 A.D destroyed khanate. The Kara-Khanid Khanate established a relatively systematic centralized bureaucracy and retained substantial remnants of nomadic communes and tribal society.

<p>Late Kara-Khanid Khanate</p>	<p>943-1212 A.D.</p>	<p>The second son of Bacir 巴慈尔 and the nephew of Ogurchak, Satuq 奥古尔恰克, under the influence of the prince of the Saman dynasty 萨曼王朝, converted to Islam under the power of the Sufi scholar Abdul Hassan Muhammad Kharimati and changed his name to 阿卜杜勒凯里木 (عبدالكريم)</p>	<p>In 943 A.D., he successively captured Kashkar (قشقر) And Balasagun, 955 A.D. dead, according to his son, renamed Musabin Abdul krim 穆萨.本.阿卜杜勒克里木 (موسى بن عبدالكريم) The history of succession is called "Arslan Khan 阿尔斯兰汗," and Islam was declared the state religion in 960 A.D. In 999 A.D., it destroyed the Persian Saman dynasty and took Transoxiana, the نهروراء, conquered until the beginning of the 11th century. Defeated Khotan Li dynasty 于阗灭李氏王朝 (one of the Uyğurs who moved westward claimed to belong to the Tang family, was once given the surname Li by Emperor Tang. The state religion was Buddhism), Pave the way for the promotion of the Islamic Turkic language group to the northwestern region of East Asia through the Silk Road.</p>
---------------------------------	----------------------	---	---

REFERENCES:

1. Lipman, Jonathan Neaman (1997). Familiar strangers: a history of Muslims in Northwest China. University of Washington Press.
2. Chen Guangen. Hui Studies , 2005.
3. Peter B. Golden. Turks and Iranians: An historical Sketch, in Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects, edited by Lars Johanson and Christiane Bulut. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
4. Peter B. Golden. Studies on the Peoples and Culture of the Eurasian Steppes. Editura Academiei Române - Editura Istro. 2011.
5. 邱树森 《中国回族史》 宁夏人民出版社, 2012.
6. 脱脱等 《辽史》 卷十三 《圣宗纪》 四 , 中华书局
7. 脱脱等 《辽史》 卷七十 , 中华书局

8. 欧阳修《新唐书·回鹘传》，中华书局，2000
9. 刘煦《旧唐书·回鹘传》中华书局 1975
10. 魏徵等《隋书》卷84《铁勒传》中华书局，1994，
11. 彭大雅《黑鞑事略》国光社1903
12. 匿名《文献通考》卷三四六《契丹》北京燕山出版社2019
13. 内田 吟風 『北アジア史研究 鮮卑柔然突厥篇』 同朋舎・出版部
東洋史叢刊1975
14. 内田 吟風 『騎馬民族史 正史北狄伝
1』 河内良弘、護雅夫、田村実造、神田信夫共訳注 平凡社東洋文庫, 1971.
15. 護 雅夫 内陸アジア・西アジアの社会と文化』 山川出版社, 1983.
16. 田村 実造 『中国史上の民族移動期
五胡・北魏時代の政治と社会』 創文社 1985.
17. 田村 実造 『中国征服王朝の研究』 第1・2・3巻
東洋史研究会：同朋舎出版 1985.
18. 三上 次男 『金史研究1 金代女真社会の研究』
中央公論美術出版、1970.

Аманжолова Дина

К ВОПРОСУ О ГУМАНИТАРНОМ НАСЛЕДИИ АЛАШ

Аннотация. Автор предлагает актуализировать ценный опыт межкультурного взаимодействия и межнационального согласия, продемонстрированный участниками и лидерами Алаш. Приводятся конкретные примеры делаются выводы о значении творческого сотрудничества народов и политических сил Евразии в обеспечении социально-экономического, культурного, научного прогресса.

Ключевые слова: Алаш, межнациональное согласие, межкультурное взаимодействие, сотрудничество.

Аманжолова Дина

АЛАШТЫҢ ГУМАНИТАРЛЫҚ МҰРАСЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Автор Алаш қайраткерлері мен қайраткерлері көрсеткен мәдениетаралық өзара әрекеттестік пен ұлтаралық келісімнің құнды тәжірибесін жаңартуды ұсынады. Әлеуметтік-экономикалық, мәдени, ғылыми прогресті қамтамасыз етудегі Еуразия халықтары мен саяси күштерінің жасампаз ынтымақтастығы маңыздылығы туралы нақты мысалдар келтіріліп, қорытындылар жасалды.

Түйін сөздер: Алаш, ұлтаралық келісім, мәдениетаралық өзара іс-қимыл, ынтымақтастық.

Amanzholova Dina

ON THE QUESTION OF THE HUMANITARIAN HERITAGE OF ALASH

Abstract. The author suggests updating the valuable experience of intercultural interaction and interethnic harmony demonstrated by the participants and leaders of Alash. Concrete examples are given and conclusions are drawn about the importance of creative cooperation of the peoples and political forces of Eurasia in ensuring socio-economic, cultural, scientific progress.

Keywords. Alash, interethnic harmony, intercultural interaction, cooperation.

Чего мы ждем от прошлого? Объяснения наших сегодняшних неудач (достижения, как правило, гораздо удобнее приватизировать)? Оправдания допущенных ошибок, поскольку – «кто ж их не совершал»? Обнадеживающих примеров благородства, учености, чести и высокой нравственности - для молодежи и бесчисленного сонма тех, кем вечно недоволен каждый из нас – чиновников всех мастей и уровней, журналистов, более состоятельных и удачливых сограждан, а особенно - для нас самих? Список можно продолжить, в том числе и наших «претензий» к давно минувшему. Меж тем известно, что прошлое не содержит готовых рецептов для решения конкретных злободневных проблем – оно способно, как минимум, подсказать образованной и думающей части общества: чего и каким образом делать не следует, а также дать пример – прежде всего, нравственный и психологический. При этом принципиально важно понимать, что хрестоматийный постулат о невозможности настоящего и будущего без прошлого означает в т.ч. и ответственное отношение к анализу исторических явлений, событий и персонажей, а не перманентные необольшевицкие попытки развенчать и изобличить то, что совсем недавно безудержно идеализировали, и с тем же некритическим азартом возвышать ранее отринутое. В этом плане история движения Алаш - одна из самых ярких и волнующих страниц нашего прошлого.

Как в нараставшем от революции к революции кровавом ожесточении лидерам Алаш удалось не разрушить свой нравственный и идейный стержень, сохранить верность базовым принципам, не поддаться коварному искусству властных амбиций и тщеславия и стать для нас безусловным образцом патриотизма, бескорыстия и преданности национальному долгу? Безусловно, в эпоху трех революций разруха, отчаяние, озлобление, социальная демодернизация порождали противоречивые эффекты. Революция и гражданская война вывели на авансцену множество ярчайших личностей и вполне мелких людишек – преданных Родине и жаждущих славы и власти любой ценой, людей чести и карьеристов, отважных и трусливых, милосердных и бессмысленно жестоких, романтиков, авантюристов и циников... Претенденты на лидерство в каждом из регионов великой страны вместе с ней прошли через жесточайшие испытания, определившие нашу историю в XX веке и сохраняющие глубинное влияние на наше самосознание и поведение.

В становлении культурных ориентиров и политических приоритетов казахских демократов начала XX века колоссальную роль сыграла общая ситуация в России – ее социально-экономическое развитие, культурные и политические императивы передовой интеллигенции и общественных лидеров. Свою этнополитическую самоидентификацию и демократическую практику все они реализовали как граждане Российского государства. Методологически важно: «В дореволюционной России было представление о национальной территории, национальных интересах и национальной экономике, существовал многочисленный слой образованного и служивого населения разной этнической и религиозной принадлежности, которые считали себя представителями одного русского народа и своим Отечеством считали Россию» [1]. Понимание культурной сложности полиэтничного евразийского социума в истории и ныне – основной ключ к объективному, доказательному, корректному научному анализу.

Немногочисленная казахская интеллигенция начала XX в., трудившаяся на ниве народного образования и просвещения, науки и литературы, социально-правовой сферы, закономерно стала тем критически мыслящим центром сосредоточения вековых надежд, устремлений и ценностных ориентиров, которые составляли существо духовной жизни казахского общества, выражали самые острые проблемы его жизнедеятельности. Просветительские инициативы будущих алашординцев, создание периодической печати, решительное включение в политическую борьбу в составе социалистических, либеральных, мусульманских организаций, партий и движений, уникальный по богатству и разнообразию опыт сотрудничества с многочисленными общественными деятелями, учеными и политиками дали замечательные плоды. Национальная демократия четко разводила политику власти во всех ее неприглядных проявлениях и сам народ – русских и другие этносы. Примеров тому масса: восхищение декабристами и другими борцами за свободу и демократию в

России, законодательные и социальные инициативы (особенно знаменитая Каркаралинская петиция 1905 г., законопроекты и запросы по вопросам избирательных прав, образования и земельной политики, призыва т.н. инородцев в армию), бескорыстная работа с тыловиками в 1916-1917 гг., призыв к миру между казаками и русскими в условиях восстания и революции, бережное отношение к молодежи, поддержка ее стремления к науке и знанию.

Один из самых ярких примеров органичного синтеза лучших достижений русской и казахской культуры, в т.ч. политической, является пример А. Букейханова. Формирование его личности, кругозора и политических убеждений происходило благодаря мощному влиянию передовой русской культуры. Уже студентом он ознакомился с новейшими социально-политическими и экономическими учениями и идеями, бывшими в центре внимания общественности, в т.ч. марксизмом. Большой литературный, журналистский, пропагандистский опыт он обретал через общение с русскими демократами в Петербурге и Омске. Благодаря «Степному краю», где трудился народник Я.С. Севостьянов, он нашел и свою единственную любовь – его дочь Елену. Нам практически ничего не известно о ней, но несомненно, что эта женщина, выросшая в демократической среде, сыграла неоценимую роль в личной и общественной биографии лидера Алаш. После смерти жены Букейханов оставался вдовцом.

Уже в 1898 г. А. Букейханов являлся действительным членом Западно-Сибирского отдела Русского Географического Общества (РГО) в Омске в 1901-1908 гг. - членом его распорядительного комитета. Членами отдела в эти годы были известные статистики Ф.А. Щербина, Л.К. Чермак, будущие деятели Временного Сибирского правительства, имевшие прямое отношение к вопросам взаимоотношений с Алаш-Ордой, В.В. Сапожников и А.М. Ярмош. Участие в статистических экспедициях, общение с этими учеными и общественными активистами в исторических и социально-экономических дискуссиях позволило Букейханову существенно нарастить свой образовательный, научный и ораторский багаж. Он играл существенную роль в предметном ознакомлении российской общественности с насущными нуждами и этносоциальными особенностями казахов России, особенно в аграрной сфере [2, с.22-27; 3]. Был одним из авторов тома 18-го «Киргизский край» издания «Россия». Экономические и политические взгляды коллег стимулировали формирование его демократических ориентиров. Полиция констатировала «несомненно вредное влияние» Букейханова и русских народников (Ф.А. Щербины, Л.К. Чермака, В. Грацианского и др.) на молодежь Омска. Ярким примером блестящего знания русской и мировой культуры, взаимной поддержки русских единомышленников и резкой критики политических противников демонстрируют размышления Букейханова из Павлодарской тюрьмы от 20 февраля 1906 г., где содержатся уничтожающие характеристики действий бюрократов разного уровня. Здесь

же он показывает приоритет гражданских ценностей над национальными, единство политических взглядов российских демократов.

Казахские демократы не раз подчеркивали влияние русской культуры и оппозиционной общественности на свои взгляды и действия. Букейханов писал что важнейшие петиции от казахского населения в органы власти в годы первой революции 1905-1907 гг. составляла «интеллигенция, воспитанная на русской литературе, верующая в европейскую культуру, видящая счастье родины в здоровом претворении плодов западной культуры и считавшая религиозные вопросы второстепенными при наличии обещанной 17 апреля свободы веротерпимости». Он отмечал также влияние русской политической мысли на казахских оппозиционеров: некоторыми местами Каркаралинская петиция, став политической программой нарождавшегося движения Алаш, «примыкала к революционным призывам русских» [4, с. 507-598]. Русская культура правомерно представлялась частью общей европейской культуры в условиях, когда она демонстрировала притягательные примеры модерности, индустриального и научного прогресса. 10 ноября 1913 г. в газете «Казах» говорилось: чтобы «жить, как особая казахская нация, не теряя своего имени, своего национального лица», нужно бережно относиться к родному языку, сохранять и развивать его, не пренебрегая также изучением русского и других языков [5, с. 69-70].

В документах казахских активистов не отрицалось добровольное присоединение Степи к России. К примеру, в петиции 14,5 тыс. жителей Каркаралинского уезда Семипалатинской области, составленной на Кояндинской ярмарке 1905 г. при участии А. Байтурсынова, говорилось не только об административном произволе и пренебрежении власти духовными и экономическими интересами казахов: «Правительство совсем упустило из виду, что киргизские степи не завоеваны, а добровольно присоединились к России» [6]. Понятие «колония» применительно к Степи алашевцы не использовали, тем более в той акцентировке, которая распространена в современных публикациях. Термины «колония», «колонизация», «колониционный» были тогда широко распространены для характеристики хозяйственного освоения новых регионов, не имели политической нагрузки и использовались в т.ч. официальными лицами, но стало применяться в советской риторике [7].

Как и в других национальных регионах, наибольшую популярность среди гражданских активистов получили идеи, которые доминировали в общероссийском политическом пространстве – либерализм и социализм. Более того, описывая общественное оживление в Степи, Букейханов привел как пример межконфессиональной и межэтнической солидарности своего соратника, юриста Ж. Акпаева. В 1910 г. Букейханов обозначил политическую перспективу для себя и единомышленников, которые тяготели «к русским оппозиционным партиям» и взяли за образец «оппозиционные русские, в частности, партию народной свободы» [4, с. 507-599].

Через попытку создать самостоятельную партию, через бурные дебаты в первой национальной газете «Казах», через короткий опыт парламентаризма и многотрудную практику защиты народных интересов в 1916-м сформировался замысел и развернулась масштабная деятельность по созданию общенациональной партии как наиболее подходящего инструмента этнополитической консолидации общества. Среди наиболее значимых задач модернизации, которые составили программу Алаш, - трансформация экономических основ жизнедеятельности казахов, их традиционного хозяйства (масштабы, темпы, условия адаптации к рыночным условиям, баланс между кочевым скотоводческим, оседлым скотоводческим и земледельческим типами организации); создание политико-правовой базы для реализации особо чувствительных нужд и запросов в сфере свободы вероисповедания, прав личности и гражданина, национального равноправия в полном объеме; радикальное повышение грамотности, развитие национальной школы, формирование современной общей и особенно политико-правовой культуры; включение элиты и широких масс в реальный политический процесс через представительные органы, политические партии и общественные организации, органы управления и самоуправления. Важно отметить, что широко образованные лидеры зарождавшейся партии сумели предложить наиболее адекватную в тех условиях систему мер, творчески используя лучшие теоретические и идейные наработки, имевшиеся тогда в арсенале общественно-политической мысли.

В связи с восстанием 1916 г. в известном воззвании «К гражданам Алаша» Букейханов, Байтурсынов и Дулатов вновь проявили понимание единства судьбы всех россиян, независимо от национальности: «Соотечественники - русский народ; единоверцы мусульмане, татарский народ, а также другие соседние народы горят в пламени пожара. Нельзя нам оставаться в стороне» [8]. В телеграмме из Каркаралы от 31 августа 1916 г. министру земледелия и госимуществ и Степному генерал-губернатору говорилось: «Мы, киргиз-казаки, считаем себя равноправными сынами единой России и глубоко надеемся, что победоносная война послужит фактором для осуществления у нас на Родине законности, для проведения необходимых для блага Отечества реформа и для возникновения братства между разноплеменными сынами Отечества» [9]. Их действия, социально-политические и пропагандистские усилия, публицистика были нацелены на формирование представлений о неразрывности интересов казахов и других народов России, стимулирование консолидирующих ориентиров в отношении этносообщества к своему месту в общегосударственном гражданском пространстве.

Казахские демократы, как и в других регионах России, приветствовали падение самодержавия, вновь подчеркивая общегосударственный, интернациональный характер революции. Да, создать полноценную партию, влияющую на политический процесс, не удалось – слишком стремительно менялась ситуация, еще недостаточным был ресурс необходимой массовой

политико-правовой культуры выстраивания каркаса демократической гражданственности. Провозглашение автономии в 1917 году стало естественным и логичным результатом пересечения объективных обстоятельств и идейно-политического проекта, главным средством осуществления названных задач на основе революционной матрицы. Представления о типе национально-государственного образования казахов, его месте на евразийском геополитическом пространстве, объединяемом Российской империей и после ее развала Российской демократической федерацией, полномочиях и статусе складывались по мере развития политической ситуации и под ее воздействием, сохраняя стержень – идею современной национальной (гражданской), но не моноэтнической казахской автономии. Заслуга лидеров Алаш заключается в оперативной и адекватной вызову времени перестройке идейно-организационных основ и проведении последовательного курса на защиту интересов своего народа. Шаг за шагом прослеживая проекты и решения, действия и поступки руководства и участников Алаш в условиях революции и гражданской войны, мы получаем самые убедительные свидетельства высокой адаптивности движения к экстремальным историческим обстоятельствам, динамизма и приверженности легитимным методам политического действия. 9 марта газета «Казах» называет Россию родиной, а революция характеризуется как «долгожданная радость не только для одних русских, но и счастье общее для всех, кто считает своей родиной Россию». Добиваясь равенства прав всех народов России, казахская интеллигенция, по сути, доказывали свою приверженность единому социально-политическому и поликультурному сообществу россиян.

Стремительный рост социальной мобильности общества в 1917-1920 гг. обнаружил способность участников движения Алаш пластично реагировать на изменчивую политическую погоду, создавая адекватные обновлявшимся условиям этнополитические институты и выстраивая в соответствии со стратегическим автономистским замыслом отношения с управленческими структурами центра, динамично менявшего расположение и лидеров (Москва - В.И. Ленин и И.В. Сталин, Самара - Комуч и В.К. Вольский, Омск - Временное Сибирское правительство и П.В. Вологодский, затем Временное Всероссийское правительство и А.В. Колчак), отношение к вопросу о типе государственного устройства России. Автономисты при всех обстоятельствах проявляли достаточную гибкость, предлагая самые разнообразные варианты взаимоотношений с центром - от признания власти Советов при сохранении в крае земского самоуправления на переговорах с Лениным и Сталиным до договорных отношений с Комучем или Сибирской автономией, а затем включения в состав последней и даже утверждения должности Главноуполномоченного правительства Колчака по Алаш-Орде на правах генерал-губернатора или с правами статс-секретаря Индии. В основе любого из возможных проектов лежала главная идея и цель – создание политических институтов для самоопределения и социального

прогресса казахов в русле мировых тенденций и исторических прецедентов национальной демократии.

На Госсовещании в Уфе 12 сентября 1918 г. Букейханов заявил: «Те организации, от имени которых я выступаю, не являются представителями сепаратизма, а они мыслят, что они составляют часть единой России, что автономные области в концерте мировых держав не могут играть никакой роли, если бы они захотели создать какое-нибудь маленькое сепаратное государство. Мы едины с демократической федеративной республикой Россией, мы мыслим себя только частью единой России. Те, которые говорят, что создается сепаратизм, просто говорят, как рабы старой психологии, которые в самодержавной России привыкли думать, что инородцы – рабы, а представители Великороссии – это рабовладельцы, и от этой психологии не могут отказаться. Мы это вполне понимаем, но от этого нужно теперь отказаться, потому что Россия федеративная, демократическая, единая, и мы пойдем с русским народом, чтобы создать великую, счастливую Россию» [10, с.139]. Аналогичных высказываний и примеров практической деятельности казахских демократов можно привести немало, подтверждая: не отделяя себя от общей судьбы народов России как единого евразийского социально-политического пространства, будущность своего народа они оценивали солидарно со всеми российскими демократами начала XX в.

Россия в их представлениях выступала как многовековое и сложное содружество народов и культур, а также как великое и могущественное государство. Многих участников общественно-политического движения России связывали узы личной дружбы и многолетнего сотрудничества, независимо от этнической и партийной принадлежности. Представители Алаш выступали в роли просветителей и ознакомителей российского научного сообщества и широкой общественности с историей, бытом, обычным правом и культурой казахского народа. Вместе с другими передовыми представителями общества казахский политический актив последовательно и прежде всего легитимными способами отстаивал социальное и национальное равенство, межнациональное согласие. Борьба за острые нужды казахского общества сопровождалась поддержкой справедливых требований русских и других трудящихся. В целом вся поликультурная, многоэтническая палитра населения Степи, а также деятельность в регионе разных социально-политических акторов создавали плодотворную основу и для роста национального самосознания, и для укрепления опыта конструктивного кросс-культурного взаимодействия гражданских сил.

Образование КАССР было принципиально важным для настоящего и будущего казахской государственности. Понимая это и сохраняя громадный авторитет, алашординцы прямо и опосредованно продолжали влиять на общество и элиту, вовлеченную в советское нацистроительство. Глава правительства В.А. Радус-Зенькович заявил в 1921 г., что А. Букейханов – «лучший знаток края. ... Его влияние, может быть, имеет и далее влияния

рядового технического работника, но он так быстро ориентируется в местной обстановке, что оказывает большую помощь. Он настоящий энциклопедист по части киргизского быта, истории края вообще. Никакие книги не могут его заменить. Побольше бы нам таких работников» [10, с.95]. Члены Алаш всемерно участвовали в становлении республики, добиваясь более эффективного использования потенциала социально-экономической и культурной модернизации казахского общества. А. Ермаков возглавил представительство Киркрая в Москве, Х. Габбасов был уполномоченным КирВРК при Сибревкоме, Б. Сарсенев – сотрудником краевой комиссии по созыву учредительного всеказахского съезда, В. Таначев – завподотделом законодательных предположений КирВРК, А. Кенжин – заввнешкольным отделом КирВРК. В советских органах в начале 1920-х гг. работали И. Омаров, К. Таттибаев, И. Терегулов, С. Доцанов, А. Козбагаров, С. Кадирбаев и др. Ж. Акпаев возглавлял ряд юридических учреждений Семипалатинской и Сырдарьинской губерний, был инспектором народного образования и участвовал в этнографической работе. Непосредственный вклад в подготовку учредительного съезда КАССР, сбор историко-статистических, экономических, этнографических и картографических данных и материалов для определения границ автономии, рассмотрение вопроса во ВЦИК и его комиссиях внесли А. Байтурсынов, А. Ермаков, Х. Габбасов, Г. Алибеков и др.

Но примерка советских стандартов лояльности для алашординцев оказалась неудачной. Они не смогли продиктовать свои условия «портному», и лишь немногие, да и то на короткое время, с напряжением втиснули свои оригинальные и самодостаточные характеры в жесткие рамки предписаний власти. Она же, в свою очередь, еще не могла отказаться от услуг ненадежных интеллигентов. Более того, этнокультурное своеобразие и разнообразие не только элиты, но и в целом национальных общностей бывшей империи вынуждало «портного» так или иначе модифицировать лекала, по которым выполнялись социально-инженерные проекты в автономиях.

История Алаш, да и все политические и этнокультурные события начала XX в. в Казахстане подтверждают, что важнейшими факторами развития и функционирования государственных институтов являются, в частности, взаимоотношения (в т.ч. соперничество) элит, для которых этническая идентичность служит серьезным ресурсом, помогающим утвердить власть; отношения между элитами и государством, когда последнее при определенных условиях поддерживает укрепление этнической общности или, наоборот, подавляет ее развитие. Так, большевики рассматривали институционализацию автономий как средство снижения надклассовой привлекательности национализма, а укрепление национального статуса – как проявление исторического прогресса.

Однако этнополитическое самоопределение потребовало сильного централизованного государства и в то же время обеспечения эффективного

разделения власти и постоянных договоренностей между центром и субъектами самоопределения. Это наглядно демонстрируют взаимоотношения центра и казахских деятелей в 1920-е гг. в ходе полемики о статусе, полномочиях и предметах ведения, говоря современным языком, федерального центра и субъекта РСФСР – КАССР. Однако отрицание господствовавшего политического режима и соответствующей идеологии в связи с распадом СССР не должно служить оправданием для забвения всей многозначной и разнообразной социокультурной практики, из которой складывалась повседневная жизнь каждого человека в огромной державе, независимо от официально поддерживаемых установок. Совместные труд и творчество, профессиональные занятия и увлечения, взаимный обмен уникальным социально-хозяйственным и культурным опытом, скрепленные суровыми испытаниями дружба и товарищество, любовь и семья, единственная и неотъемлемая от гражданского понимания и этнического самосознания Родина служили мощным основанием объединяющего всех патриотизма. Они же дали самый сильный импульс для формирования многоэтничных национальных государств в конце XX века. Поучительно, что толерантность (в этническом, конфессиональном, общекультурном плане) была органичным свойством алашординцев.

Гражданский подвиг выдающихся представителей казахского народа – А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова, М. Тынышпаева, М. Чокаева, Р. Марсекова и многих других – состоялся благодаря их преданности тем вечным ценностям, в которых сегодня мы нуждаемся больше всего, – любовь к многонациональному Отечеству и своему народу, бескорыстие, честность и честь, уважение к Труд и Знанию, верность долгу, жертвенность во имя высоких идеалов, уважение и плодотворное сотрудничество с представителями всех народов. Трудно переоценить великую гуманитарную миссию, реализованную алашординцами, их учениками и сторонниками. Они создали и упрочили многие основы для беспрецедентного культурного прогресса казахского общества в XX веке.

Конечно, политический опыт Алаш напрямую связан с уникальной историей казахской государственности. Чему он учит? Детально выверять и соотносить этнополитические цели и инструменты с коренными интересами народа, приоритету правовых и легитимных способов политической деятельности, межнациональному согласию, искусству правомерного взаимодействия с разными политическими силами, умению находить баланс между внешними и внутренними факторами государственного строительства. Модернизация экономики, правовая база, способная реализовать нужды и запросы граждан, равноправие, согласие и мир, на котором алашординцы настаивали всегда, культурный прогресс нации, привлечение не только элиты, но и широких масс к политическим процессам посредством включения в представительные органы, общественные структуры - эти идеи остаются актуальными. Они должны и, очевидно,

являются основой для движения Казахстана и любой современной страны к прогрессу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Тишков В.А. Российский народ и национальная идентичность // Известия. - 2007. - 19 июня.
2. Отчеты о деятельности Зап.-Сиб. Отдела РГО за 1898-1901 гг. Омск, 1902. - С. 22-27.
3. Букейханов А. Переселенцы в тарских урманах (из записной книжки статистика) // Сибирские вопросы. - 1908. - № 11. - 23 марта 1908. - С.1-9; № 12. - 31 марта 1908. - С.7-12.
4. Букейханов А. Киргизы // Киргизский край. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. - СПб., 1903. - С. 597.
5. Асфендиаров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. - Алма-Ата-М., 1936. - С. 69-70.
6. Сын Отечества. - 1905. - 4 октября; Рабочий путь. - 1905. - 20 декабря.
7. М. Чокаев в 1923 г. говорил о переселении крестьянства в Туркестан, используя термин «колонизация» в рамках принятого лексикона, приводил примеры негативных оценок результатов политики власти со стороны видных ее представителей. В целом он дал отрицательную оценку последствиям российской миссии в регионе, а советской власти – как более опасной и вредоносной в отношении мусульманского населения в сравнении с имперским периодом. См.: М. Чокай. Политика России и Туркестанское национальное движение (страницы истории). 12.2005 // [=1135332060' target='blank'>http://centrasia.org/newsA.php4?](http://centrasia.org/newsA.php4?target='blank') (дата обращения: 08.08.2007). Т. Рыскулов в 1926 г. в контексте общепринятой тогда риторики писал, что Туркестан был «на положении колонии», имел «все специфические признаки колониальной зависимости». См.: Рыскулов Т. Восстание туземцев // Восстание киргизов и казахов в 1916 году. - Сб. материалов. - Б.: Учкун, 1991. - С.5, 32. С. Асфендиаров в 1936 г. также писал, что Положение об управлении Степным краем 18168 г. «фактически ...превращало Казахстан в полную колонию» // Асфендиаров С. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. - Алма-Ата-М.: Казкрайиздат, 1936. - С.13.
8. Казах. - № 192. - 1916. - 11 августа.
9. РГИА. - Ф.391. - Оп.6. - Д.311. - Л.2.
10. Россия и Центральная Азия. 1905-1925 гг. - Сб. документов. Караганды, 2005. - С. 139.
11. Движение Алаш. Сб. документов и материалов. - Т.3. - Кн.1. - Алматы: «Ел-шежіре», 2007. - 304 с.

Кожирова Светлана, Кабдугалиев Арыспай

ИНИЦИАТИВА «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ» – НОВАЯ МОДЕЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА КНР СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Инициатива КНР «Один пояс – один путь» открывает новые возможности для развития экономик стран Центральной Азии и Казахстана. Присутствие КНР расширяется, что отражает стремление Пекина играть более значительную роль в регионе. В Центральной Азии происходят процессы смены парадигм развития и формирования нового регионального порядка. Выявлены общие особенности стран региона и причины их участия в инициативе. Определены причины реализации Китаем инициативы в регионе.

Ключевые слова: Центральная Азия, КНР, «Один пояс – один путь», «Экономический пояс Шелкового пути», инвестиции, Казахстан, сотрудничество, инфраструктура.

Кожирова Светлана, Кабдугалиев Арыспай

«БІР БЕЛДЕУ - БІР ЖОЛ» БАСТАМАСЫ – ҚХР-НЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН ҰНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ЖАҢА ҮЛГІСІ

Аннотация. ҚХР-ның «Бір белдеу - бір жол» бастамасы Орталық Азия мен Қазақстанның экономикасын дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. ҚХР-ның қатысуы кеңейіп келеді, бұл Пекиннің аймақта үлкен рөл атқарғысы келетінін көрсетеді. Орталық Азияда даму парадигмаларын өзгерту және жаңа аймақтық тәртіпті қалыптастыру процесстері жүріп жатыр. Ғылыми мақалада аймақ елдерінің ортақ белгілері мен олардың бастамаға қатысу себептері айқындалды. Қытайдың бұл бастаманы аймақта жүзеге асыру себептері анықталды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қытай, Бір белдеу - бір жол, Жібек жолы экономикалық белдеуі, инвестициялар, Қазақстан, ынтымақтастық, инфрақұрылым.

Kozhirova Svetlana, Kabdugaliyev Aryspay

THE ONE BELT - ONE ROAD INITIATIVE – NEW MODEL OF CHINA’S COOPERATION WITH THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Abstract. China’s One Belt - One Road initiative opens up new opportunities for the development of the economies of Central Asia and Kazakhstan. China’s presence is expanding, reflecting Beijing’s desire to play a larger role in the region. In Central Asia, there are processes of changing the development

paradigms and the formation of a new regional order. The common features of the countries of the region and the reasons for their participation in the initiative are revealed. The reasons for China's implementation of the initiative in the region are determined.

Key words: *Central Asia, China, One Belt, One Road, Silk Road Economic Belt, investments, Kazakhstan, cooperation, infrastructure.*

Статья подготовлена в рамках программы Института Востоковедения Министерства образования РК ИРН OR11465457 «Внешняя политика Казахстана в контексте развития сотрудничества и формирования региональной системы безопасности в странах Востока».

Введение

Центральная Азия – регион, имеющий большое стратегическое значение в силу уникального геополитического положения и наличия богатых минеральных ресурсов. В состав региона входят бывшие советские республики – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан.

До распада СССР Россия выступала основным и единственным игроком в политическом, социально-экономическом и научно-технологическом развитии региона. В 1991 году исчез искусственный барьер, отделявший пять стран Центральной Азии от мира, и, прежде всего, от соседнего Китая. В течение последующих десятилетия Россия не уделяла особого внимания развитию отношений с Центральной Азией, в то время как Китай и другие международные акторы (Европейский союз, США, Турция, Южная Корея и др.) постепенно наращивали в регионе свое экономическое, политическое и культурное присутствие и влияние [1].

С начала 1990-х годов в регионе Центральной Азии усиливается присутствие Пекина. К середине 2010-х годов для большинства центральноазиатских стран КНР превратился в одного из крупнейших внешнеторговых партнеров. В настоящее время на фоне быстрого экономического роста Китая трудно представить будущее региона Центральной Азии без торгового и финансового сотрудничества с Пекином.

Запущенная председателем КНР Си Цзиньпином во время визита в Казахстан в 2013 году глобальная транспортная и инфраструктурная инициатива «Один пояс - один путь» (далее – ОПОП) создала беспрецедентную возможность для стран Центральной Азии перейти на новую стадию геополитической трансформации – стать одним из мировых центров торговли и коммерции.

Методология исследования

В методологический инструментарий исследования вошли как общепhilosophические методы такие как аксиоматический, метод формализации, гипотетический, абстрагирование и общелогические методы, так и

частнонаучные методы. В целях выявления идентичных или различающихся характеристик сравниваемых объектов и явлений применялись компаративистский метод исследования в сочетании с системным, институциональным и историческим методами.

Обсуждение

Глобальная инициатива КНР «Один пояс - один путь» объединяет в своих рамках два основных проекта – «Экономический пояс Шелкового пути» (наземный компонент) и «Морской Шелковый Путь XXI века» (водный компонент). Страны региона Центральной Азии и Республика Казахстан задействованы в сухопутной части китайской инициативы – в проекте «Экономический пояс Шелкового пути» (далее – ЭПШП).

Центральноазиатский регион (далее – ЦАР) является одним из ключевых регионов на земном шаре для реализации мегапроекта КНР. Центральная Азия лежит в основе многих запланированных сухопутных маршрутов и внутрирегиональных коридоров инициативы ЭПШП и пять государств региона выступают в качестве базового компонента для наземной части китайского проекта. Для Центральной Азии проекты ОПОП создают новые возможности для развития, позволяют повысить межстрановую связность, увеличить объем региональной торговли и модернизировать устаревшую местную транспортную инфраструктуру.

Китай интересен странам ЦАР как государство с огромными финансовыми и научно-техническими возможностями, а также как страна, которая способна дать толчок развитию региональной транспортной инфраструктуры и логистики, созданию производственных мощностей на местах с использованием современных технологий.

Страны Центральной Азии в силу геополитической близости и истории развития имеют общие особенности:

- в конфессиональном плане – это страны с преобладанием населения мусульманского вероисповедания. Здесь последователи ислама составляют примерно 90% населения региона;

- в лингвистическом плане – местное население говорит на тюркских языках (кроме Таджикистана, государственный язык которого таджикский язык является подвидом или этнолектом персидского языка и принадлежит к иранской группе индоиранских языков индоевропейской семьи);

- в территориальном плане: это страны, не имеющие доступа к океану и морям. При этом, Узбекистан – это второе государство в мире, не имеющее двойного выхода к морю, а Казахстан — это и крупнейшая страна, не имеющая выхода к морю, и страна, расположенная на самом дальнем расстоянии от мирового океана (около 3 750 км). Удаленность и географическая изоляция от мировых рынков и, обусловленные этим, высокие транзитные расходы создали естественные препятствия для социально-экономического развития центральноазиатских стран;

- в приграничном плане: три из пяти центральноазиатских стран (Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан) прямые соседи КНР и имеют около 3300 километров общей границы с Китаем;

- в историческом плане: страны региона имеют общую историю, включая общий колониальный период - в составе Российской империи, позднее, в составе Советского Союза;

- членство в международной организации регионального уровня: четыре из пяти центральноазиатских государств (кроме Туркменистана) вместе с КНР и Россией являются членами Шанхайской организации сотрудничества и все пять стран ЦАР – члены Организации Исламского сотрудничества.

Центральная Азия обладает исторически сложившимся сложным комплексом взаимосвязанных социально-экономических проблем и вызовов безопасности, большинство из которых носит трансграничный характер. Поэтому, несмотря на наличие общих черт, объединяющих страны региона Центральной Азии, между государствами региона имеют место немало расхождений; отношения между ними носят не всегда дружественный характер, наличествуют несхожие во многом внешнеполитические ориентиры, что дает основания экспертам сомневаться в возможности и в целесообразности объединения стран ЦАР в некую отдельную общность. [2]

Страны региона Центральной Азии неоднородны по численности населения и по уровню экономического развития. По данным ООН, население региона насчитывает свыше 74 млн человек. Среднегодовые темпы прироста населения в ЦАР прогнозируются на уровне 1,1% до 2040 года. В мировой демографии доля населения стран Центральной Азии составляет около 1% (доля Узбекистана - 45%, Казахстана – 25%, Таджикистана – 13%, Кыргызстана и Туркменистана – по 8,5%). [3], [4] По возрастному составу населения ЦАР является одним из самых «молодых» регионов: средний возраст населения – 27,6 года, доля молодежи – около 60%, что значительно превышает среднемировые показатели. Страны относительно бедны, за исключением Казахстана, отчего миллионы людей мигрируют из ЦАР в другие страны в поисках работы.

В мировой экономике ЦАР занимает долю около 0,3%. Более половины суммарного объема ВВП Центральноазиатского региона приходится на Казахстан. Казахстан - лидер среди стран Центральной Азии по уровню развития и объему экономики. По данным Всемирного Банка, в 2020 году по объему ВВП Казахстан занимал 52 место (169,835 млн долларов США) среди 206 стран мира, Узбекистан – 79 место (57,707 млн долларов США), Туркменистан – 88 место (45,231 млн долларов США), Таджикистан – 146 место (8,194 млн долларов США) и Кыргызстан – 148 место (7,736 млн долларов США). [5], [6]

С 2008 года прямые иностранные инвестиции в новые проекты в Центральной Азии достигли 113 млрд долларов (1,5% мирового объема).

Казахстан привлек около 70% всех инвестиций в регион Центральной Азии, Узбекистан - 16%, Туркменистан - 8%, Киргизия и Таджикистан - менее 6%.

Страны Центральной Азии являются развивающимися странами с крупным сельскохозяйственным сектором и относительно ограниченным производством, занимающими низкие позиции в глобальных цепочках создания стоимости и имеющие неразвитые связи с другими регионами.

Структуры экономик центральноазиатских стран похожи, так как базируются на общих преимуществах - богатых природных ресурсах, низкой стоимости труда, огромном агропромышленном потенциале, макроэкономической стабильности и растущей численности населения, наличии молодых хорошо образованных кадров.

Однако, отношения между государствами ЦАР характеризуются низким уровнем сотрудничества. В 2021 году удельный вес центральноазиатских стран составил всего 6,2% от общего объема товарооборота Казахстана с внешним миром – Узбекистан (3,8%), Таджикистан (1,1%), Кыргызстан (1,0%), Туркменистан (0,3%). [7]

Целый ряд факторов определяет заинтересованность КНР в продвижении инициативы ОПОП в регионе Центральной Азии.

- *региональная безопасность*. Для реализации программ внутреннего развития Китаю необходимо благоприятное внешнее окружение. Пекин рассматривает ЦАР в качестве пояса безопасности, которым можно отделить западную проблемную китайскую провинцию Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР) от Афганистана как источника террористической угрозы. Кроме того, Пекин стремится обеспечить безопасность своим инвестициям в Центральной и Южной Азии. Создание «пространства общей безопасности» и борьба с «тремя силами зла» (терроризм, сепаратизм, экстремизм) закреплены в программных документах инициативы ОПОП.

- *энергетическая ценность региона*. КНР является крупнейшим потребителем нефти и газа в мире. Быстро растущая экономика нуждается в энергоресурсах и Пекин заинтересован в беспрепятственном доступе к минеральным богатствам региона. Для обеспечения экономического роста СУАР Центральная Азия является ключевым регионом.

- *транзитный потенциал региона*. Центральная Азия является ключевым регионом для развития сухопутного коридора (как альтернативы морским путям) между Китаем и странами Европейского Союза. Пекин заинтересован в формировании крупнейшего центра международной оптовой торговли на территории СУАР и в превращении СУАР в главный западный геополитический и геополитический форпост Китая.

Таким образом, ОПОП — это, прежде всего, ответ на внутренние проблемы самого Китая. Также, Пекин заинтересован в перемещении за рубеж избыточных производственных мощностей в сфере трудоемких, с низкой добавленной стоимостью, экологически опасных технологий, которые КНР вынужден поддерживать для сохранения уровня трудовой занятости. Кроме того, китайские компании, особенно в традиционных

отраслях, имеют ограниченное пространство для внутреннего развития и ищут новые возможности за рубежом.

В свою очередь, страны Центральной Азии чрезвычайно заинтересованы в участии в инициативе ОПОП, так как для стран ЦАР инфраструктурные проекты КНР – это, прежде всего:

1. *приток иностранных инвестиций.* Экономики центральноазиатских стран, за исключением Казахстана, не имеют достаточно внутренних финансов для развития, и они остро нуждаются в крупномасштабных инвестициях для создания высококонкурентной рыночной экономики и развития национальных инфраструктурных сетей.

2. *возможность присоединения к мировой торговле.* Правительства центральноазиатских стран ожидают, что инвестиции, в первую очередь в инфраструктурные проекты, откроют для мировых рынков, экономически не имеющий выхода к морю, регион и привлекут более диверсифицированные мегапроекты с большим глобальным охватом.

3. *развитие страновой и региональной инфраструктуры.* ОПОП предусматривает реализацию серии проектов по созданию и развитию транспортной инфраструктуры вдоль сухопутных коридоров ЭПШП.

В настоящее время большая часть мировой торговли осуществляется морским транспортом, а железнодорожный транспорт - второй по важности вид международных перевозок. Инвестиции в железнодорожные и автомобильные дороги повышают конкурентоспособность как международных, так и внутренних перевозок в Центральной Азии. Два из шести коридоров ОПОП проходят через ЦАР и соединяют Китай с Европой, а также с Ираном и Западной Азией. Один из маршрутов нового евразийского сухопутного коридора ЭПШП связывает Китай и Западную Европу через Казахстан-Россию-Беларусь-Польшу-Германию.

Всемирный банк подчеркивает благоприятное влияние транспортных проектов ЭПШП на экспорт, прямые иностранные инвестиции и ВВП стран Центральной Азии. Сокращение сроков отгрузки делает регион более конкурентоспособным, а страны - более привлекательными для иностранных инвесторов. Это приводит к увеличению прямых иностранных инвестиций и экспорта, что должно привести к повышению производительности и увеличению ВВП. Согласно оценкам Всемирного банка в результате воздействия ЭПШП на страны региона ВВП Кыргызстана и Таджикистана может вырасти на 32%, ВВП Казахстана - на 21%. [8], [9]

Учитывая отсутствие других стран, способных предложить инвестиции, сопоставимые с теми, которые предоставляет Китай в рамках ЭПШП, можно понять, почему правительства стран Центральной Азии не уделяют много внимания сопутствующим рискам, таким как попадание в долговую ловушку или уступка части своего суверенитета, хотя этот тип сценария уже материализовался в некоторых других частях мира.

ОПОП — это новый, более продвинутый этап сотрудничества КНР с экономиками стран Центральной Азии. Китайские компании в период с 2005

по 2020 годы инвестировали почти 50 миллиардов долларов США в четыре страны Центральной Азии [10]: 35,58 млрд долларов США в Казахстан, 4,73 миллиарда долларов США в Кыргызстан, 2,15 миллиарда в Таджикистан и 5,79 миллиарда в Узбекистан. Китай инвестировал в Казахстан более 70 миллиардов долларов (около 80% инвестиций КНР в ЦАР). [11] По прогнозам Всемирного банка, при нынешних темпах роста инициатива КНР может увеличить ВВП Казахстана на 21%. [12]

По данным China Global Investment Tracker, общий объем китайских инвестиций и контрактов в рамках инициативы ОПОП в период 2013-2020 годов составил 755,17 млрд долларов США (по состоянию ноябрь 2020 года), из них 297 млрд долларов США приходятся на энергетический сектор, 185,34 млрд долларов США - на транспорт, 73,22 млрд долларов США - недвижимость, 57,44 млрд долларов США - металлы, 22,58 млрд долларов США - коммунальные услуги и 15,67 млрд долларов США - на химический сектор. [13]

Угроза возникновения чрезмерной зависимости от Китая как от рынка сбыта и иностранного инвестора создает значительные риски для государств Центральной Азии. Особенным риском считается возникновение излишней зависимости от Китая как покупателя сырья. Так, у Туркменистана Китай является единственным импортером природного газа (80% всего туркменского экспорта). При этом, газовые поставки в Китай идут на покрытие долговых обязательств Туркменистана.

С конца 2010-х годов Китай начал диверсифицировать инвестиции в Центральную Азию, переключившись на производство по сравнению с крупными инфраструктурными проектами в предыдущий период. [14]

Согласно отчету CADGAT, в ЦАР с участием Китая в рамках ОПОП и на двусторонней основе реализовывался 261 проект: 102 проекта – в Казахстане, 46 проектов - в Кыргызстане, 44 проекта – в Таджикистане, 43 проекта – в Узбекистане и 26 проектов в Туркменистане. Всего в странах Центральной Азии с участием китайских инвестиции реализовывались 237 двусторонних и 24 многосторонних проекта, из которых 209 проектов местного и 52 проекта регионального уровней. [15]

Отметим, что прямые иностранные инвестиции Китая в Центральной Азии увеличились с 4 млрд долл. США в 2011 году и достигли к 2019 году почти 14 млрд долл. США, из которых на долю Казахстана пришлось не менее 50 процентов всех инвестиций. [16] Китай входит в первую пятерку стран с наибольшим объемом инвестиций в экономику Казахстана – 1,8 млрд долларов США в 2021 году. [17] По оценкам АО «Самрук-Қазына», инвестиции в инфраструктуру будут вносить вклад в экономическое развитие Казахстана на уровне 0,1%-0,2% ежегодно в течение следующего десятилетия. [18]

Пекин продолжает предоставлять ссуды через свои политические банки China Development Bank и China Eximbank, но после получения совместного финансирования от местных партнеров или других стран.

По мнению аналитиков, Китай разрабатывает условия проектов таким образом, чтобы китайские предприятия играли ведущую роль в их реализации. Большая часть средств, выделяемых КНР в Центральную Азию, не покидает финансовую систему Китая: заем, предоставленный китайским банком правительству Центральной Азии, реинвестируется в китайскую компанию, получившую контракт, которая поставляет китайское оборудование и китайскую рабочую силу в Центральную Азию для реализации проекта. [19]

Концептуально, стратегия Китая в ЦАР основана на трех основных принципах [20]:

1. не вмешиваться во внутренние дела стран или в их отношения друг с другом;
2. сосредоточить внимание на экономическом сотрудничестве;
3. работать над улучшением своей репутации.

Эта стратегия оценивается как чрезвычайно успешная в регионе, и Китай превратился в удобного партнера для авторитарных режимов стран Центральной Азии.

Помимо кредитов и прямых инвестиций, Китай предоставляет безвозвратную помощь. Так, Кыргызстану Пекин выделил более 300 миллионов долларов США на строительство дорог и снабжение питьевой водой отдаленных регионов [21], Таджикистан получил 230 миллионов долларов США на проект ремонта дорог [22].

Китай представляет финансовую помощь как помощь, свободную от политических условий, в отличие от помощи со стороны Запада и международных финансовых институтов. Однако Пекин ожидает, что страны-получатели и, в частности, государства Центральной Азии, будут лояльны к политике «единого Китая» и будут участвовать в войне против «трех зол: терроризма, экстремизма и сепаратизма».

Центральная Азия – это регион, в котором существуют очаги латентных конфликтов, между государствами нет стабильных доверительных отношений и общих региональных площадок для конструктивного диалога.

К числу внутренних вызовов региональной безопасности [23] относят то, что центральноазиатские государства обладают слабо диверсифицированными национальными экономиками, устаревшей технологической базой, несмотря на высокие темпы роста народонаселения - стремительно убывающим качеством «человеческого капитала», слабостью политических институтов и высоким конфликтогенным потенциалом, под которым подразумевается как рост влияния радикальных течений и сохранение террористической опасности со стороны международных экстремистских организаций, сохранение межэтнических проблем вследствие несоответствием существующих государственных границ с реальным национально-территориальным размещением этносов.

С точки зрения межгосударственного и международного взаимодействия инфраструктура центральноазиатских стран слабо развита. Ключевые проблемы инфраструктуры региона Центральной Азии:

- 1) не имеет выхода к морю;
- 2) изношенные сети трубопроводов, электрических сетей, дорог и железных дорог;
- 3) сокращение или прекращение государственных инвестиций в инфраструктуру;
- 4) возникли новые государственные границы;
- 5) потеря квалифицированного советского персонала для управления сетями ускорила распад инфраструктуры Центральной Азии [24]

Внешние вызовы региональной безопасности [25] включают близость центральноазиатских государств к очагам нестабильности в Афганистане и на Ближнем Востоке, к государству-изгою (rogue state) Ирану при крайне низкой степени защищенности национальных границ.

Негативными факторами для регионального единства и стабильности в Центральной Азии выступают:

- геополитический: внутрирегиональные противоречия по вопросам определения границ, распределения и использования водных ресурсов;

- дуализмы, которые носят характер - историко-культурный (персотюркские народы региона), географический (страны верховья-низовья рек), геополитический (соперничество за лидерство в регионе по линии Ташкент - Нур-Султан), политический дуализм (по линии демократия – автократия: демократическая система Кыргызстана и, в той или иной мере, автократические страны региона).

В приграничных районах между Кыргызстаном, Таджикистаном и Узбекистаном часто происходят стычки между местными жителями и вооруженными силами.

Основные причины конфликтов и стычек с применением оружия в анклавах Ферганской долины:

- отсутствие четких границ (несогласованные границы),
- дефицит воды,
- дефицит пахотных земель;
- наличие анклавов (часть территории одного государства, полностью окруженная территорией другого государства). В Центральной Азии находится восемь анклавов и все в Ферганской долине. Анклав Сох (территория Узбекистана в Баткенской области Кыргызстана) является самым крупным в мире как по территории, так и по населению. Вторым по величине в мире считается таджикский анклав Ворух, находящийся на территории Кыргызстана.

Среди факторов, способствующих возникновению внутренних проблем - региональная конкуренция за лидерство, коррупция, слабое управление и

экономическая стагнация, напряженность из-за водных ресурсов, устаревшая инфраструктура и высокие издержки приграничной торговли.

Центральная Азия имеет неравномерные показатели по Индексу легкости ведения бизнеса, где из 190 стран мира Казахстан занимает 25-е место, Узбекистан – 69, Кыргызстан – 80, Таджикистан – 106 (Всемирный банк, *Doing Business 2020*) [26]. Неформальные барьеры в торговле ограничивают трансграничное сотрудничество и повышают торговые издержки в Центральной Азии [27]. Если они не будут устранены, эти неформальные барьеры поставят под угрозу стратегию Китая по улучшению региональной взаимосвязанности с помощью инициативы ОПОП.

Текущая пандемия COVID-19 обернулась серьезным испытанием для глобальной инициативы КНР «Один пояс – один путь». По данным МИД КНР, в 2020 году 20% проектов были «серьезно затронуты» пандемией, до 40% «пострадали отчасти». Однако, ни один из крупных контрактов ОПОП не был расторгнут из-за пандемии. [28]

В период мировой пандемии экономика стран ЦАР значительно пострадала от падения цен на сырье и глобального экономического спада. В этих условиях Китай выступил в качестве ключевого источника помощи для стран региона. Пекином был осуществлен ряд резонансных гуманитарных и медицинских миссий, инициатив по продвижению китайских IT-технологий (электронная медицина и коммерция, платежи и обучение) как способа ограничения распространения вируса.

Борьба с пандемией способствовала расширению значимости проекта «Один пояс – один путь»: получили развитие программы «Шелковый путь здоровья» и «Цифровой Шелковый путь». Предпринятые меры способствовали позиционированию ОПОП как средства ускорения восстановления экономик на региональном и мировом уровнях. [29], [30]

Результаты

Геополитическая инициатива КНР «Один пояс - один путь» набирает обороты, соединяя две части света – Европу и Азию, и трансформируя, в процессе инфраструктурных преобразований, экономики стран-участниц.

Инфраструктурные проекты Пекина для стран Центральной Азии являются не только инвестициями, но и средствами вхождения в глобальную торговлю. Так, благодаря реализации в рамках ЭПШП инфраструктурных проектов, Казахстан из внутриконтинентальной страны превращается в крупнейший транзитный хаб в Центральной Азии, соединяющий Европу с регионом Тихого океана.

Всемирный банк подчеркивает благоприятное влияние транспортных проектов ОПОП на увеличение объемов экспорта, прямых иностранных инвестиций и ВВП стран Центральной Азии. Прогнозные оценки Всемирного банка по потенциальному воздействию ОПОП на экономики стран ЦАР показывают, что ВВП Кыргызстана и Таджикистана может вырасти на 32%, а ВВП Казахстана – на 21%. [31]

Выводы

Инициатива КНР «Один пояс – один путь» обладает целым рядом положительных сторон и отвечает насущным требованиям стран Центральной Азии, открывая новые возможности для развития экономик и обществ стран Центральной Азии и Казахстана. Экономическое и геополитическое присутствие КНР в ЦАР неуклонно расширяется, что демонстрирует стремление Пекина играть более значительную роль в системе региональных взаимоотношений. В Центральной Азии происходят процессы смены парадигм развития и формирования нового регионального порядка.

Инициатива «Один пояс – один путь» предоставляет региону Центральной Азии уникальную возможность стать одним из ключевых регионов в глобальной системе международной торговли и взойти на новую степень геополитической трансформации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Czarkowska E. Russia and China in Central Asia: Evolving Strategies. International Affairs. // <https://dlib.eastview.com/browse/doc/43148291> (дата обращения - 01.04.2022).

2. PRO et CONTRA. Январь — апрель 2013. - С.2 // https://camegieendowment.org/files/ProEtContra_58_all.pdf (дата обращения - 04.04.2022).

3. Население Центральной Азии вырастет более чем на миллион в 2020 году // <https://e-cis.info/news/567/86015/> (дата обращения - 03.05.2022).

4. Винокуров Е. Перспективы Центральной Азии до конца не осмыслены // <http://surl.li/bzxfe> (дата обращения - 17.05.2022).

5. BCG: Центральная Азия может стать новым «фронтиром» международного капитала... // <https://kursiv.kz/news/mirovaya-ekonomika/2019-02/bcg-centralnaya-aziya-mozhet-stat-novym-frontirom-mezhdunarodnogo> (дата обращения - 17.05.2022).

6. Gross domestic product 2020 – P.1 // <https://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf> (дата обращения - 17.05.2022).

7. Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за январь-декабрь 2021 года // <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT408030&lang=ru> (дата обращения - 17.05.2022).

8. De Soyres F., Mulabdic A., Ruta M. “Common Transport Infrastructure: A Quantitative Model and Estimates from the Belt and Road Initiative”, World Bank, 2019, pp. 41-42 // <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/31496> (дата обращения - 17.05.2022).

9. Мартин В. Как Казахстан зарабатывает на проекте «Один пояс - один путь» // https://forbes.kz//finances/markets/ostaetsya_li_proekt_odin_royas_-_odin_put_po-prejnému_perspektivnyim/? (дата обращения - 04.05.2022).
10. China Global Investment Tracker // <https://www.aei.org/china-globalinvestment-tracker/> (дата обращения – 05.05.2022).
11. Kazakhstan // <https://crudeaccountability.org/chineseinvestments/kazakhstan/> (дата обращения - 11.12.2020).
12. Мартин В. Как Казахстан зарабатывает на проекте «Один пояс - один путь» // https://forbes.kz//finances/markets/ostaetsya_li_proekt_odin_royas_-_odin_put_po-prejnému_perspektivnyim/? (дата обращения - 04.05.2022).
13. Инициатива «Пояс и путь» Китая и её влияние в Центральной Азии (обзор книги) // <https://www.caa-network.org/archives/1213> (дата обращения – 11.05.2022).
14. Nom S., Carmen M. Reinhart, Trebesch Ch. China's Overseas Lending // <http://www.nber.org/papers/w26050> (дата обращения - 11.05.2022).
15. Muratbekova A. Fresh Impulse of the BRI Projects in Central Asia // <https://www.eurasian-research.org/publication/fresh-impulse-of-the-bri-projects-in-central-asia/> (дата обращения - 04.05.2022).
16. Otorbaev D. Who is the biggest investor in Central Asia? It is not China or Russia // <https://news.cgtn.com/news/2022-05-02/Who-is-the-biggest-investor-in-Central-Asia-It-is-not-China-or-Russia-19HRnQhtnrO/index.html> (дата обращения - 04.05.2022).
17. В 2021 году объем иностранных инвестиций в РК превысил \$23 млрд // <https://kapital.kz/economic/104293/v-2021-godu-ob-yem-inostrannyykh-investitsiy-v-rk-prevysil-23-mlrd.html> (дата обращения - 17.05.2022).
18. Какова роль Казахстана в Новом Шёлковом пути // https://forbes.kz//finances/markets/kazahstan_i_novyiy_shelkovyiy_put/ (дата обращения - 04.05.2022).
19. Jingbo Li. Research on the Risk of China Direct Investment in Five Central Asian Countries Against the Background of “the Belt and Road Initiative”. - in: *Advances in Economics, Business and management Research*, vol. 94, Atlantis Press, 2019 - pp. 903 – 910 (дата обращения - 06.01.2021).
20. Umarov T. China Looms Large in Central Asia // <https://camegie.ru/commentary/81402> (дата обращения - 07.01.2021).
21. Экономическая экспансия Китая в ЦА // <https://platon.asia/analitika/ekonomicheskaya-ekspansiya-kitaya-v-tsa> (дата обращения - 07.05.2022).
22. Ресурсы и объекты: насколько Китай углубился в Таджикистан? // <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20200111/resursi-i-obektinaskolko-kitai-uglubilsya-v-tadzhikistan> (дата обращения - 07.05.2022).
23. Нуритдинов Р.Ш. Региональная безопасность государств Центральной Азии в условиях трансформации внешней политики Российской Федерации и Китайской Народной Республики. // *Национальные стратегии новых государств Центральной Азии в XXI веке: приоритеты, механизмы*

реализации, международное сотрудничество. - Материалы Международной научной конференции. Российско-таджикский (славянский) университет, Центр геополитических исследований, г. Душанбе, 29 марта 2019 г. Издательство РТСУ - Душанбе, 2019 - С.7-14 // <http://www.rtsu.tj/upload/files/data/%.pdf> (дата обращения - 02.05.2022).

24. "Central Asia: Decay and Decline", Asia Report no. 201, February 3, 2011 // <https://d2071.cloudfront.net/201-central-asia-decay-and-decline.pdf> (дата обращения - 02.05.2022).

25. Summary of the 2018 National-Defense-Strategy. Sharpening the American Military's Competitive Edge // <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf> (дата обращения - 02.05.2022).

26. Doing Business 2020.-P.4// <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402.pdf> (дата обращения - 17.05.2022).

27. Стэндиш Р. Как «коронавирусный» кризис отразился на отношениях Китая и Центральной Азии // <https://rus.azattyq.org/a/covid-19-china-influence-in-central-asia/30754369.html> (дата обращения - 17.05.2022).

28. Как коронавирус повлиял на проекты «Пояса и пути» в Центральной Азии: взгляд из Китая // <https://www.caa-network.org/archives/21493/kak-koronavirus-povliyal-na-proekty-royas-i-put-v-centralnoj-azii-vzglyad-iz-kitaya> (дата обращения - 17.05.2022).

29. Vakulchuk R., Irnazarov F., Libman A. 'Liberalization of trade in services in Kazakhstan and Uzbekistan: analysis of formal and informal barriers'. Economic Education and Research Consortium (EERC), Working Paper No 12/06E // www.researchgate.net/publication/265008696 (дата обращения - 02.10.2020).

30. Vakulchuk R., Irnazarov F. 'Analysis of informal obstacles to cross-border economic activity in Kazakhstan and Uzbekistan', ADB Working Paper, Series on Regional Economic Integration, No.130. Asian Development Bank, Manila // www.researchgate.net/publication/323143800 (дата обращения - 17.05.2022).

31. Belt and road Initiative // https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/belt_and_road_initiative_in_central_asia.pdf - P.7 (дата обращения - 04.05.2022).

Керімбаев Ержан

ҚАЗАҚСТАНДА «БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» АЯСЫНДА ҚЫТАЙ ТІЛІ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚАРҚЫНДЫ ТАРАЛУЫ

Аннотация. XXI ғасырдағы халықаралық қатынастардың бір ерекшелігі дамыған елдердің ұзақ мерзімдік халықаралық стратегиясын жүзеге асыру үшін жұмсақ күш тәсілін қолдануынан байқалады. Мұны соңғы кезде қарқынды дамыған Қытай мемлекетінен анық аңғаруға болады.

«Жұмсақ күш» қолдануда Қытай үкіметі ұлттық тілі мен мәдениетін әлемге тарату арқылы мақсатқа жетуді көздеді. Оның бұл саясатын әлем елдерінің оңай әрі тез қабылдауының басты себебі, Қытайдың экономикалық ықпалының әлемде арта түсуінде, сондай-ақ бүкіл дүние жүзіндегі елдермен сауда-экономикалық байланыстарының дамуы мен өзара мүдделілігінің артуында. Сондықтан әлем елдерінің Қытайға деген қызығушылығы артып, оның тілі мен тарихи мәдениетін білуге ынтасы күшейді.

Қытай өзінің ұлттық мәдениетін әлемге тарату үшін, әлем таныған ұлы гуманист ойшыл Конфуцийдің есімімен аталатын институттар құрып, қытай тілі мен мәдениетін әлемде жалпыластыру саясатын жүргізуді қолға алды. Сонымен қытай тілін оқыту Қытайдың сыртқы саясатының маңызды мазмұнына айналды.

Мақалада ҚХР-дың «Бір белдеу – бір жол» жобасының жаһандануға ұсынған жаңа үлгісі екені, экономикамен қатар гуманитарлық салаға да күш салуға ниетті екені пайымдалған. Осы жоба ұсынылғаннан кейін Қытайдың еліміздегі қытай тілі мен қытай мәдениетін қарқынды түрде таратуға күш салып отырғаны дәйектелген.

Түйін сөздер: қытай тілі мен мәдениеті, «Бір белдеу-бір жол» , Конфуций институттары; «жұмсақ күш» саясаты, тілдік саясат;

Керимбаев Ержан

ИНТЕНСИВНОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ В РАМКАХ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»

Аннотация. Одна из особенностей международных отношений в XXI веке заключается в применении развитыми странами мягкого силового подхода к реализации долгосрочной международной стратегии. Это ясно видно из быстроразвивающегося в последнее время Китайского государства.

В использовании "мягкой силы" китайское правительство стремилось достичь цели, распространяя свой национальный язык и культуру по всему миру. Главная причина, по которой он легко и быстро принимает эту политику стран мира, заключается в росте экономического влияния Китая в

мире, а также в развитии торгово-экономических связей и взаимной заинтересованности со странами во всем мире. Поэтому возрос интерес стран мира к Китаю, усилилось желание изучать его язык и историческую культуру.

Китай начал проводить политику обобщения китайского языка и культуры в мире, создавая институты, названные в честь Конфуция, великого гуманиста-мыслителя, признанного миром, чтобы распространить свою национальную культуру в мире. Таким образом, преподавание китайского языка стало важным содержанием внешней политики Китая.

В статье подчеркивается, что проект КНР «Один пояс-один путь» является новой моделью для глобализации, он намерен приложить усилия как в экономике, так и в гуманитарной сфере. После представления этого проекта, Китай активно продвигает китайский язык и китайскую культуру в нашей стране.

Ключевые слова: китайский язык и культура, «Один пояс-один путь», Институты Конфуция; политика "мягкой силы", языковая политика.

Kerimbayev Erzhan

INTENSIVE DISSEMINATION OF CHINESE LANGUAGE AND CULTURE IN KAZAKHSTAN WITHIN THE FRAMEWORK OF «ONE BELT, ONE ROAD»

Abstract. *One of the features of international relations in the 21st century is the application by developed countries of a soft power approach to the implementation of a long-term international strategy. This is clearly evident from the rapidly developing Chinese state.*

In using "soft power", the Chinese government sought to achieve its goal by spreading its national language and culture around the world. The main reason why he easily and quickly adopts this policy of the countries of the world is the growth of China's economic influence in the world, as well as the development of trade and economic ties and mutual interest with countries around the world. Therefore, the interest of the countries of the world in China has increased, the desire to study its language and historical culture has increased.

China has begun to pursue a policy of generalizing the Chinese language and culture in the world, creating institutions named after Confucius, a great humanist thinker recognized by the world, in order to spread its national culture in the world. Thus, teaching Chinese has become an important content of China's foreign policy.

The article emphasizes that the PRC's "One Belt, One Road" project is a new model for globalization, it intends to make efforts both in the economy and in the humanitarian sphere. After the presentation of this project, China is actively promoting the Chinese language and Chinese culture in our country.

Key words: Chinese language and culture, "One Belt, One Road", Confucius Institutes; soft power policy, language policy;

«Бір белдеу – бір жол» (一帶一路 – Yì dài yì lù) – Қытай Халық Республикасының (ҚХР) 2013-шы жылдары ұсынған «Жібек жолының экономикалық белдеуін отрақ құру» және «XXI ғасыр теңіз Жібек жолын» ортақ құру жобаларының біріктірген атауы.

Бұл бастаманың мәні Қытайдың қатысуымен екі жақты және көп жақты тетіктер мен өзара іс-қимыл құрылымдарын жандандыру арқылы халықаралық ынтымақтастық пен дамудың жаңа моделін іздестіру, қалыптастыру және ілгерілету. Ежелгі Жібек жолы рухын жалғастыру және дамыту негізінде қамтылған аймақта экономикалық әріптестіктің жаңа тетіктерін жасауға, тартылған елдердің экономикалық өркендеуін ынталандыруға, әртүрлі өркениеттер арасындағы мәдени алмасулар мен байланыстарды нығайтуға, сондай-ақ бейбітшілік пен тұрақты дамуға жәрдемдесуге шақырады.

ҚХР 2017 жылы 14 маусым күні 100 ден астам мемлекеттің өкілдерін Бейжіңге шақырып бірінші рет салтанатты саммит өткізді. Алғашқы саммитте Қытай басшысы халықаралық инициативасын ұсынудың тарихи, реалдық негіздерін, ынтымақтастық концепциясы мен принциптерін, жүзеге асыру механизмдері мен қаржы көздерін нақтылады.

Форумда Си Цзиньпин 2013 жылдан бері осы инициативаға ат салысып жатқан елдер «Жібек жолы рухын» асқақтатты, ғылым-білім, ағартушылық, мәдениет, денсаулық сақтау саласындағы серіктестікті жолға қойды және халықтар арасындағы қарым-қатынасқа қолдау көрсетті, жобаға қатысты қоғамдық ой сана қалыптастырды, оның әлеуметтік базасын нығайтты деп атап өтті. Ол қытай үкіметі белдеу бойындағы елдерге жылына 10 мың стипендия тағайындағанын, басқа мемлекеттердің үкіметі де Жібек жолы бойындағы мемлекеттер үшін арнайы стипендиялар тағайындағанын айтты. ҚХР үкіметі халықаралық мәдениет және білім саласындағы барыс-келістер мен алмасуларға, өнер мен кино фестивальдарын, түрлі деңгейдегі конференциялар мен диалогтарды өткізуге барынша қолдау көрсетіп отырды. Мұның бәрі гуманитарлық саладағы қарым-қатынастарды жан-жақты ете түсті.

Си Цзиньпин бес компоненттен тұратын жаңа схема, «Бір жол – бір белдеуді» «бейбітшілік жолы», «көркейген жол», «ашықтық жолы», «инновация жолы», «өркениет жолы» ретінде қалыптастыруды ұсынды. Яғни, Бір жол – бір белдеуді» дамытуда гуманитарлық салаға күш салынатыны байқатты. Қытай басшысының сөзінше бұл үшін өркениеттер арасындағы қарым-қатынастың көмегімен олардың арасындағы алшақтықты қысқарту керек, өзара өркениеттерді зерттеу арқылы олардың арасындағы қайшылықты жою керек, өркениеттердің бірлесіп өмір сүруінің арқасында бір өркениет бір өркениеттен артық деген менмендіктен арылу керек. Ал ол

үшін барлық мемлекеттердің арасында өзара түсінушілік, өзара құрмет және өзара сенімді күшейту керек [1].

2019 жылы 26 сәуір күні Қытай төрағасы Си Цзиньпин екінші рет өткен «Бір белдеу-бір жол» халықаралық ынтымақтастық саммитінде «Бір ниетпен «Бір белдеу – бір жолдың» көркем болашағын бірге құрайық» деген тақырыпта баяндама жасады. Алғашқы саммитте Қытай басшысы халықаралық инициативасын ұсынудың тарихи, реалдық негіздерін, ынтымақтастық концепциясы мен принциптерін, жүзеге асыру механизмдері мен қаржы қайнарларын пайымдаса, бұл жолы жобаны іске асырудың нәтижесін қорытып, алда жасайтын жұмыс жоспарымен бөлісті.

Отандық қытайтанушы ғалым Нәбижан Мұқаметханұлы Қытайдың 2017 және 2019 жылдары «Бір белдеу – бір жол» халықаралық ынтымақтастық саммитінде ҚХР төрағасының жасаған баяндамасы мен ұсынған жоспарын сараптай келе, ««Бір белдеу – бір жол» жобасы қытайлық жаһанданудың моделі екенін анық аңғаруға болады. Қытай өзінің осы жобасын іске асыру үшін, саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және рухани-мәдени салада жаппай пәрменді жобалар мен шаралар іске асырып келеді»[2] деп пайымдайды

«Бір белдеу – бір жол» жобасының негізгі мақсаты белдеу бойындағы елдердің саясат, инфрақұрылым, сауда-саттық, инвестиция саласындағы және халықтары арасындағы «өзара сәйкестік пен өзара байланыс» болса, бұған қол жеткізу үшін тілдің алатын орны ерекше екені белгілі.

Тілдік «өзара сәйкестік пен өзара байланыс» бір қарағанда бір тілден бір тілге аудару мәселесі ғана болып көрінуі мүмкін. Алайда, шындығында мұның артында бір-бірінің тарихын, мәдениетін, мемлекеттік жағдайын, қоғамдық ой-санасын және де басқа аспектілерін түсініп-білу сияқты үлкен мәселе жатыр. Сондықтан ҚХР қытай тілін таратуда екі бағытқа күш сала бастады; біріншіден, қытай тілі мен мәдениетін тарату; екіншіден, басқа елдің тілі мен мәдениетін үйрену және түрлі елдер арасындағы мәдени-тілдік байланыс орнату.

Пекин шет тілдер университетінің ректоры Пан Лонг 2015 жылы Боао Азия форумында сөйлеген сөзінде, «Бір жол – бір белдеу» стратегиясына қолдау көрсету үшін, Пекин шет тілдер университеті жақын арадағы 5 жылда тілге қатысты 100 мамандық ашатынын жариялады. ««Бір жол – бір белдеу» стратегиясын жүзеге асыру барысында екі елдің мәдениетінен жақсы хабары бар тіл мамандары өте қажет болады. Дәл қазіргі уақытта мұндай кадрлар мүлде жетіспейді. Қытаймен арада дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан елдердің ішінде, оқу орындарында қытай тілі арнайы оқытылмайтын әлі де болса 38 мемлекет бар» деп атап өтті ректор [3].

Қытай ««Бір жол – бір белдеу» бойындағы елдердің халқына қытай тілін оқыту, Қытай мен басқа мемлекеттер арасындағы мәдени байланыстың маңызды құралы деп есептеді. Шет елдерде Конфуций институттары мен сыныптарын көптеп ашудың қытай тілі мен мәдениетін әлемдік арада кеңінен таратуда маңызы зор. Сонда да болса Қытай үкіметі «Бір жол – бір

белдеу» бойындағы елдерде Конфуций институттары мен сыныптары әлі де болса жеткілікті мөлшерде ашылмаған деп есептеді. «Бір жол – бір белдеу» стратегиясына тартылған елдер әлемдегі мемлекеттердің 36% құрады. Алайда, осы елдердің ішінде Конфуций институттары мен сыныптары ашылған елдер 28% шамасы ғана болды. Бұл мемлекеттерді ашылған Конфуций институттары мен сыныптарының саны бүкіл әлемде ашылған институттардың 22% құрады [4]. «Бір жол – бір белдеу» инициативасы қамтитын ауқымды территорияда қытай тілінде сөйлейтіндердің санын арттыру, Қытайдың алдыға қойған мақсаттары мен жоспарларына тікелей қатысты болды.

Осылайша 2017 жылдың 19 сәуірінде Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Қытайдың Оңтүстік-Батыс университетімен бірлесіп Қазақстанда бесінші Конфуций институтын құрды.

2017 жылдың желтоқсан айында Сиан қаласында Конфуций институттарының 12-конференциясы өтті. 140 мемлекеттен Конфуций институттарының өкілдері мен университет ректорлары жиналған үлкен жыйында талқыға түскен негізгі тақырыптардың бірі, Конфуций институттарының «Бір жол – бір белдеу» инициативасын жүзеге асыруға қолдау көрсетуі болды.

Осыған байланысты Қытайдың сыртқы саясатындағы лингвистикалық фактор жаңа формаға өте бастады. Қытай үкіметінің 2013 жылы қолға алған «Бір жол – бір белдеу» стратегиясына сәйкес «Қытайдың жақын елдерге бағытталған сыртқы саясаты жан-жақты дамыған, кемел кезеңге аяқ басты, тиісінше тілдік стратегияның маңыздылығы да арта түсті. Айналадағы көрші елдердің тілін оқып-үйретуді қолға алу мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өте өзекті болды.

Осылайша, Қытай жақын орналасқан елдермен арада тілдік байланысты дамытуды көздеп отыр. Оның ішінде Ресей, Монғол, Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Оңтүстік Корея, Жапония, Филиппин, Малайзия, Бруней, Индонезия, Сингапур, Солтүстік Корея, Вьетнам, Өзбекістан, Түркіменстан, Түркия, Иран, Бангладеш, Шри-Ланка, Таиланд, Камбоджа, Тәжікстан, Ауғанстан, Пакістан, Индия, Непал, Бутан, Бирма және Лаос сияқты 29 ел бар.

Қытай аталған мемлекеттермен арадағы қарым-қатнаста тек қана қытай тілі мен мәдениетін экспорттауды ғана көздеп отырған жоқ, сонымен қатар осы елдердің тілін өз ішінде оқытуды да қолға алмақшы. Осыған орай, 2013 жылдың қараша айында үкіметтің қолдауымен Пекин тілдер және мәдениет университетінің базасында, айналадағы жақын орналасқан мемлекеттердің тілі мен мәдениетін зертеуге арналған координациялық-инновациялық орталық құрылды. Құрылған орталықтың міндеттеріне мемлекеттің сыртқы тілдік стратегиясына бағыт-бағдар беріп отыру, лингвистика саласындағы менеджер-мамандарды, маңызды деген тілдерді меңгеретін және зерттейтін дарындарды дайындау, сол тілдерде интернет-ресурстар жасап шығу,

сонымен қатар Қытайда шет тілдерін оқыту мен қытай тілін шет елдерге таратуды координация жасау кіреді. Мұнан бөлек, осы университетте құрамына тіл білімі саласында мамандар дайындайтын бірнеше мамандандырылған институттар кіретін Лингвистикалық академия құрылды.

Бұл ауқымды жобаға басқа да мекемелер мен ұйымдарда жұмыс істейтін көптеген тіл мамандары да қатысады. Атап айтқанда, Қытайдың халықтық азат ету армиясының шет тілдер әскери Институтының, Қытайдың Орталық ұлттар Университетінің, ҚХР қоғамдық ғылымдар Академиясына қарасты Этнография және антропология институты мен Тіл білімі институтының мамандары тартылады. Дәстүрлі ғылым-білім технологияның дамыған, ең жаңа үлгілерімен қамтамасыз етіледі. Оның ішінде компьютерлік тілдік технологияларды зерттеумен айналысатын Аньхуйдың iFLYTEK компаниясы қолдау көрсетуге ниет білдіріп отыр. Сонау 1897 жылы құрылып, өзінің филология саласындағы басылымдарымен танымал «Шаньюиньшугуань - 商务印书馆» баспасы қытайлық лингвист мамандардың көрші мемлекеттердің тілін зерттеуде жеткен жетістіктері мен жаңалықтарын басып, таратуға дайын. Бұл жобаға сырттан шет елдерде жұмыс жасап жатқан Конфуций институттары көмекке келеді деп жоспарланып отыр. Соңғы кездері қойылған талап бойынша, бұл институттардың оқытушылары тек қана қытай тілін оқытып қана қоймай, сонымен қатар өздері де қызмет жасап отырған елдердің тілін меңгерулері керек [5].

Қытай төрағасы Си Цзиньпин 2013 жылы қыркүйекте Орталық Азия елдеріне жасаған сапарында алдымен Астанаға келді. Ол Назарбаев университетінде сөйлеген сөзінде «Жібек жолы экономикалық белдеуін ортақ құрайық» деген ұсыныс жасады, сондай-ақ осы жоба аясында әр жылы Қытайға барып оқуға 30 мың грант бөлетінін мәлімдеді [6].

Мұнан бөлек, Қытай үкіметі Конфуций институттары арқылы Қытайға барып оқитын гранттарын көбейтіп отыр. Қытайдың әртүрлі жобалары бойынша бөлінген гранттарға ие болған және өз қаражатымен Қытайға барып оқитындардың да қатары көбейді. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, 2012 жылы Қытайдың жоғарғы оқу орындарында 9565 студент оқыса, 2014 жылы 11764 студентке жеткен. Ал, 2018 жылы олардың ұзын саны 17 мыңға жеткен [7].

Шынында Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» жобасы мен 2014 жылы жарияланған Қазақстан президентінің «Нұрлы жол-болашаққа бастар жол» жаңа экономикалық стратегиясының өзара сәйкесуінің арқасында Қазақстан-Қытай қатынастарының дамуы 2015 жылы жаңа кезеңге көтерілді. Соған байланысты қазақстандық жастардың қытай тілін оқуға қызығушылығы да арта түсті.

Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» инициативасы жарияланғаннан кейін Қытайдың осы белдеудің бойында орналасқан мемлекет жастарына, әсіресе, зерттеумен айналысатын магистранттар мен докторанттарға берілетін гранттардың саны күрт өскенін байқауға болады. Бір жылдық немесе түрлі қысқа мерзімдік тілдік стажировкаларға берілетін гранттар негізінен шет

провинцияларда орналасқан қалалардағы оқу орындарына жіберіле бастады. Пекин, Шанхай сияқты ірі қалаларға белдеудің бойында орналасқан мемлекеттерден зерттеумен айналысатын жастар тартылды. Қазақстаннан Қытайға барып оқитын жастардың арасында да магистранттар мен докторанттар көбейді. Оларға бекітіліп берілген зертеу тақырыптары тікелей Қазақстанмен байланысты болды. Яғни, өз саласы бойынша Қазақстанға қатысты тақырыпты қытайларға зерттеп беріп жатыр деген сөз. Ол жас зерттеушілердің дені бұрын қытай тілін мүлде оқымағандар. Қытайға барғаннан кейін бір жылдық қана тілдік дайындықтан өтеді. Алайда, бір жыл ғана қытай тілін оқу, зерттеумен айналысуға, қытай тілінде ғылыми еңбек жазуға мүлдем жеткіліксіз. Олар елден жиған-терген материалдарын қытайға тасуда және адам жалдап болса да қытай тіліне аударуда. Бұл қытай үшін өте тиімді амал болып отыр. Түрлі салада зерттеумен айналысатын, сол елдің тілі мен жағдайын жақсы білетін маман дайындау үшін Қытай орасан зор шығын мен уақыт зая кетіретін еді. Бір ғана мысал, Қазақстан жоғарғы оқу орындарында бакалавр деңгейін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша бітіріп, магистратура немесе докторантураны Қытайда жалғастырып жатқан ізденушілерге қазақ фольклорына, эпостарына, аңыз-ертегілеріне, салт-дәстүріне, аңыз-эпсаналарына, қисса-дастандарына қатысты тақырыптар беріледі. Эпостардағы кейіпкерлердің ер жүрек батыр, елін-жерін сүйетін тұлға болып қалыптасуына қандай факторлар әсер ететінін зерттеп-зерделеу тапсырылады. Мұнан бөлек, бала тәрбиесі, отбасы құру, ерлі зайыптылар, туған-туыс, ағайын-бауыр арасындағы қарым қатынастың негізінде қандай принциптер тұрғаны, тіпті аңыз-ертегілердегі аждаһа, жалмауыз кемпір, жын, пері, дию, жезтырнақ сияқты мистикалық кейіпкерлердің артында қандай образдар тұрғанын қарастыру сияқты нәзік мәселелер де назардан тыс қалып жатқан жоқ.

Бұлардың ішінде Қазақстанның экономика, қаржы, логистика, оқу-ағарту, журналистика, бұқаралық ақпарат құралдары, спорт және тағы да басқа көптеген салаларда зерттеумен айналысып жатқан жас ғалымдар жетерлік.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей Қытай «Бір белдеу - бір жол» бойында орналасқан елдердің тілі мен мәдениетін оқуды да қолға ала бастады. Осы саясаттың аясында ҚХР жоғарғы оқу орындарында Қазақстанның мәдени орталықтары мен қазақ тілін үйренетін топтар ашыла бастады.

2015 жыл Қытайдың жоғарғы оқу орындарында 3 бірдей Қазақ орталығы ашылды. Қазан айында Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Павлодар Ұлттық университеті мен Шанхайдың Тунцзи университеті арасындағы серіктестік меморандумы бойынша ҚХР-да ең алғашқы қазақ тілі мен мәдениетінің орталығы ашылды. Орталық Тунцзи университетінің кітапханасында жұмыс жасайды.

Сол жылдың қараша айында Шанхай шет тілдер университетінде тағы бір Қазақстан орталығы ресми ашылды. Бұл орталық Шанхай қаласындағы

Қазақстан Республикасының Бас консулдығы, «Болашақ» стипендиясының ресми администраторы «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ және Шанхай шет тілдер университеті арасындағы келісіммен құрылды. Орталық шетел студенттер мен ғылыми қауымдастықты Қазақстанның тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен және экономикада, сыртқы, ішкі саясатта жеткен жетістіктерімен таныстыратын орынға айналады. Сонымен қатар жақында қазақ тілі кафедрасын құру жоспарланып отырғаны айтылды.

Орталықты ашу барысында «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ мен Шанхай шет тілдер университеті арасында «Болашақ» бағдарламасы бойынша қытай тілінің синхронды аудармашыларын дайындау туралы меморандумға қол қойылды. Шараға Қазақстан Республикасының Қытайдағы елшісі Нұрышев Шахрат пен «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ-ның президенті Ғ.Нығыметов қатысты [8].

Тура осындай орталық желтоқсан айында Пекин шет тілдер университетінде ашылды. Шараға Қазақстанның премьер-министрінің бірінші орынбасары Бақытжан Сағынтаев арнайы келіп қатысты.

Б.Сағынтаев Пекин шет тілдер университеті мен Евразиялық Қытайды зерттеу орталығын ашуды жоспарлап отырған «Назарбаев университеті» арасында ғылыми-академиялық серіктестік орнату туралы ұсыныс жасады.

Қазақстан тарапының бірлесуімен ашылған мұндай орталықтардан бөлек, Қытайдың көптеген университеттері жанынан «Бір жол – бір белдеу» бойындағы елдерді зерттеу үшін көптеген ғылыми орталықтар құрылды. Яғни, мұндай әрекеттерден Қытайдың белдеу бойындағы елдерді жан-жақты зерттеуге жақсылап ден қойғанын байқауға болады.

2018 жылы ҚХР-дың Алматыдағы Бас консулдығының қолдауымен Алматыда «Үміт» деп аталатын қытай тілін оқытатын мектепті де ашты. Осындай мектептердің оқу бағдарламасы ҚР мемлекеттік бағдарламасына сай келеме, оны анықтаған адам жоқ.

Қытай үкіметі ендігі жерде Қазақстанның болашақ элитасын қалыптастыратын Назарбаев зияткерлік мектебінде қытай тілі сабағын өтуді қолға алды. Қазір Ақтөбе қаласындағы Назарбаев зияткерлік мектебінде қытай тілін оқытуды бастап кеткен.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2018 жылдың 1 желтоқсанында Назарбаев зияткерлік мектебі оқушыларының қытай тілін үйренуінің маңызы зор екенін атап өткен болатын. Осы бастаманы қолдау және екіжақты достық қатынасты, мектептермен ынтымақтасты нығайту, сонымен қатар қазақстандық оқушылардың қытай тіліне деген қызығушылығын арттыру мақсатында деген сылтаумен 2019 жылдың қыркүйек айында Қытай Халық Республикасының Қазақстандағы елшілігі ҚР Білім және ғылым министрлігіне 27,5 миллион тұратын қытай тілінің оқулықтарын сыйлады [9].

«Қытай тілін оқу – екі ел арасын жақындататын рухани құрал. Сондықтан біз тұрғындар бір-бірін жақсы танығанын, үйреніскенін қалаймыз. Тіл үйренуде мектеп жасы өте қолайлы кезең болғандықтан,

балаларға оқу барысында қолдау көрсеткіміз келеді. Келесі жылы мектеп саны 5-6 болып көбейеді деп үміттенеміз. Себебі қытай тілі, мәдениетіне деген сұраныс жоғары. Жақында ҚР президенті Қасым-Жомарт Тоқаевпен кездескенде Конфуций институтының санын арттыруды қолдайтынын айтты. Былтыр желтоқсанда Елбасы қытай тілін үйретуге мән беруді бастады. Сондықтан біз осы бастаманы қолдауды міндет деп білеміз. Елбасы мен президенттің тапсырмаларын іске асыру үшін әлі талай жұмыс істеуіміз керек. Болашақта екі елдің ынтымақтастығы мен серіктестігін нығайту үшін қытайтанушы, қытай тілін үйренушілердің саны көбейеді деген үміттеміз» - деді Чжан Сяо мырза [10].

Елшінің бұл сөзінен, Қытайдың Қазақстандағы қытай тілі мен мәдениетінің ықпалын арттыру саясаты өте ұзақ мерзімді көздеп отырғанын аңғаруға болады.

«Бір жол – бір белдеу» аясында белсенді жүргізілген саясаттың арқасында Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетінің таралу аясын кеңейте түсетіні сөзсіз. Қытай үкіметінің қолдауымен Қазақстанның бірқанша жоғары оқу орындарында «Қытай мәдениетінің орталықтары» ашылды. Қазірге дейін Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде, Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университетінде, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде орталықтар құрылды.

Қытай мен Қазақстанның мәдени мекемелерінің арасында өзара байланыс, қарым-қатынас жандана түсті. Мысалы, 2016 жылдың 31 тамызында Алматыдағы Ұлттық кітапхана жанынан «Қытай мәдениеті мен әдебиеті орталығы» ашылып, оған Қытайдан 7200 кітап әкелінді.

«Бір жол – бір белдеу» инициативасы жарияланға дейін Қытай мәдениетіне, қытай мейрамдарына қатысты іс-шаралар мен концерттер қытай тілін оқитын жоғарғы оқу орындарында ғана атап өтілетін. Және де мұндай іс-шаралардың ауқымы тым үлкен болмайтын. «Бір жол – бір белдеу» жобасы жарияланғаннан кейін қытай мәдениетін насихаттайтын іс-шаралардың ауқымы кеңейе түскенін байқауға болады. 2009 жылдан бері ҚХР елшілігі мен консулдығының күш салуымен, Қытайдың өнер қайраткерлерінің қатысумен өтетін «Көңілді көктем мейрамы», 2013 жылдан бастап Қазақстанның ірі қалаларында, үлкен концерт залдары мен сахналарында, БАҚ құралдарында кеңінен тарату арқылы атап өтілетін болды. Ал енді келесі 2013 жылы тура осы концерт ҚХР Ішкі Монголияның Ухай қаласынан келген әртістердің қатысуымен Алматы және Астана қалаларында үш бірдей сахнада өтті.

2014 жылы «Көңілді көктем мейрамы» гала-концерті Чунцин қаласының ансамблдерінің қатысуымен Астанадағы Бейбітшілік және Келісім сарайында өтті. Бұл мейрам осы залда 2015 жылы Чжэнчжоу би және ән театрының әртістерінің қатысуымен өтті.

2016 жылы Қытайлық дәстүрлі жаңа жылды тойлау Алматы қаласында Абай атындағы Опера және Балет театрында өтсе, Астанада Бейбітшілік

және Келісім сарайында жалғасты. Гала-концертті ҚХР Синьцзян көркем театрының би және ән ансамблдері өткізді.

2017 жылы «Көңілді көктем мейрамы» гала-концерті Гуандун провинциясының Ұлттық оркестірінің қатысуымен Алматыдағы Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының үлкен концерт залында өтті.

2018 жылы Көтем мейрамы «Ni Hao Zhong Guo» деген атпен Қарағанды қаласында да атап өтілді.

2019 жылы Қазақ Ұлттық музейінде «Көңілді көктем» деген атпен фотокөрме ұйымдастырылды.

Мұнан бөлек, кезінде қытай тілін оқитын оқу орындары жекелеп кішігірім атап өтетін Чун цзие мейрамы 2016 жылдан бастап, Алматы қаласы жоғарғы оқу орындары арасындағы Қытайдың «Көктем мейрамына» арналған мерекелік кеші болып, өте ауқымды іс-шара ретінде, дәстүрлі түрде атап өтіле бастады. Бұл іс-шараға Алматыдағы қытай тілі оқытылмайтын, қытайтанушы мамандық дайындамайтын оқу орындарының студенттері де белсенді түрде тартыла бастады.

Екі елдің арасында өткізіліп келе жатқан мәдениет күндерінің де ауқымы үлкейіп, іс-шаралардың сапасы мен саны арта түсті. 2013 жылдың қараша айында Қазақстанның Қытайдағы мәдениет күндері өтті. Осы мәдениет күндерінің аясында екі елдің өнер саласындағы, ғылым-техника, білім беру саласындағы мамандары мен делегацияларының өзара сапарлары жалғасып отырды.

Қорыта келгенде Қытай өзінің осы бастамасын іске асыру үшін, саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және рухани-мәдени салада жаппай пәрменді жобалар мен шаралар іске асырып келеді. ҚХР көрші мемлекеттерге қытай тілін белсенді таратумен қатыр, сол мемлекеттердің тілі мен мәдениетін оқуға ден қойды. Осы саясатты іске асыратын құрылымдар мен мекемелер құрып, олардың мақсат-міндеттерін айқындады. Қытайдың ЖОО-ында қазақ тілі кафедралары мен Қазақ мәдени орталықтары ашылды. Ғылыммен айналысып жүрген жас зерттеушілерге Қытайға барып оқуға, ғылыми атақты сол жақта қорғауға жағдай жасады. Бұл мамандардың зерттеу тақырыбы негізінен Қазақстанды іштей танып-білуге бағытталғанын байқауға болады.

Қытай Қазақстандағы Конфуций институттарының санын 5-ке жеткізді. Әлі де ашуға ниетті. Қытай тілін оқытуды еліміздің болашақ элитасын дайындайтын Назарбаев зияткерлік мектептерінде оқытуды бастап кетті. ҚХР-дың Алматыдағы Бас консулдығының қолдауымен Алматыда «Үміт» деп аталатын қытай тілін оқытатын мектепті де ашты.

Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени іс-шаралардың ауқымы кеңейіп, мазмұны жан-жақты тереңдей түсті.

Қытай мен көрші елдердің тұрғындары арасындағы байланыс пен қарым-қатнастың ауқымының кеңейуі, шекара аймағындағы визасыз сауданың қарқынды дамуы, Жаңа Жібек жолы экономикалық белдеуі жобасы аясында өндіріс орындары мен инфрақұрылымның соғылуы, бірлескен

кәсіпорындардың ашылуы көрші елдердің тілін меңгерудің қажеттілігі арттыра түсетіні даусыз. Қалай болғанда да, «Бір жол – бір белдеу» жобасын ұсынумен қатар, Пекин өзінің лингвистикалық стратегиясына да үлкен өзгерістер енгізе бастағаны айқын.

Қытай «Бір жол – бір белдеу» инициативасын жүзеге асыру аясында қытай тілі мен мәдениетінің ықпалын барынша күшейте түскені анық байқалады. Сондықтан Орталық Азия және Қазақстан қоғамында қытайдың қауіп-қатеріне деген күдік күшейе түсті. Өйткені соңғы жылдары Қытай ресми сайттарында жарияланған Қазақстанның тәуелсіздігіне қауіп төндіретін мәлімдемелердің елімізде ресми және бейресми түрде қатты наразылық туғызғаны жайдан жай емес. Себебі, Қытай өзінің жүргізіп отырған мәдени ықпалының түп мақсатын аңғартып алды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Ломаное А.В.. Стратегия культурного влияния Китая в проекте «Один пояс, один путь» <https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-kulturnogo-vliyaniya-kitaya-v-proekte-odin-poyas-odin-put>

2. Мұқаметханұлы Н. «Бір белдеу – бір жол» және жаһандану жолайырығы, <https://abai.kz/post/90371>

3. Пэн Жун. Число специальности по иностранным языкам достигнет более 100 в ближайшее 5 лет [Электронный ресурс] //Официальный сайт Агентства Синьхуа.— Режим доступа: http://education.news.cn/2015-03/28/c_1114794706.htm

4. Сколько языков нам нужно изучать для идти вдоль проекта «Один пояс-один путь» [Электронный ресурс]//Официальный сайт Айвейбанг интернета. — Режим доступа: <http://www.aiweibang.com/yuedu/46257943.html>

5. Керімбаев Е., Шәріпқазы Н., Қытайдың сыртқы саясатындағы тілдің рөлі, ҚазҰУ Хабаршы, шығыстану сериясы 2018, №1 (84), 54-60 б.

6. Укреплять дружбу народов, вместе открыть светлое будущее. Выступление Председателя. КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете [http, // kz.china-embassy.org](http://kz.china-embassy.org), 16 сентября 2013 [kz.china-embassy.org/rus/ztbd/XJPFWHSKST/t1077192.htm]

7. 2014 nian quan guo lai hua liu xue sheng shu ji tun ji. Zhonghua Renmin Gong he guo Jiao yu bu. [Национальная статистика иностранных студентов в 2014 году. Министерство образования КНР [http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/gzdt_gzdt/s5987/201503/t20150318_186395.html] 25 февраля 2019

8. В Китае открылся первый центр Казахстана. 17 ноябрь 2015 года, <https://strategy2050.kz/ru/news/28405/>

9. Учебники китайского языка на 27 млн тенге передало школам Казахстана посольство КНР <https://informburo.kz/novosti/uchebniki-kitayskogo-yazyka-na-27-mln-tenge-peredalo-kazahstanskim-shkolam-posolstvo-knr.html>

10. Қазақтың балалары екінші сыныптан бастап Қытай тілін меңгеретін болады. <https://adyrna.kz/post/21902?fbclid=iwar0dahu6d87vnskl-6hy0nsans2nnzxfmgsrklpovtlivlcb9j2g39zvpq>

Әбиденқызы Айнұр

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЫЙЫМ СӨЗДЕР: СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада лингвомәдениеттанудың ғылыми көзқарасы тұрғысынан Қытай және қазақ тілдеріндегі табулардың салыстырмалылығы зерттеледі.

Түйін сөздер: қазақ тілі, қытай тілі, табу, эфемизмдер, әдет-ғұрып, этнолингвистика

Abidenkyzy Ainur

ЗАПРЕТНЫЕ СЛОВА НА КАЗАХСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ: ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация. В статье исследуется с научной точки зрения лингвокультурологии сопоставительность табу (запреты) на китайском и казахском языках.

Ключевые слова: казахский язык, китайский язык, табу, эфемизмы, обычай, этнолингвистика,

Abidenkyzy Ainur

PROHIBITED WORDS IN KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES: CHARACTERISTICS AND APPLICATION FEATURES

Abstract. This article examines scientifically compares linguistics taboo (prohibitions) in Chinese and Kazakh languages.

Keywords: Kazakh language, Chinese, taboo, euphemisms, custom, ethnolinguistics

Кіріспе

Тыйым сөздер (табу) – әлем халықтарының дерлік бәрінің тілдерінде ежелден өмір сүріп келе жатқан бір түрлі мәдени құбылыс ретінде адамдардың өзара тілдесуін, пікір алысуы мен әлеуметтік қарым-қатынасын реттеп отырады. Ал қазақ және қытай халықтары мәдениетіндегі алшақтық аталған халықтар тілдеріндегі тыйым сөздердің де айырмашылығына негіз болғаны белгілі. Сондықтан, біздің алдымыздан қытай тілін меңгеріп шыққан

жас маман, тілді жақсы сөйлеп, түсініп тұрғанымен, көп жағдайда, екі халықтағы дәстүр-салттардың, әлеуметтік әдет-ғұрыптардың ұқсамауына байланысты, өзара пікірлесу барысында, қоғамдық ортада, өзара хат-хабар алысуда, көп жағдайда айтуға болмайтын сөздерді айтып қалып, хат-хабарда бей-берекет қолданылмайтын сөздерді емін-еркін жазып жіберіп, ылғи да қарсы жақтың өкпе-ренішін туғызып жатады. Бұл арадағы «айтуға болмайтын сөз», «бей-берекет қолданылмайтын сөз» деп отырғанымыз – біз сөз еткелі отырған тыйым сөздер. Мәдениет аралық қарым-қатынас (跨文化交际- cross-cultural communication) – қазіргі заманғы қарым-қатынастың аса маңызды құрамдас бөлігі. Демек, тілдегі тыйым сөздер құбылысын жақсы меңгеру - мәдениет аралық қарым-қатынасқа тіпті кең өріс ашып береді. Ал Қытай тілі мен қазақ тіліндегі тыйым сөздер күнделікті қарапайым тіршіліктен бастап, қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтып жатқандықтан, екі тілдегі тыйым сөздерді дұрыс қолдану – екі халық өкілдері арасындағы өзара пікірлесу мен барыс-келісте ерекше маңызды рөл атқарады. Сондықтан, Қазақстандағы қытай тілі мұғалімдері, біздер, қытай тілін оқып жүрген студенттерге иероглифтердің жазылу, оқылу тәртібін, тілдің грамматикалық заңдылықтарын үйретіп, олардың сөздік қорының көбеюіне көмектесумен бірге, қажет кезінде қытай тіліндегі тыйым сөздердің қолданылуына да тиісінше мән беріп отырғанымыз жөн деп ойлаймын.

Жалпы тіл дегеніміз – ұлт мәдениетінің алтын қамбасы, сондай-ақ өзі де мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып есептеледі. Қытай тілі мен қазақ тіліндегі тыйым сөздердің қолданылу ерекшелігіне назар аударатын болсақ, көптеген айырмашылықтармен бірге, өзара ұқсастықтардың да бар екеніне куә боламыз. Осы айырмашылықтар мен өзара ұқсастықтарды дұрыс аңғарып, дұрыс бір жақты ету – тілді үйрену мен қолдануда көптеген жеңілдіктерге жол ашады. Өйткені тыйым сөздер – тілдің ішіндегі ерекше «тіл» болғандықтан, ол мейлі нақты қарым-қатынаста болсын немесе оқыту үдерісінде болсын, өзінің өзектілігін еш қашан жоғалтпайды. Әсіресе, қытай-қазақ халықтарының діни-мәдени айырмашылығы өте үлкен, тарихи-мәдени кешірімсіз (біреуі ежелден көшпелі, енді біреуі ежелден отырықшы) де алыс жатқандықтан, олардың тіліндегі тыйым сөздердің «тыйым салу ауқымы» да сәйкес келе бермейді. Яғни, ұқсас бір зат (немесе құбылыс) екі халықтың тілінде екі бөлек мағынаға (тыйымға ұшырайтын немесе ұшырамайтын) ие болуы мүмкін. Сондықтан да мәдениеттанушылар, көп жағдайда, бір ұлттың тілін сол ұлт мәдениетінің айнасы деп жатады. Әрине, кез келген тілдегі «тыйым сөздерге» зер салатын болсақ, бұл тұжырымның өте орынды айтылғандығына екіленбей бас изеуге тура келеді.

Бүгінгідей ғылым мен техника ұшқан құстай самғап бара жатқан заманда, экономика мен мәдениетіміз жаһанданумен бетпе-бет келіп отырған кезде, мәдениет аралық қарым-қатынас қабілетімізді қалай көтереміз? деген сұрақ сәт сайын алдымыздан шығады. Өйткені мәдениет аралық қарым-қатынас қабілетімізді көтеру – бүгінгі қазақ елінің әлеуметтік және халықаралық қарым-қатынасындағы аса өзекті ғана емес, күрмеуі күрделі

мәселенің бірі екені жасырын емес. Әсіресе, қазақ елі өз тәуелсіздігін жариялап, әлемдік қауымдастықтың бір мүшесі ретінде, дүниежүзі елдерімен тікелей, қоян-қолтық араласа бастағаннан бері, біздің мойнымызға тек өзімізді өзгелерге таныту міндеті ғана емес, сонымен бірге өзге елдерді тану міндеті де жүктелді. Сондықтан қытай тіліндегі тыйым сөздерді жақсы меңгеру, қытай-қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің айырмашылығы мен ұқсастықтарын жан-жақты бағамдау – екі халық ортасындағы мәдениет аралық қарым-қатынасқа жан бітіреді, оны жаңа бір сапалық белеске көтереді деп сенімді түрде айта аламыз.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық құралдарына формализация әдісі, абстракция сонымен қатар жеке ғылыми әдістер сияқты жалпы философиялық әдістер кіреді және де институционалдық және салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды.

Талқылау

1. Тыйым сөздер туралы қысқаша түсінік

Тыйым сөздер әлемдегі барлық тілдерге тән ортақ құбылыс. Сондай-ақ, ол қай тілде болмасын тіршіліктің барлық саласына қатысты айтылады. Сондықтан оны тек тілдік құбылыс ретінде немесе тек қана мәдени құбылыс ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз. Бұл туралы түркі тілдес халықтардың тілдеріндегі тыйымдар туралы ішкерлей зерттеп жүрген көрнекті түрколог-ғалым, профессор Ә. Ахметов өзінің әйгілі «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» деп аталатын зерттеуінде: «Табу мен эвфемизмдер – кез-келген халықтың тілінен орын алған ауқымы кең этнографиялық лексика. Сондықтан да оларды этнография мен лингвистиканың шектес аймағын зерттейтін этнолингвистика ғылымының объектісіне жатқызған жөн» [1-140],- деген болатын. Өйткені этнолингвистика – тілді оның мәдениетке қатысы тұрғысынан зерттейтін әрі лингвистикалық, этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың біте қайнаса келіп, тілдің қызметі мен дамуына тигізетін әсерін зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

«Тыйым сөздер» халықарада «taboo» (табу) деп аталады. Бұл атауды ең алғаш ғылыми айналымға енгізген ағылшын жиһангезі Джеймс Кук (James Cook) деген адам. Ол 1777 жылы Тынық мұхиттың оңтүстігіндегі Тонга топ аралынан таңқаларлық бір құбылысты байқайды. Яғни, ондағы жергілікті халық өкілдері Дж.Кукке «кейбір сөздерді қолдануға болмайды», «кейбір сөздерді белгілі бір адамдар ішінара жағдайда ғана қолдана алады» деп түсіндіреді. Бұндай салт-дәстүрлерінің атын олар «табу» деп атайтындығын айтады. «Табу» - Тонга топ аралындағы жергілікті халықтың тілінде «Құдай» және «жұғысуға болмайды» деген мағналарды білдіретін сөз. Содан бастап «табу» сөзі Батыс елдерінің этнография, социология, лингвистика, мәдениеттану, теология т.б. ғылым салаларына ресми түрде енгізілді. Дегенмен, бұл құбылыс Батыс елдерінің тілдерінде бұған дейін де бар болатын. Жалпы табу мен эвфемизмдердің о бастағы туу себебіне келетін болсақ, ғылым мен мәдениет мүлде дамымаған, адамзат баласы өркениеттің

ең төменгі сатысында өмір сүріп жатқан замандарда, адам табиғат дүниесіндегі тылсым күштер мен құбылыстардың алдында ырықсыз күйде өмір сүріп қана қалмастан, олардың сыры мен құдіретін түсінуге қауқарсыз болды. Осылайша, алғашқы адамдарда сол тылсым күштер мен құбылыстарға деген бір түрлі құрмет пен қорқыныш сезімі пайда болды да, олардың атын тікелей атамайтын, оларға бей-берекет жұғыспайтын әдет қалыптасты. Міне бұл «табудың» пайда болуының ең алғашқы әлеуметтік, психологиялық негізі еді. Сонымен бірге, кейіндеп адамзат қоғамында сөздің магиясына сену пайда болған кезде, табу мен эфемизм одан сайын жандана, түрлене түсті. Сөз магиясына сену дәурендеп тұрған шақта, психологиялық фактор тіпті де маңызды рөл ойнады. Мәселен, теңіз және өзен жағалап өмір сүрген қытайлар «翻» (төңкеру, аудару, аударылу деген мағналарды білдіреді) сөзін тіке айтуға қорқады және өзгелердің айтуына да тыйым салады. Осының салдары болу керек, Шаньдуң өлкесінің Чаңдао аралында тұратын қытай балықшылары «翻过来» (ауна, аунат) деген сөзді «划过来» (есіп немесе жүзіп келу) деп, ал Гуандуң балықшылары «翻过来» деген сөзді «顺过来» (сәтіммен келу) деп, Чаңдао аралында тұратын қытай балықшылары «帆布» (желкен) дегенді «篷布» (брезент) деп, ал Сучжоу жұмысшылары «抹布» (шүберек) деп «тергеп» айтады. Өйткені «аударылу» деген мағнаны білдіретін «翻» сөзін айтса, қайықпен балық аулап суда жүргенде қайық аударылып қалады деп қорқады. Ал «желкен» деген мағнаны білдіретін «帆布» сөзіндегі «帆» иероглифі «аударылу» дегенді білдіретін «翻» иероглифімен үндес болғандықтан, оны да тура айтуға тыйым салынған [2-97 б.].

Қысқасын айтқанда, жер бетіндегі қай халықтардың мәдениетін салыстыра, салғастыра қарайтын болсақ та, өзара айырмашылықтармен бірге, өзіндік ұқсастықтарды да аңғаруға болады. Ал осы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды айқын аңғарған адам былайғы жерде, мәдениет аралық қарым-қатынас барысында нені айтуға болатынын, нені айтуға болмайтынын жақсы білетін болады, сөйтіп «табудағы» ортақтықтан қарым-қатынастағы ортақтыққа қол жеткізеді. Ал айырмашылық арқылы өзге мәдениеттің ерекшелігін ұғынып, қарым-қатынаста қателесуден сақтанатын болады.

Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің қолданылуындағы ортақ ерекшеліктер негізінен кейбір заттар мен құбылыстардың аттары, діни, психологиялық және физиологиялық ұғымдарды салыстырудан байқалады.

2. Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің қолданылуындағы ортақ ерекшеліктер

Жалпы прагматик - тілдердегі сөздердің қолданысын зерттейтін ғылым. Ол сөйлеуші мен тыңдаушы тұрғысынан адамдардың пікірлесу-сөйлесу қарекетінің сан алуан әлеуметтік жағдайлардың теңгерімінде болатындығына назар аударады, белгілі бір ортадағы белгілі бір сөздердің қолданылуын зерделейді, контекстің сөздердегі ұғымға беретін әсеріне ерекше ден қояды, сол арқылы прагматикалық заңдылықтарды ашады. Оның үстіне прагматика

негізінен адамдардың тілдесу-сөйлесу қарекетінің этикалық нормаларына мойынсұнады. Мәселен, атау-шақыру сөздері де барлық тілдердегі ежелден қалыптасқан өзіндік шақыру жүйесі мен қағидаларын басшылыққа алады. Қазақ және қытай тілдерінде, адамдар бір-біріне кездескенде негізінен қарсы жақтың аты-жөнін айтады. Сәлемдесуде де өзара, алмакезек амандасатын қағиданы ұстанады.

Әлемдегі өзге де тілдер секілді, қытай тілінде де тыйым сөздердің өзіне тән ұзақ тарихы ғана емес, өзіндік мол қоры да бар. Сөз болып отырған екі тілдегі тыйым сөздерді бейнелеу тұрғысынан салыстырғанда мынадай ортақтықтарды байқауға болады:

1. Өлім, ауыру-сырқауға байланысты тыйым сөздер: Қытайлар ежелден бері «опат болу, өлу, жерлеу, жеңілу, быт-шыт болу» деген секілді жаман іс-әрекеттердің атын айтуды мүлде ұнатпайды. Әсіресе, жаңа жылды қарсы алу сәтінде, келін түсіріп, қыз ұзатқанда, үй салып жатқанда немесе жолаушы жүргенде, қандай да бір жарыстарға қатысқанда т.б. өте бір маңызды, қуанышты сәттерде жоғарыдағы секілді «жаман сөздердің» кімнің болса да ауызынан шығып кетпеуінен барынша сақтанады. Есесіне сондай жақсылықтардың тұсында қақпаға, есік-терезеге «шаттық, ізгілік, сәттілік, байлық» деген секілді сөздерді жазып, іліп қояды. Бұл сөздер аталған жақсылықтарды шақырады деп сенеді. Қытай халқының бұл жағындағы тыйымдары болсын, ырым-салттары болсын қазақ халқының тыйымдарымен, ырым-салттарымен өте ұқсас екендігін аңғару қиын емес. Мәселен, қазақ халқы да «өлім, ауру, мола...» т.б. деген секілді «жаман сөздердің» барынша ауыздан шықпауына көңіл бөледі. Олардың орнына «қайтыс болу, денсаулығы болыңқырамау, қорым...» деген евфемизмдерді қолданады. Сөйтіп, «жақсы сөз жарым ырыс» деп, ылғи да жақсы сөз айтуға тырысады.

2. Адамның дене мүшесіне қатысты тыйымдар: Жалпы адам баласының дене бітімі (мүгедектерді есепке алмағанда) бір-бірінен еш айырмашылығы жоқ бола тұра, дене мүшелеріне байланысты тыйымдар барлық халықта бар. Соның ішінде қазақ және қытай халықтары да адамның кеуде, бөксе тұсының аттарын, сондай-ақ жыныс мүшелерінің, диссимилация мүшелерінің аттарын және олардың қызметін ашық, нақтап айтпай, оны евфемизмдер арқылы білдіреді. Мәселен, 乳房, 排泄器官, 生殖器官, 妇科病... деген евфемизмдер жоғарыдағыдай «анайы» естілетін дене мүшелерінің орнына қолданылады. Дегенмен қытай тілінің бұл саладағы тыйым талаптары қазақ тіліндегідей соншалықты қатаң сақталмайды. Қазақ тілінде барынша айналып өтуге тырысатын «放屁, 吃喝拉撒睡...» деген сөздерді қытайлар кәдімгі мәдени ортада да, ер-әйел аралас отырған бас қосуларда да аса қымсынбай-ақ айта береді.

3. Тәңірдің, құдайдың, өзге де әулие-әнбиелердің қасиетті ата-бабалардың атына қатысты тыйымдар: Мейлі баяғының адамдары арасында болсын немесе қазіргі адамдардың ішінде болсын құдайға, аруаққа, қасиет-киеге аз ба, көп пе, бәрі бір иланатындар жоқ емес. Тарихта қытайларда діни сенім-нанымның түрі өте көп болғандықтан, солардан қалған тыйым сөздер

де аз емес. Ең әуелі қытайлар құдайды, құдірет-киелерді, әулие-әнбиелер рухын ренжітуге тыйым салады. Сондықтан олар өздері сенетін құдайлары мен құрмет тұтатын құдірет-киелерін сөз жүзінде болса да елемей, құрметтемей отыра алмайды. Қытайлар отбасын, бала-шағаларының бақытты өмірі мен амандығын «есік пірі» (門神), «байлық пірі»(財神), «су пірі» (水神) қатарлы құдіретті перілер қорғайды деп сенеді. Осыған байланысты олар аталған перілердің суретін сатып әкеліп үйлерінің аулалары мен қабырғаларына, будханалардың аулалары мен қабырғаларына жапсырып қояды. Алайда суреттерді сатып әкелгенімен, «сатып әкелдік» деп айтпайды әрі өзгелердің де олай айтуына тыйым салады. Яғни «сатып әкелдік» десе, пірлер шамданады да, оларды қорғамай, жарылқамай қоюы мүмкін. Сондықтан «сатып әкелдік» (买来了) деген сөздің орнына, міндетті түрде «шақырып әкелдік» (请来了) деген сөзді қолданады. Бұл да қазақ халқының әулие-әнбиелердің басына барып мал сойып, құрбан шалғанда, тасаттық бергенде, кісі өлгенде молдаларға қатым-құран ақысы үшін беретін аздықөпті ақшасын «молданың еңбек ақысы» демей, «құдай жолына» немесе «Құран» жолына дейтінін еске түсіреді. Сондай-ақ қазақ халқында ежелден төрт түлік малдың пірі болады деген ұғым бар, яғни қой атасы – Шопан ата, түйе атасы – Ойсыл қара, жылқы атасы – Қамбар ата, сыйыр атасы – Зеңгі баба. Егер осы төрт түліктің әлде біреуіне індет келсе немесе әлде біреуі дұрыс өсіп-өніп құтаймаса, сол түліктің піріне жалбарынады. Тіпті ерте кезде қазақ халқында, әсіресе қазақ байларында «жылқы, сыйыр, қой, түйе» деп, ол түліктердің атын тікелей атауға тыйым салған. Яғни олардың атын «Қамбар ата тұқымынан бес үйір бар», «Зеңгі баба тұқымы құтаймай жүр», «Ойсыл қара тұқымын өсірсем бе деп жүрмін»... деген секілді евфемизмдермен атайтын. Тура осыған ұқсас жағдай тарихта қытай халқында да болған, бірақ олардікі біздегідей төрт түлік мал емес, тышқан, кірпі, ақ тышқан, түлкі, жылан қатарлы қайуанаттар еді. Ол замандарда бұлардың атын атауға қатаң тыйым салынған. Бұл жағдай әсіресе ежелгі қытайдағы театр труппаларының жұмысын бағалаудағы басты шарт болып есептелді. Егер театр артистерінен кімде-кім осы қайуанаттардың атын атап қойса қатаң жазаға тартылатын. Сондықтан қалыптасқан үрдіс бойынша олардың аттарын «灰八爷», «白五爷», «黄大爷», «大仙爷», «柳七爷» деген евфемизмдермен ауыстырып айтатын [3, 107 б.]. Бұдан өзге, бұрынғы өткен замандарда солтүстік-шығыс қытайдың Чанбайшань тауы өңірін мекендейтін қытайлықтарда жолбарысқа құдай ретінде табыну дәстүрі болған. Ондағы жергілікті халықтың түсінігінде жолбарыс орман патшасы. Ол адамдарды жыртқыш аңдардан қорғайды, сөйтіп адам баласына бақытты өмір сыйлайды деген түсінік болған. Соған байланысты олар жолбарыстың атын баттыйтып айтуға тыйым салған. Осыдан барып «жолбарыс» деген сөздің орнына «тау серісі», «тау перісі» деген евфемизмдер пайда болды.

4. Адамды янаттауға қатысты тыйымдар: Адамзат өз тарихында алғашқы қауымдық қоғамнан бастап, кейінгі құлдық, феодалдық қоғамдардан өтіп, дами келе, өркениетті қоғамға аяқ басқаннан бастап,

өндірістік және әлеуметтік қатынас барысында бір-бірін янаттамауды, бір-біріне тіл тигізбеуді, бір-бірінің намысына тиетін сөз айтпауды, мәдениеттисөйлеуді, сыпайы пікірлесуді талап ете бастады. Өйткені янат сөздер басқалардың (әсіресе тыңдаушы объектінің) ашу-ызасын келтіреді, намысын қоздырады, сөйтіп тараптардың өзара қақтығысына мұрындық болады. Бұндай янат сөздер қай халықта болмасын, көп жағдайда сүйкімсіз немесе жабайы қайуанаттардың атымен (ит, қаншық, сыйыр, шошқа, доңыз, есек т.с.с.) байланысты айтылады. Бұндай сөздерді естіген адамның бей-жай қалуы екіталай. Сондықтан болу керек, бір кездерде Англия Парламенті депутаттардың жиналыс залында айтуға болмайтын сөздердің тізімдігін жасап, сол тізімге енген сөздерді Парламент отырысында қолданған депутатқа қатаң шара қолданатын заң қабылдаған болатын. Ондай сөздердің бастылары «cheeky, liar, prevaricating, fascist...» деген секілді янат сөздер еді[4-125]. Қытайда заңмен тыйым салмағанмен, янат сөздерді айтуға әлеуметтік тыйым жоқ емес. Мысалы, 他妈的(шешенді...), 该死的(өле қалғыр), 砍头的(басың кесілгір), 挨炮的(оқ тигір) деген қарғыстарға тыйым салынған. Сонымен бірге тыйым салынғанына қарамастан, солтүстік Қытай өңірінен мынадай янат сөздерді мәдениеті төмен, тәрбиесі нашар адамдардың бір-біріне бей-берекет, қалай болса солай айтып жүргенін естіген шетелдіктер оларды әшейін қолдана беруге болатын сөздер екен деп қалуы ғажап емес. Мысалы, 混蛋, 懒蛋, 笨蛋, 捣蛋, 捣蛋鬼, 王八蛋 деген сөздер қоғамдық ортада болсын немесе адамдардың бір-біріне, өзара болсын айтуға тыйым салынғанымен, қарапайым еңбек адамдары арасында, мәдениеті мен сауаты төмен адамдардың ішінде тентұстар, құрбы-құрдастар, жақын достар бір-біріне айта береді. Бұндай жағдай біздің қазақ халқында да бар. Мәселен, мәдениетті, тәрбиелі ортада айтуға тыйым салынған боқтық сөздерді былайғы қарапайым адамдар шетінен сыдыртып айта береді. Мәселен, «шешенді..., әкеннің аузын..., қызынды..., оңбаған, салдақы, албасты, ит неме, бұзық, жер жастанғыр, өле қалғыр, сұмырай, суайт, алдамкөс ...» т.с.с. бәдік сөздерді олар бір-біріне айтқанда, маңайындағы елдің де еститінін ескермейді. Егер қытайдың да жоғарыдағыдай тыйым салынған янат, бәдік сөздерін сол елге барғанда қолданып қалсаңыз, бәлендей бірдеңе бүлініп кетпеуі де мүмкін, алайда әрісі туған халқыңыздың ар-намысы мен өркениетіне, берісі өзіңіздің тәрбиеніз бен мәдениетіңізге нұқсан келтіріп алуыңыз бек мүмкін.

3. Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің қолданылуындағы өзгешеліктер

Қазақ және қытай халықтарының діни сенім-нанымы, дәстүрлі мәдениеті тым алыс (көшпелі және отырықшы) жатқандықтан, олардың дүниетанымы мен эстетикалық талғамының ұқсамауы заңды да. Бұл айырмашылық өз кезегінде мәдениет аралық қарым-қатынастағы азды-көпті болса да өзіндік түсініспеушілікке алып келмей қоймайды. Ондай түсініспеушілікті болғызбау үшін, екі халықтың тіліндегі тыйым сөздердің ерекшеліктеріне, әсіресе өзгешелігіне көбірек назар аударуға тура келеді.

1. Бізде кейбір ашық, баттыйтып айтылмайтын, тек сол ойды өзгеше бір евфемизмдер арқылы білдіретін сөздер қытайларда тыйым сөзге жатпайды. Мәселен, қазақ халқы өзінің және біреудің баласын «не деген семіз...», «керемет сұлу екен», «сұмдық зерек екен...», «кішкентай болып алып, өзі не деген бәле...» т.б. деп мақтау айтпайды. Оның орнына «томпақ екен немесе толықтау екен...», «әдемі бала екен...», «ақылды екен...», «сергек екен...» деген секілді евфемизмдерді қолданады. Ал қытайлар болса, «那么胖», «太漂亮了», «很聪明», «这小子, 那么厉害» ... деп айта береді. Бұның себебі екі халықтағы сөз магиясына деген сенімнің ұқсамайтындығынан. Яғни біз қатты мақтаса, тым таң қалса «тіл, көз» тиеді деп ырымдайтын болсақ, қытайларда бұндай ұғым болмауы мүмкін, болған күннің өзінде, басқа жағдайда кездесуі мүмкін.

2. Сан-цифрға қатысты тыйымдар. Қазақ халқында қасиетті сандар деген ұғым бар, мәселен, 7, 9, 12, 40 деген секілді. Ал бірақ «жаман сан» жоқ. Ішінара тақ сандардан гөрі жұп сандарды қадірлеу байқалғанымен, оның өзі мүлде тыйым салынған сандар емес. Ал қытай халқы ежелден бері «4» деген цифрдан барынша қашып, мүлде аулақ жүруді қалайды. Тіпті қазіргі салынып жатқан кейбір таңдаулы, жайлы үйлерде «№4» немесе «№44» пәтер жоқ. Ал жалпы ондай үйлердегі пәтерлер қымбат болғанымен, төртінші қабаттың бағасы барынша арзан болады. Ұялы телефон нөмірінде де, машина нөмірінде де «4» деген цифр араласқан болса, оларға қатысты компаниялар тарапынан түрлі жеңілдіктер жасалады. Ілгеріректе «4» жасқа толған балаларын да «4 жаста» демей, «5-ке таяп қалды» деп айту дәстүрі болған. Ал той-томалақ, үлкен қуаныш үстінде, жаңа жылды қарсы алу кешінде «төрт» деген сөз мүлде айтылмайды. Бұның себебі қытай тіліндегі «төрт» (四) деген сөздің «өлім» дегенді білдіретін «死» деген сөзбен үндестігінде жатыр. Есесіне қытайлар «8» деген цифрды өте қастерлейді. Құрамында «8» саны бар нөмірлер (пәтер, телефон, машина нөмірлері) біршама қымбат бағаға саудаланады. Оның себебі Оңтүстік қытай диалектісінде сөйлейтіндер «8» санын (八) «fa» деп емес, «fa» деп дыбыстайды. Бұлай дыбыстау «баю» деген ұғымды білдіретін «发» иероглифінің дыбысталуымен (fa) ұқсас. Демек, қытайлардың ұғымында күнде-күнде, сағат сайын байлықты шақыратын осы сөз айтыла берсе, ол күндердің күнінде сөзсіз мол байлық алып келеді деп сенеді.

Нәтиже

Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздергі, егер жіңішке ішкерілей зерттейтін болсақ, ол әрине үлкен бір монографиялық еңбекке жүк болары даусыз. Ол әрине, болашақтың еншісіндегі шаруа.

Қорытынды

Қысқасы, тыйым сөздерді зерттеу барысында, біз кез-келген тілдегі осынау «табу» дейтін құбылыстың жалпы бұрынды-соңды адамдардың тілдік қарым-қатынасында ерекше маңызды рөл атқаратындығын айқын аңғарамыз. Себебі табу сол халықтың тіліне ғана емес, тіпті мәдениетінің барлық саласына тамырын терең жіберген этнолингвистикалық құбылыс. Өйткені

оның өн бойында сол халықтың ұзына тарих бойындағы әлеуметтік, мәдени, діни, психологиялық факторлары жинақталған. Сондықтан қытай және қазақ халқының тілдеріндегі табулардан шамалы ұқсастықтармен қоса, жоғарыдағыдай көрнекті айырмашылықтардың болуы заңды да. Осы тұрғыдан келгенде, қытай-қазақ тілдеріндегі тыйым сөздерді салғастыра зерттеу – лингвистикалық зерттеулер мен лингвомәдени саланың дамуына кең өріс ашып берумен бірге, қытай тіліндегі сөздерді дұрыс қолданып, мәдениет аралық қарым-қатынасты ақаусыз жандандыруға, сондай-ақ қытай тілін оқыту үдерісінің сапасын арттыруға да игі ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахметов Ә. Түркі өркениеті // Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Арыс, - 2009. 334 б.
2. 康家龙. 语言的艺术. 北京: 海湖出版社, 2003. - 302页.
3. 彭增安. 语用修辞文化. 上海: 学林出版社. 1998. - 154页.
4. 王文仲. 人类文明的发展. 南京: 文艺出版社. 2007页.

*Сарқытқан Қастер, Карипжанов Нұрбек,
Мырзалы Тогжан*

ҚАЗАҚСТАН - ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫ: ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫ ЖӘНЕ КӨШІ- ҚОНЫ АЯСЫНДА

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы иммигранттар мен эмигранттар үлесі, көші-қон айырымы, өңірлер арасындағы мигранттардың статистикалық көрсеткіштері талданған. Көрсеткіштер негізінде Қазақстан мен Қытай арасындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер талданды. Мақаланың тағы бір өзекті тұсы – 2013-2020 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінен алынған статистикалық-демографиялық көрсеткіштердің пайдаланылуы. Бұл сандық мәліметтер екі мемлекет арасындағы сыртқы көші-қонның нақты жағдайын талдауда және баға беруде маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: этникалық қазақтар, географиялық қоныстану, сыртқы көші-қон, иммигранттар, эмигранттар, халықаралық қатынас.

*Сарқытқан Қастер, Карипжанов Нұрбек,
Мырзалы Тогжан*

КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: В РАМКАХ ГЕОГРАФИИ И МИГРАЦИИ ЭТНИЧЕСКИХ КАЗАХОВ

Аннотация. В статье проанализированы доля иммигрантов и эмигрантов между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой, миграционные различия, статистические показатели мигрантов между регионами. На основе показателей были проанализированы социально-экономические проблемы между Казахстаном и Китаем. Еще один момент статьи-использование статистико-демографических показателей, полученных от комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан за период 2013-2020 годы. Эти количественные данные играют важную роль в анализе и оценке реального состояния внешней миграции между двумя государствами.

Ключевые слова: этнические казахи, географическое расселение, внешняя миграция, иммигранты, эмигранты, международные отношения.

*Sarkytkan Kaster, Karipzhanov Nurbek,
Mirzaly Togzhan*

KAZAKHSTAN-CHINA RELATIONS: WITHIN GEOGRAPHY AND MIGRATION OF ETHNIC KAZAKH

Abstract. The article analyzes the share of immigrants and emigrants between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China, migration differences, statistical indicators of migrants between regions. Based on the indicators, the socio-economic problems between Kazakhstan and China were analyzed. Another point of the article is the use of statistical and demographic indicators received from the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan for the period 2013-2020. These quantitative data play an important role in the analysis and assessment of the real state of external migration between the two states.

Key words: ethnic Kazakhs, geographical distribution, external migration, immigrants, emigrants, international relations

Қазақ диаспорасы Қазақстаннан алдымен Қытайға, Ресейге, Орта Азияға, Ауғанстанға және Иранға, кейін бүкіл әлем бойынша қоныстанған. Қазақ диаспорасы өзінің бүкіл тарихында саяси, экономикалық және діни факторлар әсерінен көші-қонның күштеп немесе мәжбүрлі сипатына ие болды. 1960 жылдардың басына дейін қазақтардың әлемнің түрлі елдеріне жаппай көшуі орын алды. Қазақ диаспорасы – бүкіл қазақ халқының ажырамас бөлігі, ортақ Отаны – Қазақстан. Алайда бүгінге дейін ішкі және

сыртқы саяси оқиғаларға байланысты елден тыс жерлерде, көбінесе Азия, Батыс Еуропа және Америка елдерінде қазақ диаспорасы өмір сүруде.

Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде тұратын қазақтардың нақты санын бағалау қиын. Алайда, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының мәліметтері бойынша, 5 миллионға жуық қазақ әлемнің 43 елінде тұрады. Бұл барлық қазақтардың 1/3 бөлігі шетелде тұратынын білдіреді.

Әлемнің түрлі елдерінде тұратын этникалық қазақтардың санына байланысты елдердің негізгі үш санатын бөлуге болады:

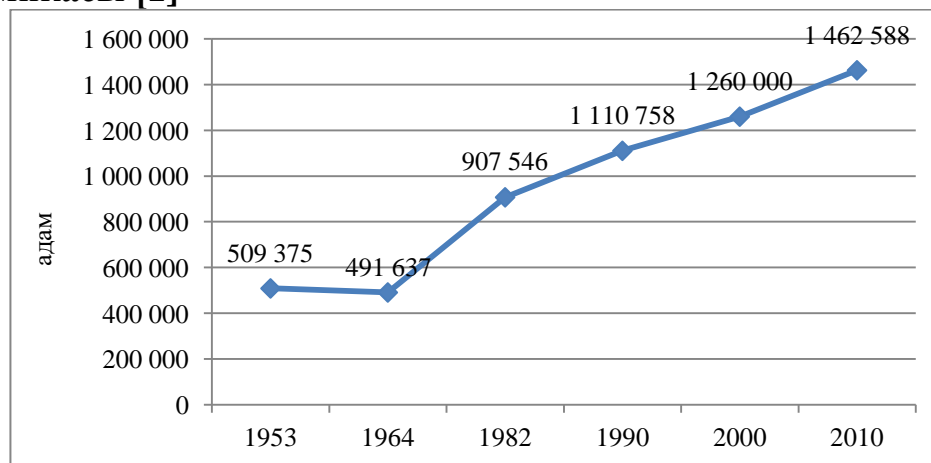
1. Қытайда, Өзбекстанда және Ресейде қазақ диаспорасының барлық мүшелерінің шамамен 90%-ы әлі күнге дейін тұрады.

2. Орталық Азия елдері мен Моңғолия, Ауғанстан, Иран және Түркия республикаларында 10000-нан 100000-ға дейін диаспора мүшелері мекендейді.

3. Әлемнің басқа елдерінде 10 000-нан аз этникалық қазақтар АҚШ, Канада, Германия, Франция және Швеция елдерінде өмір сүреді

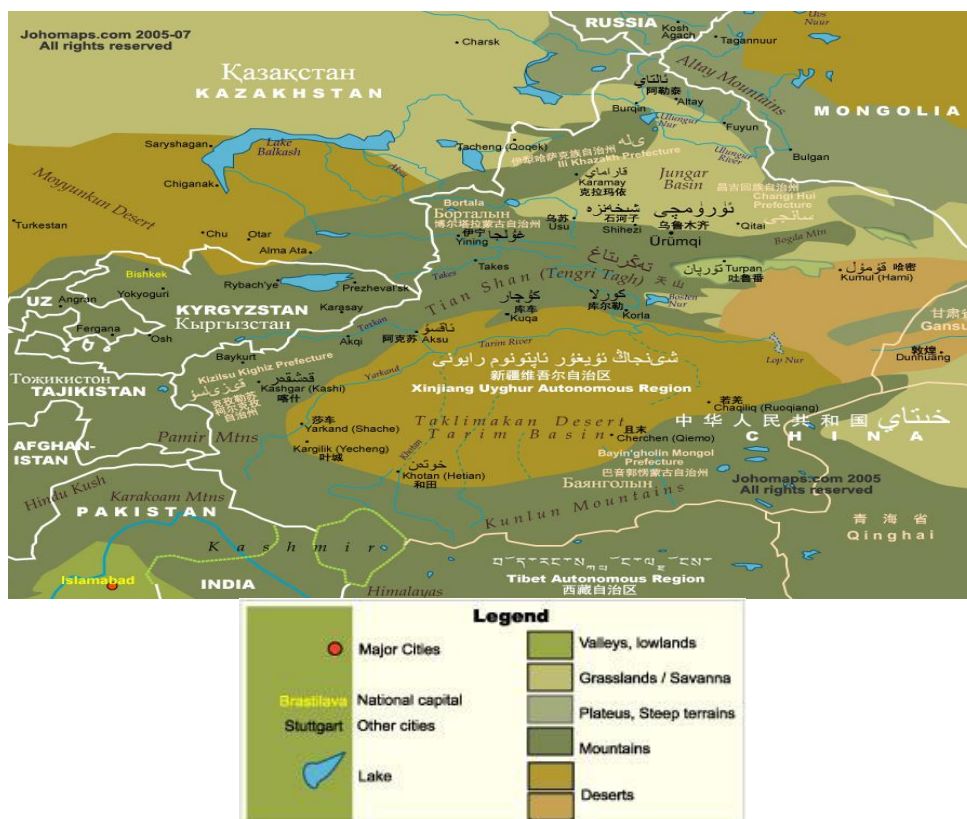
Қытайдағы қазақтар – Қытайдағы ірілі-ұсақты 56 ұлттың арасында 16-шы орынды иеленеді. Олардың 95%-ы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында тұрады (Шынжаң). Қазақ диаспорасының нақты санын Қытай Халық Республикасы құрылғаннан осы уақытқа дейін жүргізілген 6 жалпы халық санағы арқылы білуге мүмкіндік бар. Алайда, 2020 жылдың мамыр айында жарияланған халық санағында халықтың ұлттық құрамы туралы статистикалық көрсеткіштер көрсетілмеді. Сол себепті Қытайдағы қазақтардың үлесін тек 2010 жылғы халық санағына сүйене отырып, әр түрлі уақыт кезеңіндегі санын анықтауға болады (1-суретке қараңыз). Динамикадан қазақтар санының 1953 жылдағы 500 мыңнан аз артық халықтан 2010 жылы 1,4 млн. астам адамға көбейгенін байқауға болады. Бұл қытай халқының жалпы санының 0,1097%-ын құрайды. Қытайдағы қазақ диаспорасының саны тарихи, саяси, эконмикалық, этнопсихологиялық, әлеуметтік факторлары негізінде өсіп келеді.

1-сурет. Қытайдағы қазақ диаспорасының тарихи даму динамикасы [1]

Қытайдың ұлттық саясатына сәйкес қазақтар сияқты этникалық азшылықтар тұратын аймақтар автономды басқару бірліктер құзырында. Жоғарыда айтылғандай, қазақтардың ең үлкен тобы Шыңжаң аймағында тұрады (2-суретке қараңыз). Бұл аудан Қытайдың жалпы әкімшілік бөліністері ішіндегі ең ірісі. Жер аумағы 1 664 900 км² құрайды. Бұл мемлекет аумағының 1/6 бөлігі болып табылады.

2-сурет. Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық ауданының географиялық орналасуы [2]

Шыңжаң ауданы Тянь-Шань таулары арқылы екі негізгі географиялық аймаққа бөлінген: солтүстігінде Жоңғария, оңтүстігінде Тарым ойпаты. Жоңғария 3 тау жотасымен қоршалған: солтүстік-батыста Жоңғар Алатауы, оңтүстігінде Тянь-Шань және солтүстік-шығыста Алтай таулары. Ол негізінен дала мен жартылай дала аймақтарынан тұрады. Аумақ ертеден жайылым ретінде пайдаланылған, дәнді дақылдар өндірісі дамыған. Сондай-ақ, өңірде мұнайдың айтарлықтай қоры кездеседі. Қытай қазақтары міне осы өңірді негіз етіп қоныстанған. Ал Тарым ойпаты солтүстігінде Тянь-Шань, батысында Памир, оңтүстік-батыста Қарақорым, оңтүстігінде Куньлун және оңтүстік-шығыста Алтынтағ тауларымен қоршалған. Әлемдегі ең ірі құмды шөлдердің бірі Такламакан шөлі Тарым ойпатының кең аумағын алып жатыр. Ал Такламаканның солтүстік жағында Шығыс Тянь-Шань жотасымен шектелген Тұрфан ойпаты орналасқан [3]. Бұл өңірде қазақтар тым сирек қоныстанған.

Жалпы алғанда Шыңжаң аймағында қазақтар 3 автономиялық бірліктерде мекендейді Олар [4]:

Бастысы - Іле Қазақ автономиялық облысы. Облыс Моңғол Алтайының шығыс-оңтүстігі мен Тянь-Шаньның тауларының сілемдерін және Жоңғар Алатауының шығыс аумағын қамтиды. Бұл аймақта қазақ диаспорасының басым бөлігі шоғырланған Алтай, Тарбағатай және Іле аймақтары (Қазір Іле аймағы деп аталмайды, бірақ оған қарасты аудандар әлі де сақталған) орналасқан. Онда 2012 жылғы халық саны – 4,63 миллион адам бары анықталған. Аумағы 268,591 км² болып, Шыңжаң аумағының 16,18% құрайды [5]. Солтүстік-шығысында Қазақстанмен шектесіп жатыр. Экономиканың негізін ауыл шаруашылығы құрайды: онда мақта, қызылша, бидай, жүгері, күріш, бақша дақылдары өсіріледі, мал шаруашылығы дамыған.

Қытай қазақтары қоныстанған келесі бір жер – Мори Қазақ автономиялық ауданы. Аудан Шыңжаңның солтүстік-шығысындағы Санжы-Дүнген автономиялық облысының құрамында. Жер аумағы – 17 700 км². 2012 жылы халық саны 90 000 адамды құрады [6].

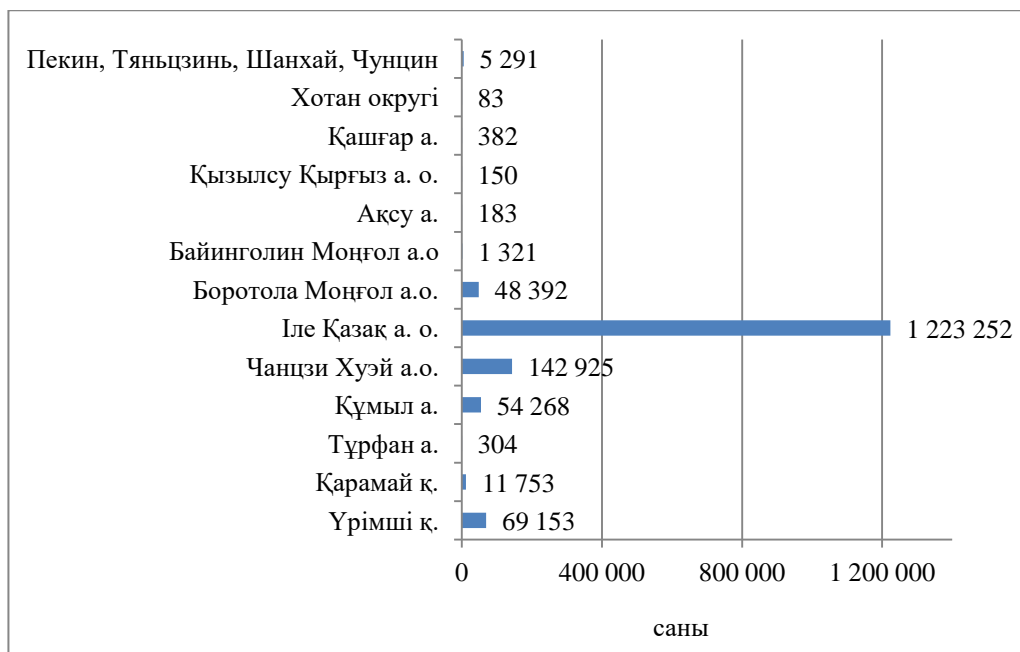
Шыңжаңдағы қазақтар қоныстанған аймақтың бірі Құмыл аймағының құрамындағы Баркөл Қазақ автономиялық ауданы. Жер аумағы 38 445,3 км², халық саны – 100 000 адам (2012 ж.) [7].

Қытай қазақтарының Шыңжаңнан басқа шоғырлы қоныстанған жері-Гансу провинциясының солтүстік-батысындағы Ақсай Қазақ автономиялық ауданы болып табылады. 2010 жылғы халық санағына сәйкес, қазақ диаспорасының 4 444 өкілі тұрады. Аудан аумағы – 32,374 км² [8]. Ақсай Қазақ автономиялық ауданы табиғи ресурстарға бай. Халқы, негізінен, мал шаруашылығымен, балық аулаумен айналысады.

Қытай қазақтары бұдан бөлек, Үрімші қаласында (70 мыңға жуық), Пекин, Тяньцзинь, Шанхай және Чунцин қалаларында 91 қазақ қоныстанған. Ірі қалаларға көші-қон себебі – негізінен, еңбек немесе оқу мақсатында жүзеге асырылады.

3-сурет. Қытай қазақтарының таралу статистикасы (2010 жылғы мәлімет) [9]

Қазақстан Республикасы (ҚР) егемендігін алған соң, алдына қойған мақсатының бірі – шетелдегі қазақтарды елге оралту болды. Бұл үдеріс мемлекеттің сыртқы саясатымен бірге қалыптасып, дамып отырды. Мысалы, 1992 жылы қаңтарда Қытай Халық Республикасымен (ҚХР) сауда-экономикалық келісімнің жасалуымен екі мемлекет арасында 68-ге жуық келісімдерге қол қойылды. Нәтижеде көші-қон қарым-қатынасы да жандана бастады. Қазіргі таңда ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қон экономикалық, тарихи, географиялық, саяси-құқықтық, әлеуметтік, этнодемографиялық, этномәдени факторлар мен себептерге негізделген.

Қазақстан Республикасының сыртқы көші-қоны сальдосы ТМД-елдерінен басқа да шет елдермен 2019 жылы -1444 адамды, ал 2020 жылдың қаңтар-маусым аралығында 774 адамды құрап, оң нәтижеге жетіп отыр. Соның ішінде ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қонының қарқынды әрі оң көрсеткіштері анықталады. Кетушілерден Қазақстанға келген адамдардың саны басым. Көші-қонның оң нәтиже беруі екі елдің географиялық жақын қоныстануына тікелей байланысты. Одан басқа, экономикалық (еңбек нарығындағы жағдайды қоса алғанда), тарихи, географиялық, саяси-құқықтық, әлеуметтік, этнодемографиялық, этномәдени факторлар мен себептерге де негізделген.

Қазіргі кезде ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қонның артуы мына факторлар арқылы жүзеге асуда [10]:

Сауда көші-қоны (1980 жылдардан бастап);

1. Еңбек көші-қоны немесе шетелдік жұмыс күшін тарту (1990 жылдардан бастап);

2. Шағын және бірлескен кәсіпкерлік көші-қоны (2000 жылдардан бастап);

3. Білім көші-қоны (2000 жылдардан бастап);

4. Транзиттік көші-қон (Қытайдан Орта Азия елдері арқылы Еуропаға);

5. Этникалық қазақ көші-қоны (1990 жылдардан бастап).

Осы көші-қон түрлері ішінде Қазақстанның геосаяси мүддесіне тиімді әрі экономикалық өсуіне оң ықпал ететіні - этникалық қазақтар көші. Бұл көштің өзгелерге қарағанда маңызды әрі сандық тұрғыда басым болуы Қазақстан тарапынан заңдық-құқықтық базаларының жасақталуы. Мысалы Қазақстан Үкіметінің 1998 жылдың 28 шілдесіндегі № 707 «Еңбек көші-қоны және қоныс аудару тәртібімен тарихи Отанына оралған ұлты қазақ адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі шаралар туралы» қаулысының қабылдануы және өзге де заңдық-құқықтардың қалыптасуы шетел қазақтарын Қазақстанға тартудың әр жылғы квотасын бекітті. Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланған кейін қазақ диаспорасының көші-қоны мәселесін шешуде жаңа кезең басталды. Алғаш 1992 жылы 26 маусымда «Көшіп келу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. 1993 жылы 15 сәуірде республика президенті «Көші-қон квотасы және Иран Ислам Республикасынан және басқа мемлекеттерден отандастарымыздың көшіп келуін ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы» қаулыға қол қойды. Бұл шараларды мемлекет тарапынан бақылау үшін республикада 1997 жылы Көші-қон және демография жөніндегі агенттік құрылды. Этникалық қазақтар «оралман» аталып, олардың көші-қонына байланысты заңдық статусы 1997 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы» заңында ресми түрде қабылданды. Осы бойынша шетелдегі қазақтарға әр жылғы көші-қон квотасы беріле бастады (1-кестеге қараңыз).

1- кесте. Қазақ диаспораларына бөлінген квота жағдайы (1995-2007жж.) [11]

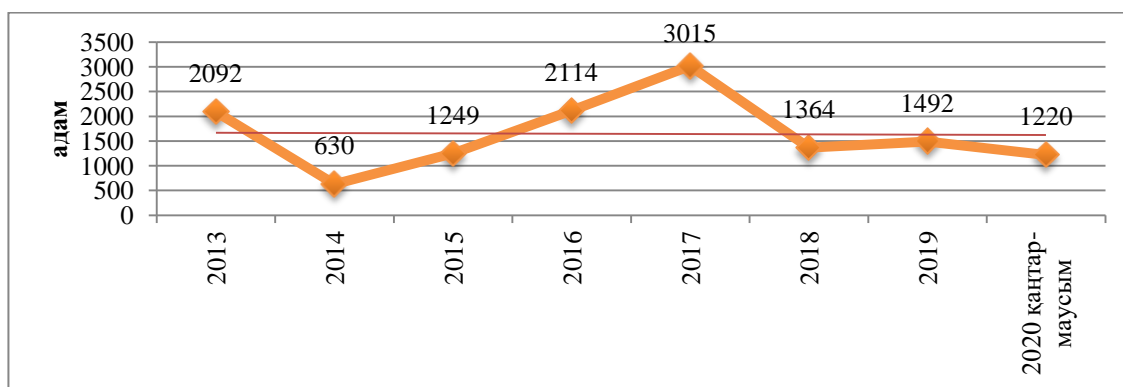
Жылдар	Жалпы квота	Қытай қазақтарына
1995	5000	470
1996	4000	360
1997	2180	75
1998	3000	100
1999	500	60
2000	500	60
2001	600	40
2002	2655	45
2003	5000	460
2004	10000	666
2005	15000	1065
2006	15000	1065
2007	15000	1065

Шетел қазақтарына бөлінген қаржылық квота 2007 жылдан соң біржолата тоқтады. Оған 2007-2008 жылдары орын алған әлемдік қаржылық

дағдарыстың орын алуы себеп болды. Оның үстіне тұрғын үй мен жер телімдерінің бағасының шектен тыс қымбаттауы шетелден келген қазақтарға жер немесе паспана берудің жағдайын қиындатты.

Ал енді екі мемлекет арасындағы жалпы көші-қон жағдайына тоқталар болсақ, өзіндік ерекшелікке ие болып отыр. Оны (4-сурет) бойынша иммигранттар саны бойынша талдау жасар болсақ Қазақстанға келген адамдар 2013 жылдан 2019 жылдар арасындағы өсу динамикасы әр түрлі болған. Ең жоғары кезең 2017 жылға тиесілі (3015) болса, ең төмен көрсеткіш 2014 жыл (630 адам) болған. Ал одан кейінгі жылдары азайған. Бұл Динамикалық өзгерістен Қазақстанға Қытайдан келген иммигранттардың тұрақсыз көшкінін байқауға болады.

4-сурет. ҚР-на келген иммигранттар санының динамикасы [12]

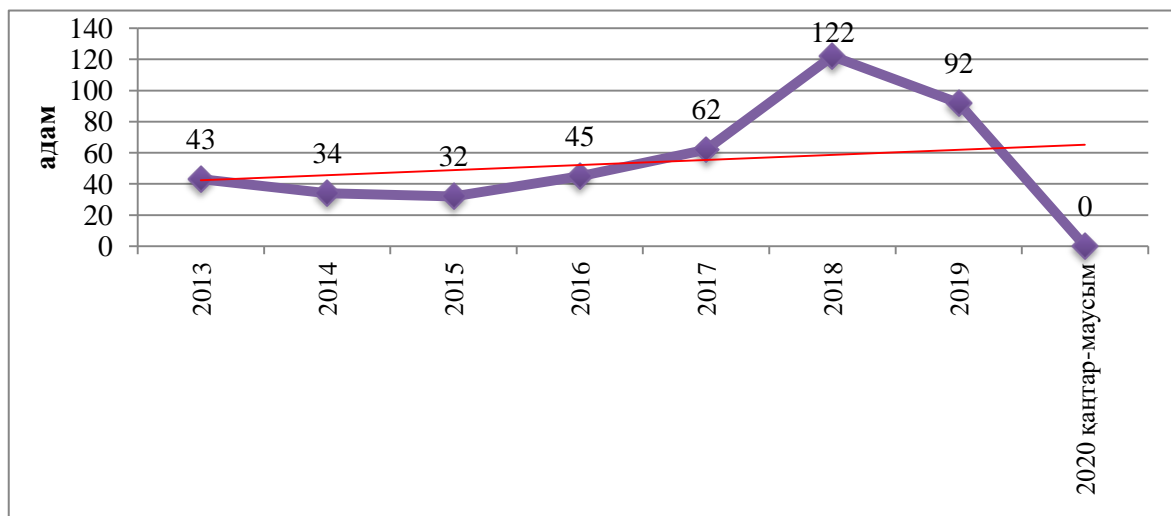

Ал Қазақстан Республикасынан Қытай Халық Республикасына кеткен эмигранттар санының динамикасына келер болсақ (5-суретте көрсетілген), Екі ел арасындағы кеткен адамдар саны тұрақты артқанымен, соңғы жылдары көрсеткіштер өзгеруде. Эмигранттардың басымы бөлігі – жастар. Бұл Қазақстандықтар үшін Қытайдың жоғары оқу орнындағы тегін білім алу бағдарламаларының жылдан жылға артуына байланысты [13]. Себебі Қытайда білім алу құны Солтүстік Америка, Аустралия немесе Еуропа елдерімен салыстырғанда қол жетімді әрі білім беруі де сапалы [14].

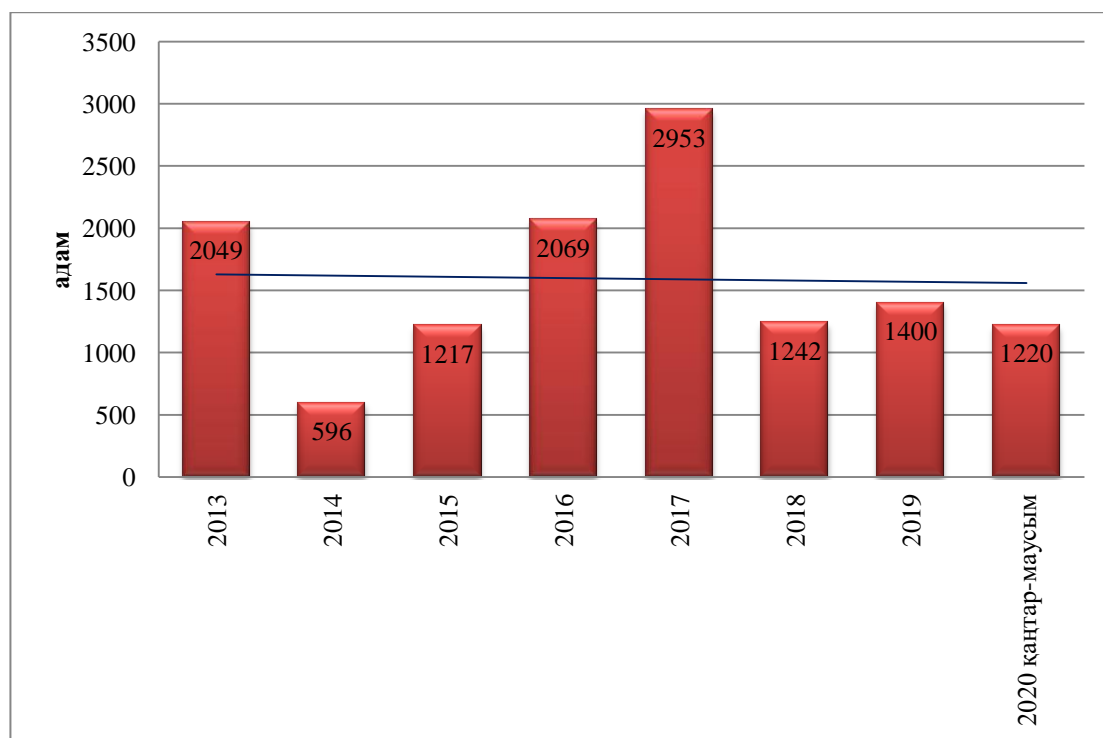
Қазақстан мен Қытай арасындағы білім беру байланыстарын дамыту Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси және экономикалық ынтымақтастықтың серпінді дамуына, сондай-ақ тұлғааралық байланыстардың өсуіне негізделген заңды процесс болып табылады. Қытай үшін білім беруді интернационалдандыру – бұл елдің халықаралық беделін арттырудың және батыс жүйеге балама ұсынудың бір тәсілі. Қазақстан үшін Қытай университеттерімен өзара іс-қимыл академиялық ұтқырлық пен ғылыми-зерттеу ынтымақтастығының мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ елдің еңбек нарығын түрлі салалардағы білікті мамандармен қамтамасыз етуге ықпал етеді. [15].

Соған орай, 2016 жылдан бастап көші-қонның қарқындылығы байқалады, дегенмен 2019 жылы кеткен адамдар саны азайып, 2020 жылдың қаңтар-маусымында кеткен адамдар жоқ. Бұны әлемде белең алған пандемияның әсері деп түсінуге болады.

5-сурет. ҚР-нан ҚХР-на кеткен эмигранттар санының динамикасы
 [16] stat.gov.kz

Ал енді екі мемлекет арасындағы иммигранттар мен эмигранттар санына талдау жасайтын болсақ, (6-суретке қараңыз) ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қон сальдосының оң көрсесткіштерін байқауға болады. Алайда 2013-2020 жылдар аралығындағы көші-қон санының тұрақсыздылығы есебінен әр жылда көші-қон айырымының бір өсіп, бір азайғаны аңғарылады. 2014 жылдан бастап 2017 жылдары көші-қон айырымының тұрақты өсімін көруге болады [17].

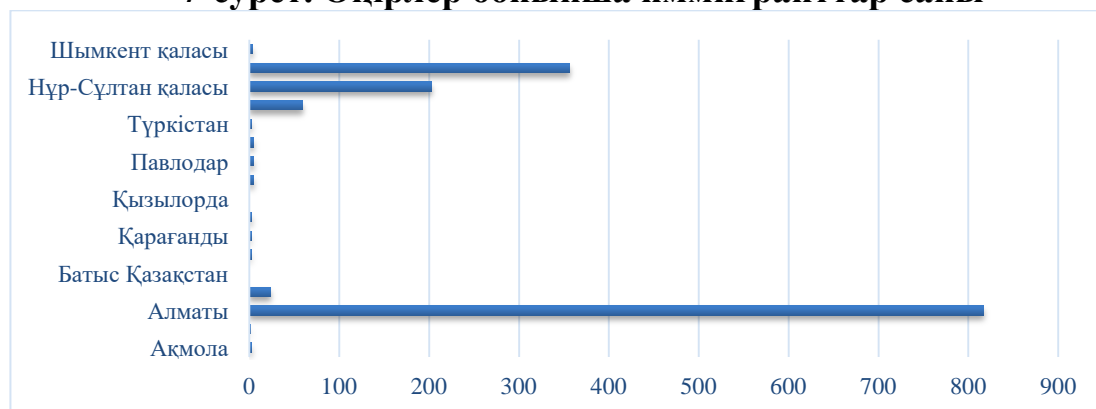

Сонымен бірге, екі мемлекет арасындағы көші-қон әр өңірде әртүрлі. Қытаймен шекараның Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігімен

бөлінуінің себебінен Алматы мен Шығыс Қазақстан облыстарында көші-қон айқын байқалады. Сонымен бірге, елордамыз Нұр-Сұлтан қаласы мен Ақмола облысына, миллионер қалалар – Алматы, Шымкент қалаларына иммигранттар көптеп келеді. Өңірлер арасында Батыс Қазақстан, Қызылорда облысына ҚХР-нан келетін иммигранттар саны ең аз. Ал 7-суреттен көрсетілгендей, 2019 жылы Алматы облысына 817 иммигрант келіп, облыстар арасында алдыңғы орынға ие.

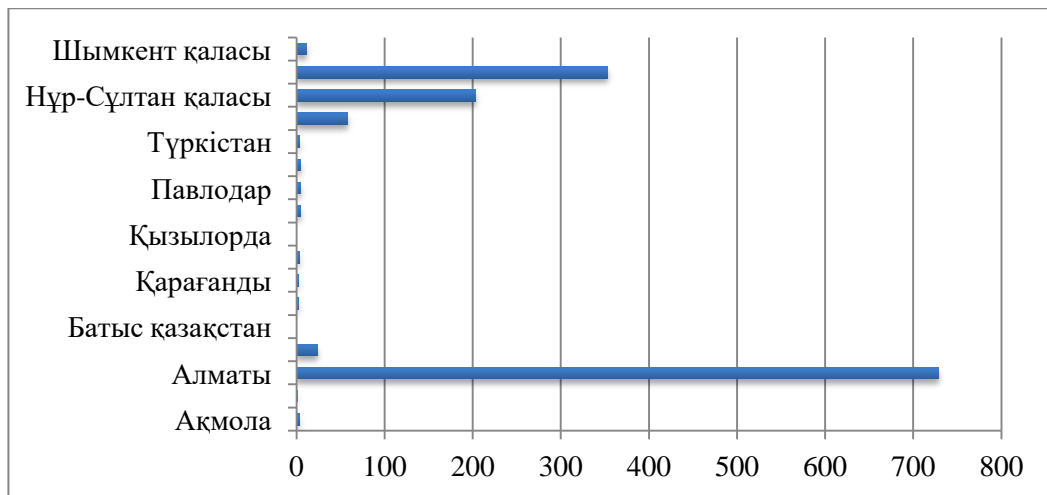
С. Кожированың зерттеуі бойынша, қытай көші-қонының негізгі орталықтарына Алматы, Нұр-Сұлтан, Ақтөбе, Алматы және Шығыс Қазақстан облыстары жатады (7-суретке назар салыңыз). Алматыда қытай компанияларының өкілдіктері бар. Ал Нұр-Сұлтан қаласы – құрылыстарда, Ақтөбе облысында мұнай және газ өндіру бойынша қызмет көрсетумен байланысты кәсіпорындарда жұмыс істейді. Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарында кірпіш, черепица, тамақ өнімдерін өндіруге мамандандырылған кәсіпорындар бар [18].

7-сурет. Өңірлер бойынша иммигранттар саны

ҚР мен ҚХР арасындағы негізгі эмигранттар ағыны Алматы, Шығыс Қазақстан облыстары мен Алматы қаласынан байқалады. Алматы облысынан – 88 адам, ал Шығыс Қазақстан облысынан – 1 адам, Алматы қаласынан 3 адам Қытай Халық Республикасына қоныс аударған. Бұл әр өңірде иммигранттар санының артып, ал эмигранттардың азаюын білдіреді. 8-суретте көрсетілгендей, көші-қон айырымы бойынша ең жоғарғы көрсеткіш Алматы облысына тиесілі (729 адам). Содан соң Алматы, Нұр-Сұлтан қалаларында көші-қон сальдосы сәйкесінше 353; 203 адамды құрайды. Ақмола, Шығыс Қазақстан, Атырау облыстары көші-қон сальдосының орташа көрсеткіштеріне ие.

8-сурет. Өңірлер бойынша көші-қон айырымы

Алайда көш мүлде тоқтап қалған жоқ. Жалғасып жатты. Оған мемлекеттік қолдаудың маңызы зор болды. Мысалы, 2020 жылғы 13 мамырда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін зерттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу» заңнамасына қол қойды. Енді Қазақстанда тарихи Отанына оралған қазақтарға қатысты «оралман» сөзін «қандас» терминімен алмастырылды, бұл «туыс, бір туған» дегенді білдіреді [19]. Қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи Отанына келген және Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері [20].

Қытай қазақтарының тәуелсіздік алғаннан бастап Қазақстанға қоныс аударуын үш кезеңге бөлуге болады [21]:

1-кезең – 1991-2000 жж. аралығы. Тартымдылық факторы Қытайдан келген қазақ диаспорасының Қазақстанға көшу туралы шешім қабылдауының негізгі себебі болды. Сол жылдар аралығында Қазақстан егемендіктен кейін дағдарыстарды бастап кешірді және 1997 жылы қабылданған «Көші-қон туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес қандастарға көрсетілетін көмек көлемі қысқартылды. Дегенмен бұл жағдайлар Отанына оралуды мақсат тұтқан қандастарды тоқтатпады.

2-кезең – 2001-2008 жж. аралығы. Аталған жылдары Қазақстан Республикасының экономикалық жағдайы әлемдік нарықта мұнай бағасының өсуімен жақсарып, Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық қатынастар жанданды. Бұл қандастарымыздың елімізге оралуына түрткі болды. 1995-2002 жылдар аралығында Қытайдан Қазақстанға қоныс аударған этникалық қазақтардың саны 4293 адамды құраса, 2005 жылы олардың саны 13 909 адамға жетті. Оралушы қандастар саны жылдан жылға артты. Осылайша қандастар саны 2007 жылы 1 қаңтарда 37 788 адам, 2008 жылы 54 327 адамды құрады.

3-кезең – 2010-2020 жж. аралығы. Бүгінде Қытай Халық Республикасы экономикасының жоғары көрсеткіштерімен, әлемдегі екінші экономика болып отыр. Бұл жағдай этникалық қазақтардың бір бөлімінің Қазақстанға қоныс аударуына тосқауыл болса, тағы бір басты себеп-екі елде соңғы 10

жыл ішінде жүргізілген этникалық қазақтар көші-қонын тежеу саясаты болды. Бұл саясат Қытайда да, Қазақстанда да орын алды. Алайда екеуінің сипаты екі түрлі болды. Қытайда жалпы азшылыққа қарсы қысым күшейіп, олардың еркін қозғалысына шектеу енгізілсе, Қазақстанда түрлі талап пен қағаз бастылыққа жол беріліп көштің кідіруіне себеп болды. Алайда алдағы жаңа Қазақстан жағдайында қазақ көшінің жанданып, дамитынына сенеміз. Ол қазіргідей тұрақсыз геосаяси жағдайда Қазақстан үшін де, этникалық қазақтар үшін де ең қажетті шара болып табылады.

Адамзат тарихына көз жібергенімізде, халықтың ішкі және сыртқы көші-қоны – бұрыннан бар және ол көптеген халықтарға тән, ортақ үрдіс. Алайда, олардың арасында қалыптасудың себебі мен салдары әр түрлі. Ол сол кездегі саяси-тарихи шарт-жағдай мен ұлттың немесе азаматтардың жеке шешімімен байланысты. Бұл туралы танымал әлеуметтанушы, саясаттанушы ғалымдар Стивен Каслс Марк Дж. Миллер былайша қорытындылайды: «population shift from countries are not similar amongst themselves and is defined by personal decisions of people taking part in the shifting and is a function of globalizing economy» [12]. Демек, бұл – адамзат өркениеті мен экономиканың ғаламдануындағы бір функция ретінде қаралатын және бағаланатын құбылыс.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы көші-қон сальдосы оң. Кетушілерден қарағанда келушілер саны артуда. Ол жұмыс көзі бар аймақтарға келіп, жұмысқа қабілетті халықтың үлесін арттырумен сипатталады. Білім мен жоғары табыс табу көші-қонның маңызды факторы болып табылады. Сонымен бірге Қазақстан Республикасы көпұлтты әрі халық тығыздығы ҚХР-ға қарағанда төмен болғандықтан елімізге қоныс аударып келушілердің саны басым. Қазіргі таңда екі ел арасындағы достық қарым-қатынас көші-қон санының артуына әлде де әсер етпек.

ПАЙДАЛАН ҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Sultangalieva G.S, Xing Jin Kazakhs of China and Kazakhstan: number and resettlement (19-20th century) // KazNU BULLETIN. – Almaty. – 2017. <https://articlekz.com/en/article/18739> (Дата обращения: 24.06.2022)
2. Xinjiang Uyghur Autonomous Region <http://johomaps.com/as/china/xinjiang/xinjiang1.html> (Дата обращения: 02.09.2022)
3. Bellér-Hann I. (2008) Community Matters in Xinjiang: 1880-1949 // China Studies, Volume: 17. – 2008. – P. 35-36 <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166752.i-477.13> (Дата обращения: 02.09.2022)
4. Gavin. The Chinese Kazak Ethnic Minority, History and Customs of Kazak People. Updated Mar. 18, 2021 <https://www.chinahighlights.com/travelguide/nationality/kazak.htm> (Дата обращения: 24.06.2022)

- 5.伊犁哈萨克自治州概况地图<http://www.xzqh.org/html/show/xj/22378.html> (Дата обращения: 09.09.2020)
6. 垒哈萨克自治县概况地图<http://www.xzqh.org/html/show/xj/22494.html> (Дата обращения: 09.09.2020)
- 7.巴里坤哈萨克自治县概况地图<http://www.xzqh.org/html/show/xj/22645.html> 09.09.2020
- 8.阿克塞哈萨克族自治县概况地图<http://www.xzqh.org/html/show/gs/20575.html> (Дата обращения: 09.09.2020)
9. Rakisheva B. Certain aspects of ethnicity of the Kazakhs of China // Asia and The Caucasus. – Volume 16, Issue 2. – 2015. – P. 117
10. Садовская Е. Китайская миграция в странах Центральной Азии: Казахстан, Кыргызстан и – далее везде? // Китай в мировой и региональной политике. История и современность. – 2009. – С.137-138
11. Положение оралманов в Казахстане. Обзор / UNDP Kazakhstan. – Алматы, 2006 г. – С. 10
12. stat.gov.kz
13. С. Кошанова, Б. Ракишева, А. Мажитова, Г. Ашкенова (2016) Некоторые аспекты учебной миграции из Республики Казахстан в Китайскую Народную Республику // Казахстан Спектр, №1, С. 65.
14. Lu Z., Li W., Li M., Chen Y (2019) Destination China: International Students in Chengdu // International Migration 57(3), pp.354-372. DOI: <https://doi.org/10.1111/imig.12464> (Дата обращения: 01.05.2021)
15. Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B (2019) Educational migration from Kazakhstan to China: Reality and prospects // Integration of Education 23(4), pp.504-517 DOI: <https://doi.org/10.15507/1991-9468.097.023.201904.504-517> (Дата обращения: 01.05.2021)
16. Қазақстан Республикасының демографиялық жылнамалылығы / Статистикалық жинақ // ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, Астана, 2018, 227-бет. <https://stat.gov.kz/> (Дата обращения: 01.05.2021)
17. Қазақстан Республикасының демографиялық жылнамалылығы / Статистикалық жинақ // ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, Астана, 2018, 227-бет. <https://stat.gov.kz/> (Дата обращения: 01.05.2021)
18. Кожирова С. Казахстанский вектор китайской миграции, С. 6. https://www.enu.kz/ru/lica-enu/kozhirova-svetlana-basievna/?sphrase_id=2649129 (Дата обращения: 01.05.2021)
19. Термин "оралман" заменили на "кандас" в Казахстане https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/termin-oralman-zamenili-na-kandas-v-kazahstane-413101/ (Дата обращения: 01.05.2021)
20. «Халықтың көші-қоны» туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы

21. Dalelkhan A. , Mazhidenova D., Azmukhanova A., Tuleshova L., Aliyeva S. Kazakhstan Return migration issues in Kazakh-Chinese relations: Mobility and immobility in migration of Kazakh diaspora in China // Opción. – Vol. 34, no. 85. – 2018. – P. 582-604.

22. [Castles, Stephen and](#) Mark J. Miller (2003) Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York, Guilford Press, pp. 21-49.

Идрышева Жазира, Тұрсын Рахат

ҚЫТАЙ -ТҮРКИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ДАМУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада Қытай Халық Республикасы мен Түркия Республикасы арасында дипломатиялық қатынастың қалыптасуы мен даму үдерісі қарастырылған. Екі ел қатынастары тарихи кезеңдерде Қытай мен Түркияның жүргізген ішкі және сыртқы саясаттарына байланысты, халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерге байланысты түрліше сипатталады деп санайды. Тараптардың саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және басқа салалардағы қатынастарының даму ерекшеліктері пайымдалып, екі мемлекет арасында тарихтан келе жатқан, қазірге дейін шешімін таппаған Шыңжаңдағы ұйғырлар мәселе мен Түркиядағы курд ұлты проблемасының мемлекеттік қатынасқа әсеріне талдау жасалады. Қытай мен Түркия арасында саяси қарама-қайшылықтар сақталғанына қарамастан, екіжақты қатынастар жалпы даму үдерісінде келе жатқанын нақты деректер арқылы дәлелдейді. Қытай Халық Республикасы мен Түркия Республикасының қазіргі таңдағы халықаралық қатынастарда алатын орны мен атқаратын рөліне баға беріліп, олардың ұлттық мүдделері тоғысатын тұстары зерделеніп, қазірге дейін тараптар әртүрі себептерге байланысты өздерінің мүмкіндігін толық пайдалана алған жоқ. Бірақ болашақ дипломатиялық қатынастардың дамуына берік негіз қалады деген тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: Қытай мен Түркия, Екі жақты қатынастар, сауда - экономикалық байланыстар, саяси қарама-қайшылықтар, болашақ даму, ПҚК, (Күрдістан жұмысшылар партиясы).

Идрышева Жазира, Тұрсын Рахат

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ КИТАЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматривается процесс становления и развития дипломатических отношений между Китайской Народной Республикой и Турецкой Республикой. Считается, что отношения между двумя странами в исторические периоды характеризовались по-разному, в зависимости от внутренней и внешней политики Китая и Турции, а также от изменений в системе международных отношений. Будут рассмотрены развитие политики, дипломатии, торговли, экономики и других отношений между двумя странами. Даже несмотря на политические разногласия между Китаем и Турцией, двусторонние отношения оказываются общим процессом развития. Будут проанализированы исторически нерешенный уйгурский вопрос в Синьцзяне и влияние курдского вопроса в Турции на государственные отношения двух стран. В настоящее время место и роль Китайской Народной Республики и Турецкой Республики в международных отношениях определены, их национальные интересы охвачены, и стороны пока не смогли в полной мере воспользоваться различными возможностями. Однако делается вывод о наличии прочной основы для развития будущих дипломатических отношений.

Ключевые слова: Китай и Турция, двусторонние отношения, торгово-экономические отношения, политические противоречия, будущее развитие, РПК, (Рабочая партия Курдистана)

Ydrysheva Zhazira, Tursyn Rakhat

ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF CHINESE-TURKISH RELATIONS

Abstract. The article considers the process of formation and development of diplomatic relations between the People's Republic of China and the Republic of Turkey. It is believed that the relations between the two countries have been characterized differently in historical periods, depending on the domestic and foreign policies of China and Turkey, as well as changes in the system of international relations. The development of politics, diplomacy, trades, economics and other relations between the two countries will be discussed. Even with the political differences between China and Turkey, bilateral relations are proving to be a common development process. The two countries will analyze the historical unresolved Uyghur issue in Xinjiang and the impact of the Kurdish issue in Turkey on state relations. The current place and role of the People's Republic of China and the Republic of Turkey in international relations were measured, their national interests covered, and the parties have not yet been able to take full advantage of various opportunities. However, it is concluding that there is a solid basis for the development of future diplomatic relations.

Key words: China and Turkey, Bilateral Relations, Trade and Economic Relations, Political Contradictions, Future Development, PKK, (Kurdistan Workers' Party).

Кіріспе

Қытай Халық Республикасы (ҚХР) мен Түркия Республикасы (ТР) арасында дипломатиялық қатынас 1971 жылы орнады. Содан бері екі ел қатынастары біртіндеп даму динамикасында келеді деуге болады. Тарихи тәжірибелер, еларалық қарым-қатынастар көбінесе саяси, экономикалық және қауіпсіздік салалардағы ортақ мүдделер негізінде орнайтынын және дамитынын көрсетеді. Бұл заңдылықты ҚХР мен ТР қатынастарынан да көруге болады. Алайда бұл екі елдің саяси сипатында, ұстанған сыртқы саясаттарындағы айырмашылықтар айқын. Мемлекеттер ара қатынастар идеология негізінде емес, ұлттық мүдделер негізінде құрылғандықтан, саяси жақтан кереғар келсе де, сауда-экономикалық байланыстар өз жолымен дами беретінін халықаралық тәжірибелер көрсетіп отыр. Қытай мен Түркия арасындағы қатынастар олардың саяси ұстанымдарының сәйкес келмегеніне қарамастан экономикалық сауда және іскерлік ынтымақтастықтары қалыпты дамып келеді. Әрине, бұл екі мемлекет те бір-бірінен саяси тұрғыдан сақтанатын психологиясы олардың тығыз байланыс жасауына кедергі келтіріп отырғаны анық мәселе.

XXI ғасырда ҚХР-дың дүниежүзіне экономикалық ықпалының артуына байланысты, әсіресе «Бір белдеу – бір жол» мега жобасының атқарылуына байланысты екі ел арасында өзара мүдделер тоғысы оларды жақындастыра түсті. Түркия мемлекетінің георафиялық орналасуының стратегиялық маңызы қытайларды қызықтырса, Қытайдың инвестициясы мен технологиясы Түркияны баурады. Алайда Қытай Коммунистік Партиясының (ККП) Шыңжияндағы ұйғырларға саясаты және Түркияда ұйғыр «сепратистерінің» әрекеттері екіжақты қатынастардың дамуына жағымсыз әсерін тигізіп келеді. Дейтұрғанмен бұл мәселені екіжақ та өздеріне тиімді пайдаланып, сауда-экономикалық және инвестиция саласында ынтымақтастық қатынасын дамытып келеді. Сондықтан ҚХР мен ТР арасындағы қарама-қайшылыққа толы күрделі қарым-қатынастарды зерттеудің жалпыға бірдей теориялық және практикалық маңызы зор деп санаймыз.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланың методологиясы тарихтану ғылымының, халықаралық қатынастар ғылымының қазіргі заманғы теориялық методологиясы принциптеріне негізделді. Зерттеу барысында ақпаратты іздеу және жинау әдістері, сыни іріктеу әдістері, сараптау, салыстырмалы талдау, тарихи талдау және қорыту әдістері кеңінен қолданылды. Мақаланы жазу барысында, Қытай мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастарға қатысты қытай және түрік тілінде жазылған еңбектерді пайдалану арқылы қорытынды шығару зерттеу жұмысының басты өзегі саналады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

1971 жылы 4 тамызда ҚХР мен ТР дипломатиялық қатынас орнатқаннан бастап екі ел қатынастары жаңа тарихи даму кезеңіне қадам

басты. Тараптардың саяси, сауда-экономика, мәдениет ғылым-техника саласындағы өзара алмасулары мен ытымақтастық қатынастары біртіндеп дамып келеді. XX ғасырдың 80-90 жылдарында екі елдің жоғары деңгейдегі өзара сапарлары көбейіп, екіжақты қатынастың дамуын ілгерлетті. XXI ғасырда екі ел қатынастары дами түсті. 2010 жылы ҚХР мен ТР стратегиялық әріптестік қатынас орнатты. 2012 жылы Түркияның Қытайдағы мәдениет жылы, 2013 жылы Қытайдың Түркиядағы мәдениет жылы өтіп, екі ел халқының бір-бірінің мәдениетіне болған танымдары мен түсінігін тереңдетті. 2015 жылы екі мемлекеттің Үкіметаралық ынтымақтастық комитеті механизмі құрылып, тараптардың саяси, сауда-экономика, қауіпсіздік және мәдениет саласындағы ынтымақтастық байланыстарын реттеу қызыметін атқарып келеді. Алайда Қытай мен Түркия өзара саяси сенім орната алған жоқ. Қытай Түркия «Шығыс Түркістан сепратизмшілдерін» қолдайды, солардың апаны деп айыптаса, Түркия ҚКП Шыңжаңдағы ұйғыр сынды мұсылман бауырластарына геноцидтік саясат қолданып отыр деп кіналайды. Бұл мақалада ҚХР мен ТР қарым-қатынастарының даму үдерісін қарастыру арқылы екі ел қатынастарының дамуын анықтау және сақталып отырған түйткілді мәселелерге талдау жасау - мақаланың негізі міндеті болмақ.

Екі жақты қатынастардың негіздері. Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынасының тарихы ұзақ, мазмұны өте бай. Екі елдің шұғылалы тарихи мәдениеті әлем өркениетінде өзіндік орны айырықша. Бүгінгі таңда ҚХР әлемде экономикасы дамыған екінші мемлекетке айналды. Ал ТР-де дүниежүзінде үлкен жиырма мемлекеттің санатындағы ықпалды мемлекеттердің бірі. Оның геостратегиялық орналасуының стратегиялық маңызы қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде елеулі рөл атқаруымен ерекшеленеді. Азияның басы мен аяғына орналасқан бұл екі мемлекеттің саяси сипаты мүлдем ұқсас емес, олардың арасындағы дипломатиялық қатынастар үздіксіз дамып келеді.

Қазіргі замандағы Қытай мен Түркия арасындағы алғашқы қатынас 1927 жылы басталды. Сол жылдары Қытайдың бұрынғы астанасы Нанкинде Түркия Республикасының Елшілігі 1929 жылы өз жұмысын бастады. Hulusi Fuat Tugay ТР-дың бірінші уақытша сенімді өкіл ретінде дипломатиялық қызмет атқарды. Алайда екі ел арасындағы қарым-қатынастар айтарлықтай өрістеп кетпеді. 1931 жылы Түркияның Нанкин қаласындағы елшілігі елдегі саяси тұрақсыздық пен экономикалық қиындықтарға байланысты қызыметін тоқтатып, уақытша сенімді өкіл Хулуси Фуат Тугай Қытайдан еліне қайтты. Араға сегіз жыл салып Түркия Қытайдағы елшілігін 1939 жылы қайта ашты, Эмин Али (Emin Ali Sipahi) Бас елші болып тағайындалды [1, 144-148 б.]. Екі ел қатынастары Мұстафа Кемал Ататүрік пен Исмет Инонуның кезеңінде экономикалық жағынан да, саяси жағынан да жоғарғы деңгейде дамып отырды [2, 863 б.].

1949 жылы ҚКП азаматтық соғыста жеңіске жетіп, 1949 жылы 1 қазан күні Мао Цзэдун ҚХР-дың құрылғанын жариялады. Бірақ Түркия Батыс

елдері сияқты ҚХР-ды ұзақ уақыт мойындамады. Тайваньға ауып барған Гомиьндан үкіметін Қытайдың заңды үкіметі деп санап, солармен дипломатиялық қатынастарын жалғастырып отырды.

Мао Цзэдун ҚХР-дың төрағасы ретінде 1949 жылы желтоқсанда Мәскеуге сапарлай барды. Бұл ҚХР-дың сыртқы саясатындағы алғашқы маңызды қадамы болды. 1950 жылдың ақпанында КСРО мен ҚХР Мәскеу мен Пекин «Достық, одақтық және өзара көмектестік туралы шартқа» қол қойды. Мао Цзэдунның Сыртқы саясаты социалистік лагерьге басымдылық беру және батыс блогына қарсы тұру болады. 1950-ші жылы басталған Корей түбегіндегі соғыс ҚХР мен АҚШ-ты түбегейлі жауластырды. Содан 1970 - жылдарға дейін Қытай Батыс әлемінен оқшауланып келді [1, 201 б.]. ҚХР-тек КСРО бастаған социалистік мемлекеттермен, яғни Болгария, Румыния, Венгрия, Чехословакия, Польша, Монголия Халық Республикасы, Германия Демократиялық Республикасы, Албания, Вьетнам және Корея Демократиялық Халықтық Республикасы қатарлы он сегіз социалистік мемлекеттермен және Азия, Африкадағы дамушы мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынаста болды. Мұны ҚХР-дың «бір жағына шығу», яғни социалистік мемлекеттер жағында болудың дипломатиялық нәтижесі деуге болады.

Алайда ҚХР мен КСРО қарым-қатынастары 1950-ші жылдардың соңына ала идеологиялық алауыздықтан салқындап, 1960-шы жылдары ашық жауласуға барды. 1969 жылы екі ел шекарасында әскери қақтығыстар орын алды. Сонымен ҚХР мен КСРО қатынастары барынша шиленісіп, халықаралық қатынастар жүйесінің құрылымының өзгеруін тудырды. Ұлы державалар арасында жаңа саяси одақтастық қалыптасуына алғы шарт әзірледі. Қытай мен АҚШ өздерінің ортақ жауы - Кеңес Одағына төтеп беру үшін одақтастық қатынас орнатты [3, 13 29 бб.].

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі бұл өзгерістер Түркияның Қытайға ұстанымын өзгертті. Өйткені Түркия өзінің сыртқы саясатын АҚШ-тың қабағына қарай реттеліп отыратыны белгілі. Сондықтан Түркия бұл кезеңде Кеңес Одағынан туындайтын қауіп-қатерге байланысты АҚШ жетекшілік ететін батыс блокқа жақындай түсті.

1960-шы жылдардағы халықаралық қатынастарда орын алған өзгерістер, Кипр мәселесі Түркия мен Батыс блогы арасында қарама-қайшылықтар күрделене түскен-ді. Осындай халықаралық жағдайда Қытай мен Түркияның жақындасуына орай туды. 1960 жылғы Түркиядағы саяси өзгерісті Қытай баспасөзі: «бұл оқиға Түркия тарихындағы шынайы революциялық және популистік дәуірдің бастамасы» деп бағалады. Қытайдағы мұсылман қауымының басшысы Бұрхан Шәхиди арнайы мақалалар жариялап Түркияға қолдау білдірді. 1965 жылы ҚХР-ның Премьер министрі Чжоу Эньлай, Қытай мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастар орнатуға ешқандай кедергі жоқ екенін мәлімдеді. Осы мәлімдемеден көп өтпей ҚХР-ның Сауда делегациясы алғаш рет Түркияға сапарлай келді [4,12 б.].

ҚХР мен ТР арасындағы дипломатиялық қатынас Қытайдың Париждегі Төтенше және өкілетті елшісі Huang Zhen (黄镇) мен Түркияның Париждегі Төтенше және өкілетті елшісі Hasan Esat Işık арасында 1971 жылы 4 тамызда қол қойылған Хаттамамен орнатылды. Аталмыш Хаттамада «Тәуелсіздік, егемендік, ішкі ісітерге араласпау, тең құқықты, екі жақты мүдделерді қорғау негізінде, бүгіннен бастап екі мемлекет арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнату туралы шешім қабылданды» деп көрсетілген. Осы кездесуде Түркия мемлекеті ҚХР-ды Қытайдың бірден бір заңды үкіметі деп танығандығын мәлімдеді. Түркия Тайваньды Қытайдың ажырамас бөлігі ретінде танып, Қытай мен «Бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципі» негізінде дипломатиялық қатынас орнатты.

Екі ел дипломатиялық қатынас орнатқаннан қазірге дейін Қытай-Түркия қарым-қатынастары жөнінде түрлі саяси орталарда қызу пікірталастар жалғасып келеді. Басты сұрақ ҚХР-мен орнатқан дипломатиялық қатынастың Түркия үшін қандай пайдасы немесе зияны бар деген мәселе төңірегінде өрбіп келеді. Пікірталастардың Түркияның ұлттық мүддесі тұрғысынан қанат жаюын қалыпты жағдай деуге болады.

Қырғи қабақ соғысы аяқтаған соң, Түркия сыртқы саясатында өзгерістер жасап Азиялық елдермен өзара қатынасты дамытуға басымдылық бере бастады. 1990-шы жылдары Қытай мен Түркия арасындағы кеңесі, пікір алмасулары жиілей түсті. Сауда көлемі ұлғая түсті. Қытай деректеріне сүйенсек, 1985 жылы Қытай-Түркия саудасы 98 млн болса, 1998 жылы 77,8 млрд [5, 377 б.] болды. 1995 жылы 22 мамырда Түркияның президенті Сулейман Демирельдың ҚХР-ға саған алғашқы ресми сапары, екі жақты қатынастардың дамуын белгілі бір деңгейге көтерді [6, 136 б.]. Сулейман Демирель өзімен бірге барған делегациясымен Қытайдың бірнеше қалаларын экскурсиялады. Сапар барысында қытайлық әріптестерімен кең көлемде аймақтық және әлемдік мәселелер бойынша пікір алмасты. Сулейман Демирель екіжақты ынтымақтастықты арттырумен қатар, Кипр, Босния-Герцеговина және Таулы Қарабах мәселелерінде Қытайдан қолдау тапқысы келетіндігін білдірді. Осы сапар барысында Түркияның мүддесіне сәйкес келетін екі жақты қатынастардың ірге тасы қаланды [7, 36 б.]. Демек, ҚХР мен ТР арасындағы қатынастар халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерге байланысты өзгеріп дамып отырды.

Қытай-Түркия қатынастарында сақталып отырған басты мәселелері. Екі ел арасындағы қарым-қатынастың дамуымен бірге, кейбір түйткілді мәселелер де сақталып келеді. Қытай мен Түркия арасында ортақ ұлттық мүдделер бар. Сауда-экономика, туризм саласында ортақ мүдделері басым. Бірақ сыртқы саясат саласындағы ұстанымдары бір-бірімен мүлде үйлеспейді. Олардың жүргізіп отырған Халықаралық сыртқы саясаты әртүрлі. Соған байланысты болса керек, бүгінге дейін екі ел арасындағы ынтымақтастық байланыстар айтарлықтар өрістеп кеткен жоқ.

Қытай мен Түркия арасындағы саяси қарым-қатынасында Қытайдың Шыңжаңдағы ұйғырлар мәселесі бұрыннан бері келісе алмайтын түбірлі

принцип болып келеді. Өйткені Шыңжаңнан бой тасалаған оппозициялардың барар жері, қолдау табатын елі – Түркия болып келеді. Арғысын айтпағанда 1980-жылдардан бері Иса Юсуф Алптекин, Мұхаммед Нияз Түркия сияқты оппозиция лидерлерінің Түркияны паналап, антиқытайлық әрекеттер жасауы екі ел қатынастарына кері ықпал етіп келеді. Өйткені оларға Түркия ресми бейрасми түрде әртүрлі ұйғыр оппозициясына қолдау көрсетіп келеді. 1991 жылы Сүлейман Демирел оппозиция жетекшісі Иса Юсуф Алптекинді қабылдады. Түркияның оппозиция өкілдерін қолдауына Қытай тарапы қатты наразылы болып келеді.

XXI ғасырда Қытайдың Дүниежүзі сауда ұйымына (ДСҰ) кіруіне байланысты олардың дүниежүзілік экономикаға ықпалы арта түсті. Соған байланысты Қытаймен өзара қарым-қатынасты жақсартудың маңыздылығын түсінген Түркия Үкіметі, 2000 жылы Қытай төрағасы Jiang Zemin Түркияға жасаған ресми сапары барысында, Түркияда Қытайды бөлуді көздеген экстремистік топтардың тыйым салуға кепілдік берді. Сондай-ақ Қытай тарапының талабы бойынша екі ел арасында қылмыскерлерді қайтару келісіміне қол қойды; Екі ел басшылары лаңкестікке, экстремизмге қарсы ортақ декларация қабылданып, екі мемлекеттің ірі ақпарат құралдарында жариялады [1, 244 б.].

ҚХР төрағасы Hu Jintao «Жарасымды әлем құру» («和谐世界») сыртқы саясатын жүргізді. Бұнымен қоса, қытай өркениеті әрқашан өз көршілерімен тату болуға назар аударатындығын және барлық мемлекеттер бір-бірімен үйлесімді өмір сүргендерін қалайтынын айтты. Сонымен бірге, өзінің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын алдағы 50 жылға жоспарын жариялады: ҚХР-дың егемендігі және территориялық тұтастығын сақтау (бұл жерде Шыңжаң мен Тибеттегі сепаратист күштерді аластап, территория тұтастығының сақталуы және Тайваньның орталық Қытаймен бірігуі туралы айтылып отыр); Ал территория тұтастығының сақталуы ҚХР экономикасының тұрақты дамуы үшін өте маңызды. Қытай Шыңжаң мәселесін Кіші Азия (Түркия) және Орта Азия мемлекеттермен тығыз қарым-қатынас орнату арқылы шешуді көздейді. Сондықтан да болар Ресми Бейжиң аталмыш елдермен екіжақты дипломатиялық қатынастар арқылы да көпжақты дипломатиялық қатынастар арқылы да тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтауды көздеді [8, 95-96 бб.].

2009 жылғы Түркия Президент Абдулла Гүл Қытайға ресми сапармен барды. Қытай мен Түркия арасындағы экономикалық салаларын дамыту, Қытайдың Түркияға инвестициясын арттыру, Қытай мен үшінші әлем елдердегі туристерді Түркияға бағыттау бойынша серіктестік орнатты. Екі ел арасында көп жылдар бойы шешілмей келе жатқан мәселелер талқыланды. Алғаш болып Президент Абдулла Гүл Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялы районына сапарлай барды. Ол сапар барысында Түркияның Қытаймен дипломатиялық қатынасында Шыңжаңның маңыздылығын атап өтті. Шыңжаңдағы түркі тілдес ұлттардың дініне, тіліне еркіндік беруге шақырды.

Алайда, Абдулла Гүлдің бұл сапары Шыңжаңдағы ұлтаралық қатынастың жақсаруына септігі шамалы болды. Сол жылдың 5 шілдесінде Үрімжідегі ұлтаралық қанды оқиға орын алып, Қытай-Түркия қатынасын қайтадан суытты. Түркия Премьер-министр қызыметін атқарып жүрген Режеп Тайып Ердоған Үрімжідегі оқиғаларға қатысты қатаң реакция танытты. Алайда кейін келе, Түркия Үрімжі оқиғаларына байланысты Қытаймен қарым-қатынасын бұзғысы келмейтінін мәлімдеді. Содан кейін Түркияның сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлу мен Қытайдың Сыртқы істер министрі Ян Цзечи шиеленіскен қатынастарды қалыпқа келтіру мәселесін талқылады. Екі ел арасындағы қарым-қатынасын қалыпқа келтіру процесі экономикалық қатынастар арқылы жүзеге асырыла бастады. 2009 жылдың қыркүйегінде Қытай-Түркия бірлескен экономикалық Кеңес отырысы өтті. Қытайдың сауда министрі Чен Демингпен түрлі келісімдерге қол қойды. 2011 жылы қытайдың Хайнан әуе жолы компаниясы Шанхай-Үрімжі-Ыстанбұл бағытын ашты. 2012 жылы Түркияның Қытайдағы мәдениет жылы, 2013 жылы Қытайдың Түркиядағы мәдениет жылы шаралары өтті. Сол жылы Қытай төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанда «Жібек жолы экономикалық белдеуін» құру жобасын ұсынды, Қытай «Батысқа беттеу» сыртқы саясаты жүргізді, Түркия «Шығысқа беттеу» сыртқы саясаты жүргізіп, екі мемлекет стратегиялық тұрғыда тоғысты. Сонымен Түркия үкіметі Қытайдың ішкі істеріне қолсұқпайтынын қайта мәлімдеді [9, 251 б.].

Түркия мен Қытай арасындағы тағы бір саяси проблема Тайвань мәселесі болып табылады. Түркия алғаш Қытайдың Гоминьдан Үкіметімен дипломатиялық қатаныс орнатқан-ды. Сондықтан Гоминьдан Тайвань үкіметімен қатынасын жалғастырып келді. ҚХР-мен дипломатиялық қатынас орнатқанна кейін «Бір Қытай» принципін бойынша Тайваньды «Қытайлық Тайбэй» деп үкіметтік емес байланыстарын сақтады. Түркия да АҚШ, Германия, Жапония, Оңтүстік Корея сияқты Тайваньмен аймақаралық қатынастарын ұстанып келеді [10, 36 б.].

Соңғы жылдары Түркия Қытаймен икемді қарым-қатынас жасауға мәжбүр болып отыр. Өйткені Қытайда Шыңжаң мәселесі болса, Түркияда күрттер және Кипр проблемасында Қытайдың ұстанымы Түркия үшін маңызды. Қытай тарапы күрттер мәселесін Шыңжаң мәселесінмен тепе-тең орынға қойып, Түркияға ескертулер жасап бағуда. Күрттер, Кипр мәселесінде Түркия өзінің қауіпсіздігі ұлттық мүддесін қорғау үшін халықаралық аренада Қытайдың қолдауына ие болуға мұқтаж.

Қытай тарихшысы Wang Zhijuan жазған «Күрд ұлтының драмасы қашан бітеді? (kürt milleti dramı ne zaman bitecektir?)» атты мақаласында, 1984 жылдан бергі Түркиядағы күрд мәселесін қарастырған. Сонымен қатар «Күрдтердің ауыр трагедиясы (1984)», «Курдистан, Географиясыз тарих (1990)», «Түркиядағы күрд мәселесі (1925-1984)», сияқты мақалаларды жариялап келеді [11, 160 б.].

Wang Zhijuan жазған мақаласында, «Түркия мемлекеті мен саясаткерлері Күрдтерді жеке ұлт ретінде қабылдағысы келмейді, олардың

пайымынша, күрдтер түріктердің бір қауымы, азшылық ұлт ретінде қаралмайды. Түркияда тек түріктердің ғана ұлт болуға құқығы бар, басқа ұлттарда түріктермен тең құқылы жасауға еркіндік берілмеген. Күрдтердің тілін, мәдениетін дамыту және жеке ұлт ретінде өмір сүру үшін көтерген талаптарын аяусыз түрде басып отырады. Тіпті, Түркия кезінде Түрік әскерлері күрдтер тығыз қоныстанған ауылдар мен қалаларға азық-түлік эмбарго қою сияқты түрлі адамшылық қасиетке жат әрекеттерге барып отыр. Көптеген ауылдар өртелді немесе жойылды. Көптеген күрдтерді түрік қауіпсіздік күштері арқылы өз ауылдарынан күштеп жер аударды. Түрік ұлтшылдары «Түркиядағы күрдтер түрік болуы керек» дейді. Күрдтер өздерінің ұлттық болмысын сақтағысы келгендіктен, түріктердің көзғарасын қабылдай алмайды. Күрдтер күрд елі тарихының тереңде жатқанын, бұған географиялық атаулар, тіл, жазу, мәдениет және дін өзгешеліктері әртүрлі мемлекеттерге тайпаларға бөлшектеу арқылы бірегейлік туралы ойларға күмән тудырды. Түркия халықаралық құқық принциптері, келісімдер мен конвенцияларға сәйкес, Түркия қоғамындағы барлық ұлттарға теңдік негізінде саяси, әкімшілік, мәдени көп қырлы демократиялық мемлекет құру қажет болатын. Бірақ күрд мәселесі Түркияның ішкі мәселесі болудан қалып, халықаралық мәселеге айналды» деп жазылған (Peng zhiping 1999, 89). ҚХР үшін күрд мәселесі, батыс Азиядағы күрд халқының тәуелсіздік үшін күресі болып табылады (Nan Fang ri bao, 1999). Сонымен қатар, Қытай коммунистік партиясының үні ретінде қаралатын (Ren min ri bao) газетінде Косово соғысы жөнінде жазған мақалада «АҚШ Түркияның күрдтерге қарсы саясатын үнсіз құптап, Косовода орын алған Албанияның тәуелсіздік қозғалысын қолдау арқылы Югославияның ыдырауына ашық қолдау көртсетті», - деп ашық жазған болатын [12, 6 б.].

ПКК-ның (ПКК - Күрдістан жұмысшылар партиясы) атын Қытай баспасөзінде Түркия мемлекеті қолданытын «Сепаратист», «Экстремист» терминдері мүлдем қолданылмайды. Оның орнына ПКК-ның басшысы Abdullah Öcalan-ға қатысты қытай баспасөзінде «Түркия мемлекетіне қарсы күрд жұмысшы партиясының басшысы Öcalan» және «Түркия жұмысшы партиясы лидері Öcalan (土耳其库尔德工人党的主要创始人之一, 阿卜杜拉·奥贾兰)» деген атаулар қолданылған.

Кейбір қытайлық стратегтер Түркиядағы ПКК мәселесін Косово мәселесімен паралель қарауда. «АҚШ пен НАТО Милошевичтың Косоводағы албандарға қарсы жүргізген геноцидіне қарсы әскери қимылдар жүргізді. Дәл осылай Түркияда күрдтерге қарсы геноцид жасауда. Бірақ АҚШ пен НАТО күрдтер мәселесінде араласпай Түркияны үнсіз құптап келеді. Мұның себебі, Түркияның НАТО-ның мүшесі және АҚШ-тың одақтасы болуында. Сол себептенде Слободан Милошевичте НАТО-ға мүше болсын және осы арқылы әуе шабуылдан аман қалсын» деген пікірлер білдірген болатын [13, 16 б.]. Қытайлық сарапшы Du Ren «Шыңжаңдағы дүрбелең және Пантүркизм» атты мақаласында: «Батыстықтар Ирақтағы

күрдттердің тәуелсіздік үшін күресін қолдауда, бірақ, бұл қозғалыстардың барлығы Түркия территориясында болғандықтан ауыр түрде жанышталды. Көптеген бейбіт тұрғындарға қарсы жүйелі түрде өлім жазасы, азаптау, мәжбүрлі қоныс аудару, күрд журналистерін, белсенділерді өлтіруді және олардың жоғалуы мәселелері жиі туындап отыр. Ал Қытайдағы адам құқығын жиі айыптайтын АҚШ Түркияның заңсыз әрекетін үнсіз қарап құптап отыр» [14]-деп айыптады. Сонымен бірге, Қытайлық 枫华园 (Feng hua yuan, fhy.net) журналында «Халықаралық геосаясат және адам құқықтары: Түркия және АҚШ» атты мақалада, «Түркияны диктатор әскерлер басқаруда және елде көптеген саяси тұтықындар бар. Түріктер Халықтың 10% құрайтын күрдттерге қарсы геноцид жасаумен қатар, Кипрдағы гректерді аяусыз қырғындауда. Түркиядағы саяси тұтқындардың саны Қытайдан әлдеқайда көп», - деп жазылды. Бұл сөздің астарынан Қытайдың Түркиядағы күрдтер мәселісіндегі позициясын айқындауға болады [15].

Қытайдың Түркияға қатысты қимылдарында белгілі бір дәрежеде карама-қайшылықтар туындап отыр. Десек те, Қытайдың Түркияның ұлттар саясатын өздерімен салыстырып жазып отырғаны мәлім. Түркияның әртүрлі мүдделер шоғырланған аймақта әлеуеттік экономикалық әскери күшке айналуы, батыспен тығыз қарым-қатынасы және НАТО-ға мүше болуы сияқты ерекшеліктері Қытайдың Түркияға сенім байлай алмайтынын аңғартады. Қытай АҚШ пен Түркияның Орталық Азияға немесе Таяу Шығыста бірге ынтымақтастық жасауынан, Түркияның Еуропа Одағымен бірлесіп, Еуропаның шығыс шекарасын Орталық Азияға дейін созып, Қытайдың аймақтық мүддесіне қауіп төндіруден қауіптенеді. Сондықтан да, Қытайдың Түркияны Шанхай Ынтымақтастық Ұйымынан (ШЫҰ) аластатуы да осы қауіптенудің бір көрнісі. Қытай қазіргі таңда, Түркия мен Қытай арасындағы күрдтер мен ұйғырлар мәселесі бойынша айтыстары олардың ұлттық мүдделерінен жоғары тұрмайтыны анық. Сондықтан ҚХР мен ТР арасында мемлекеттік қарым-қатынастар өз жалғасын тауып отырады деп санаймыз.

Екі елдің әскери саладағы ынтымақтастығы. Түркия әлемдегі ең тұрақсыз қауіпті аймақтардың ортасында орналасқан мемлекет, төңірегін өңшең зымыран қаруы бар мемлекеттер қоршаған. Сондықтан Түркия күшті әскер, озық әскери технология ұстауға мүдделі. Осы тұрғыдан Түркия Қытаймен әскери салада ынтымақтастық қатынасын дамытуға белсенділік танытып келеді. Түркияның Кония қаласында әр жылы тұрақы түрде өткізетін «Anadolu kartali» атты әскери оқу-жаттығуына 2010 жылы алғашқы рет Қытай Халық Азаттық армиясын (ҚХАА) шақырып қатыстырды. Қытайдың соғыс ұшақтары Пәкістан мен Иранның әуе кеңестігін пайдалана отырып Түркияға келді. Олар 20 қыркүйек пен 4 қазан аралығында Конияда Түркия әуе күштері құрамындағы F-4 соғыс ұшақтарымен бірге оқу-жаттығуы өткізді. Бұл екі елдің әскери қауіпсіздік саласындағы

ынтымақтастығы, аймақтық қауіпсіздікті сақтау және әлемде тұрақтылықты орнатуға ортақ көзғарас орнатты [16, 89 б.].

Қытай мен Түркияның сауда-экономикалық байланыстары. Қытай мен Түркия арасындағы экономикалық байланыстар Қытайдың экономикалық дамуымен байланысты біртіндеп дамып келеді. Бірақ тұрақты түрде үрдіс дамып отырған жоқ, түрлі себептерге байланысты. Кей жылдары экономикалық қатынастары жақсы нәтижеге қол жеткізсе, кей жылдары айтарлықтай дамып кетпегенін байауға болады. Қазіргі кезге дейін екі ел де сауда қатынастарын дамыту толық іске асыра алған жоқ деуге болады.

Екі мемлекеттің де сауда-экономикалық қатынастары бір-бірін толықтырумен қатар, өздерінің өндірген тауарларын өткізу барысында аймақта бәсекеге түседі. Түркия Қытайдың арзан жұмысшы күшімен өндірген арзан тауарларымен бәсекелесе алмай келеді. Сонымен қатар, Түркияның Қытаймен арадағы сауда қарым-қатынастарында келесідей кедергілер орын алуда: екі елдің сауда туралы заңдарының әрқелкі болуы, Түркияның қытайлық текстиль өнімдеріне қарсы арнайы шектеу шараларын қолдануы және Түркияның әлемдегі ең озық, ең мықты делінген 500 компаниясының 128 кәсіпорны Қытайда орналасқан. Алайда Түркияның аталмыш компаниялары Қытай нарығында бәсекелесуге қауқарсыз болып отыр.

Текстиль өнімдері Қытай үшін де, Түркия үшін де көп табыс әкелетін маңызды импорттық тауар болып табылады. Қытай тарапы Түркияның Қытай тауарларына қарсы қолданған шектеу шаралары қайталануынан және де батыс елдері мен АҚШ сияқты елдердің де мұндай әрекетке баруынан қорқады. Мұнымен қоса, Қытайлық кәсіпкерлердің де бұл жағдайға алаңдаулы. Қытай да, Түркия да дамушы мемлекеттер санатына жататындақтан, олардың өндіретін тауарлары да бір-біріне ұқсас болып келеді, яғни екі елдің өндірген өнімдері бір-бірін толықтыру емес, керісінше, бір-бірімен бәсекелес болып шықты. Аталмыш жағдай екі ел арасындағы сауда бәсекелестігін арттыра түсетіні сөзсіз. Алайда, Қытайдың арзан жұмысшы күші мен тауарлары алдында Түркияның жеңіліс табатыны анық. Дәл осындай сауда бәсекелестігі тек текстиль өнімдерінде ғана қатысты емес, келешекте басқа да салаларды қамтуы мүмкін.

Әлемге әйгілі маркалардың көбісі Қытайда өндіріліп жатыр және «Әлемнің фабрикасы» деген атқа ие. Түркияның Қытай нарығынан өзіне тиісті үлесін алуы, сонымен бірге, екі жақты экономикалық байланыста ұтуы өте қиын мәселе. Таяу жылдардан бері, Түркияның Қытаймен арадағы сауда байланысында шығынға батып келгені осының айғағы, қазір Қытайдың сыртқы елдерге салған миллиардтық инвестициясы жұмыс істеуде, әлемнің екінші экономикалық күшіне айналған Қытай үшін Түркия мен арадағы 4-5 миллиард долларлық сауда көлемі тым аздық етеді. Түркия стратегиялық мемлекет болуына қарамастан экономикалық тұрғыдан Қытайдың шынайы қазығушылығын тудара алмады [17].

2005-2006 жылдары аралғында Қытай-Түркия арасындағы екі жақты сауда көлемі 4 миллиард болған. Бұл көрсеткіш 2017 жылы 27,7 миллиард долларды құраған. Алайда, мұның 3,5 миллиард доллары ғана Түркияның еншісіне тиген. 2018 жылы Қытайдың Түркияға экспорты 20,71 миллиард доллар, импорты 2,91 миллиард доллар болған. 2019 жылы Қытайдың экспорты 18,49 болып, импорты 2,58 миллиард долларды құраған. 2020 жылы екі жақты сауда айналымының көлемі 25 миллиард долларды көрсеткен. Оның ішінде, Қытайдың Түркияға экспорты 23,2 миллиард долларды, ал Түркиядан Қытайға импорт көлемі 2,86 миллиард долларды құраған. Түркия тарапы Қытай мен саудадағы теңсіздікті жою үшін барынша тырысуда, тек соңғы жылдары саудадағы теңсіздікті инвестициялар көмегімен жоюға болатынын айтып, жаңа шешім тапқандай болды.

Қытайдың Түркияға шығаратын экспорт тауарлары: электр машиналары, құрылғылар мен аспаптар, жеңіл өнеркәсіп өнімдері, механикалық және электронды бұйымдар, балалар ойыншықтары, тоқыма бұйымдары, түрлі жиһаздар, медициналық және фармацевтикалық өнімдер, органикалық химиялық өнімдер, аяқ киім және саяхат заттары, ауыл шаруашылық құрал-жабдықтар, жолаушы және жүк таситын кемелер.

Түркияның Қытайға экспорты: алтын, жеңіл автомобильдер, шойын және болат, тыңайтқыштар, тұз және күкірт минералды заттар, бейорганикалық химиялық өнімдер, сүт өнімдері, өсімдік майы және дәнді дақылдар, балық өнімдері, жеміс-жидектер, мәрмәр және гранит тастар, киім-кешек тоқыма өнімдері [18].

Екі елдің экономика және технология саласындағы ынтымақтастықтан бөлек, туризм саласы қарқынды дамып келеді. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (Түркия статистикалық институты) статистикасына сүйенсек, Түркияға келген қытайлық туристердің саны соңғы 20 жылда екі есеге артты. 2000-шы жылы Қытайдан Түркияға жылына келетін туристер саны небәрі 21 мың 518 болған. Қытайлық туристер саны, әсіресе, 2010 жылдың басынан бері айтарлықтай өсті. 2010 жылы Қытайлық туристер саны 77 мың адамға жеткен. 2013 жылы 139 мыңға жетсе, 2014 жылы бұл көрсеткіш 200 мыңды құраған. 2018 жылы Түркияға келген қытайлық туристердің саны 247 мыңға жетті. 2019 жылғы мәліметтер бойынша 426 мың туристқа жетіп Түркияға келген 100 туристтің бірі қытайлық турист болған. Қытайлық туристтердің түрік туризміне қосқан үлесі 273 миллион долларды құрады [19].

Қытай қазір әлемдегі ең үлкен сыртқы сауда елі ретінде 2 триллион доллар инвестиция қорына ие. Қытай бір жағынан сырттан ішке инвестициялар тартып жатқанымен, екінші жағынан, Қытайдың ұлттық мүддесі тұрғысынан стратегиялық маңызы бар аймақтар мен елдерге инвестициялар салуды қолға алуда. Түркия да аймақта стратегиялық мемлекет болуына қарамастан, қазірге дейін сауда-экономикалық тұрғыдан Қытайдың қызығушылығын тудыра алмай келеді. Дәл осы кезеңге дейін, Қытай Түркияның энергетика, көлік және жылжымайтын мүлік саласына инвестициясы 15 миллиард долларды құрайды. Түркияға салған

инвестицияның ішінде ең үлкен үлеске ие энергетика секторы болып, жалпы инвестицияның 63 пайызын құрайды.

Бүгінде Түркияда 1000-нан астам қытайлық компаниясы жұмыс істейді. Оның ішінде, Bank of China және ICBC сияқты өте маңызды банктік және қаржылық институттар да жұмыс жасайды. Сонымен қатар, Қытайдың Huawei компаниясы Ыстанбул қаласында 2002 жылдан бері жұмыс істеп келеді. Huawei компаниясы Түркияның технология саласын дамытуға бағытталып отыр. Қазіргі таңда, екі ел арасында ғылыми-зерттеу, технологиялық инвестициялар, адам ресурстарын дамыту, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп салаларын жаңғырту жүйесінде өзара ынтымақтастықтар жүргізіліп келеді [18]. Қытай мен түркия арасындағы сауда-экономика саласындағы ынтымақтастығының болашағы зор деуге негіз бар.

Қорытынды және тұжырамдама. Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар екі елдің ішкі және сыртқы саясатына байланысты қалыптасып, даму динамикасында келеді. XX ғасырдың соңындағы Қырғи қабақ соғысының аяқтауы, XXI ғасырдағы Қытайдың өрлеуі әлемдік күштердің қайта орналасуын, халықаралық қатынастар жүйесінің қайта құрылуын анықтады. Соған байланысты Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар да дәуірілік сипат алды. Сонымен қатар, екі ел қатынастарында ұлттық идеологияның ұқсамауы мен саясат ұстанымдардың айырмашылығынан туындап отырған мәселелер де сақталып отырғанын анық аңғарамыз.

ҚХР-дың қарқынды дамуы мен халықаралық ықпалының арта түсуіне байланысты Түркия елінің экономикалық дамуына терең әсер ететіні ақиқат. Олар арасында әрі ынтымақтастық әрі бәсекелестіктің сақталатынын анық аңғартады. Дей тұрғанмен екі мемлекет бір-біріне тікелей қатар төндірмейді. Түркия мен Қытай арасында ұлттық мәселелерге байланысты саяси қарама-қарсылықтар сақталып отырғанымен, ұлттық – мемлекеттік мүдде тұрғысынан олар өзара ынтымақтастық қатынасын дамытатыны сөзсіз. Қазірге дейінгі Қытай-Түркия қатынастарының дамуы олардың болашақ дамуына берік негіз қалады.

Түркия болашақтағы халықаралық қатынастар жүйесінде АҚШ, Еуропалық Одақ, Ресей және Қытай қатынастарына басымдылық беретіні белгілі. Соламен болған қатынастарының баланысынан өзінің ұлттық мүдесін жүзеге асыруға тырысады деп санаймыз. Қытай мен Түркия қатынастары белгілі деңгейде қазақстанға да ықпал жасайды деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Adıbelli, Barış Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.
2. Karpat, Kemal H. Türk Dış Politikası Tarihi. Çev. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

3. Мұқаметханұлы Н., Кәрібжанов Ж. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010). -Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 249 б.
4. Tezkan, Yılmaz. Uzak ve Yakın Komşumuz Çin, İstanbul: 2002. Ülke Kitapları.
5. Huan Weimin (黄维民). Түркия(土耳其). Beijing: Shangwu yinshuguan, 2002. - 401б.
6. Uçarol, Rifat. Siyasi Tarih (1789-2014). İstanbul: 2015. Der Yayınları.
7. Karpat, Kemal H. Türk Dış Politikası Tarihi. Çev. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları.
8. Жекенов Д. Қ. Қытай халық республикасы « төртінші буын» басшыларының сыртқы саясаты(2003-2013жж.) Алматы: Қазақ университеті, 2017. –180 б.
9. Çolakoğlu, Selçuk. Türkiye-Çin İlişkilerinin Son On Yılı (2000-2010): Fırsatlar Ülkesi Çin'den Türkiye Pazarına Dönüşüm.
10. Selçuk Çolakoğlu ve Arzu Güler, “Türkiye ve Tayvan: İlişkilerde Zemin Arayışları”, USAK Analiz, No.12, Ağustos 2011, s.26.
11. Nuraniye Hidayet Ekrem. Çin'in dış politikası (1950-2000). ASAM, Avrasya stratejik araştırmalar merkezi yayımları, Analiz, Nisan 2003. s.160-187
12. Pen zhiping, “ Self-Determinasyon ve Etnik Bölücülük ”, Milli Sosyal Bilimler Akademisi destek proje raporu, Urumçi: Xin Jiang ren min chubanshe, 1999 s.109.
13. Бейжин көктемi газетi (北京之春日报。 1999年 6月1日.
14. Синхуа агентi (新华社, 1999年 11月19日.安卡拉).
15. Feng li yuan. 日1 月2 年2000. <http://www.fhy.net/Online/1998/fhy9802a.html#>
16. Jacques, Martin. Çin Hükmettiğinde Dünyayı Neler Bekliyor? Çev. Sami Oğuz, Ankara: Akılçelen Kitaplar.
17. Temiz, Kadir. Türkiye-Çin İlişkileri. SETA, Analiz, Nisan 2017, sayı. 196, s.1-9
18. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> (Дата обращения: 24.06.2022 г.)
19. Turizm günlüğü, turizm ve seyahat gazetesі, (Туризм және саяхат газеті), 1 Şubat 2020.

Салтакова Жанат

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ШЕЖІРЕ ТАРҚАТУ ДӘСТҮРІ НЕМЕСЕ ҰЛТТЫҚ ЖАД

Аннотация. Қазақ халқының салт-дәстүрі, ұлттық (тарихи) жады түркі мәдениетінен, көшпенділер өркениетінен бастау алған. Шежірелер, ертегілер, жыр-дастандар, тарихи әңгімелер, аңыздар мен әпсаналар, шешендік сөз, билер сөзі – осылардың барлығы халықтың жалпы шежіре мұрасы. Мақалада түркі халықтарының шежіре дәстүрі мен оны сақтаушылары мәселесін ашу көзделеді. Сонымен қатар, шежіре жырлардың мәні, шежіре дәстүрінің қызметі, құрылымы мен сипаты қарастырылады. Авторлар алғаш рет зерттеу нысанына айналып отырған шежіре жырлардың түркі халықтары мұрасында кездесетінін айта отырып, сабақтастығы мен ұқсастығын салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы нақтылайды.

Шежіре тарқату дәстүрі – түркітілдес халықтардың мәдениетінің ауызша тараған мәдени құбылысы. Шежіреші қарттар шежірені ауыздан-ауызға тарқату арқылы ұлттық жадымызды осы күнге дейін жеткізді. Олардың аузынан әулетіне қатысты шежіре деректерді, құнды мәліметтерді естуге болады. Шежірені бүгінгі ұрпақтарға дейін тарқа ту, өз руынан шыққан тарихи тұлғалар (батыр, ақын, би, шешен, т.б.) туралы шежірешіден артық ешкім білмеуі де мүмкін. Шежіре, тарихи тұлғаға қатысты деректер аңыз, жыр, әңгіме арқылы атадан балаға, баладан немере, шөбереге жалғасын тауып отырады. Бұл шежірелердің халық жадында ұмытылмай үздіксіз дамып, келе-келе эпикалық сипат ала бастағандығын көрсетеді. Бүгінгі жаһандану заманында тәрбиеленіп жатқан ұрпақ қанишалықты ата тегін ажыратып, шежірені біліп өссе, соғұрлым өз ұлтының түп тамыры мен тарихын тереңірек зерделейтін болмақ. Әсіресе, жеті атаға дейін қыз алыспау сияқты ұлттық салт-дәстүріміздің арқасында қандас-туыстастығы мейлінше бекемделген, «қарға тамырлы қазақ» екенін сезіндіре түседі.

Зерттеуде қазақ шежірешілері жеткізген мәліметтердің ғылыми құндылығы жоғары деп саналып, ғылыми тұрғыдан тұңғыш рет сараланады.

Түйін сөздер: шежіре, дәстүр, аңыз, жыр, ұлттық жад, қолжазба, нұсқа, тарихилық.

Салтакова Жанат

ТРАДИЦИЯ РОДОСЛОВИЯ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ИЛИ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ

***Аннотация.** Казахские традиции и обычаи, национальная (историческая) память развивались в рамках общей тюркской культуры и кочевой цивилизации. Родословные рассказы, сказки, легенды и дастаны, исторические романы, легенды, мифы, публичные выступления, примирительные речи – все это национальное генеалогическое наследие. Цель статьи - представить тюркские родословные традиции и осветить вопрос ее сохранения. Другим аспектом статьи является прояснение значения генеалогической легенды, функции генеалогической традиции, ее структуры и специфики. Родословные сказания как наследие тюркского народа является новой целью научных исследований и будет исследоваться с использованием сравнительно-исторического метода путем сравнения взаимосвязей и сходств.*

Обычай родословных сказаний является феноменом культуры тюркских народов – устной традицией. Благодаря тому, что рассказчики генеалогии, старики передавали легенды, эти истории сохранились в народной памяти до наших дней. Легенды о генеалогии содержат факты, касающиеся семейной генеалогии, и некоторые важные свидетельства. Очень часто никто, кроме рассказчиков генеалогии, не может передать генеалогию новому поколению, раскрыть факты об исторических личностях племени (воинах (батырах), поэтах, консультантах (би), ораторах и т.д.). Используя генеалогический метод повествования, информация об исторических личностях передается от старшего поколения к следующему через мифы, легенды и истории. Родословные сказания постоянно развивались и со временем приобрели эпическую форму. Во времена глобализации вопрос о том, осведомлено ли новое поколение о своей собственной генеалогии, становится важным, чем больше они знают о своей генеалогии, тем больше и глубже они будут понимать и изучать национальное происхождение и историю. Особенно центральное место в настоящее время занимает национальное табу не вступать в брак между родственниками в течение семи поколений.

Материалы, взятые для исследования из казахского фольклора, считаются имеющими высокую научную ценность и исследуются впервые.

***Ключевые слова:** родословия, традиция, легенда, эпос, национальная память, рукопись, версия, историзм.*

Saltakova Zhanat

TURKIC PEOPLE'S CUSTOM OF GENEALOGICAL METHOD OF STORYTELLING OR NATIONAL MEMORY

***Abstract.** Kazakh traditions and customs, national (history) memory have been developed within common Turkic culture and nomadic civilization. Genealogy stories, fairy tales, legends and dastans, historical novels, legends, myths, public speaking, conciliatory speeches – all of these are national*

genealogical heritage. The aim of the article is to present Turkic genealogy tradition and to cover the issue of its conservation. Another aspect of the article is to clear up meaning of the genealogical legend, function of genealogy tradition, its structure and specifics. Genealogical storytelling as the Turkic people heritage is a new target of scientific studies and will be researched using comparative-historical method by comparing interrelations and similarities.

Custom of genealogical storytelling is a phenomenon of Turkic nationalities culture – oral tradition. Due to the fact that genealogy tellers, old men handed down legends, the stories survived in the national memory to this day. Genealogy legends provide facts regarding family genealogy and some important evidences. Very often nobody except genealogy tellers can hand down the genealogy to a new generation, to disclose facts about historical figures of the tribe (warriors (батыр), poets, consiliators (би), public speakers, etc.). By using genealogical method of storytelling information about historical figures is passing over from the older generation to the next one through myths, legends and stories. Genealogical storytelling has been continuously developed and has taken an epic shape with the time. In time of globalization the issue whether new generation is aware of his/her own genealogy is becoming important, the more they know about their genealogy, the more and deeper they will understand and learn the national origin and history. Especially the national taboo not to marry among the relatives within seven generations is currently central.

Materials taken for research from the Kazakh genealogical folklore are considered of high scientific value and being researched for the first time.

Key words: *genealogical method, tradition, legend, epos, national memory, manuscript, version, historicity.*

Кіріспе

Ауыз әдебиеті мен тарихымыздың, рухани құндылығымыздың мәнді қайнар көздерінің бірі, ұлтымыздың өсу, өркендеу жолдарының бір тармағы – шежірелер. «Шежіре» сөзінің түп-төркіні арабтың «шажара» – «бұтақ», «тармақ» деген мағынаны білдіреді. Жарты ғасырдан да көп уақыт бойы билік құрған кеңестік жүйе кез-келген адам баласының өзінің шығу нәсілін мен тегін танып біліп, өз руының шежіресін білуін ескіліктің қалдығы деп санап келгені баршамызға аян. Өз түбін білу, «жеті атасын» жатқа айту – тұрпайы таным емес, керісінше ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан тарихи санамыз бен ұлттық жадымыздың жоғалып кетпеуінің белгісі. Бұған дәлел бүгінде кез-келген қазақ баласынан жеті атасын сұрау арқылы оның қай ел, қай жерден шыққанын шежіре жаттап өскен қазақ тауып бере алады.

Шежіре тарқату дәстүрдің негізгі сипаты – оның ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарайтындығы. Жаңаша жыл санауға дейінгі I-II мыңжылдықтардың өзінде-ақ көшпелі өмір салтын ұстанған көшпелілердің жүздеген, тіптен мыңдаған ру-тайпалық атауларының тарихи дерек көздеріне ілігуі, шежірелік дәстүрдің байырғы замандарда-ақ орныға бастағандығын көрсетеді. Ру-тайпалар атаулары арқылы ел-жұрттың ішкі құрылымы мен өзіндік сипатын

анықтау қоғамдық өмір қажеттілігі үшін туындаған. Түркі халықтарында көне түркі, араб, жәдид, төте, латын, шағатай, кирилл әліпбилерінде жазылған ру-тайпа атаулары мен олардың өмір деректері, тіршілігі туралы шежірелік сипаты басым ақпараттар молынан ұшырасып отырады.

Шежіре тарқату дәстүрінің алғашқы көріністері көне түркі жазба мәдениетінен бастау алады. Атап айтсақ, Орхон-Енесей ескерткіштеріндегі жазу: «Түрік халқы жойылмасын деп, әкем Елтеріс қағанды, анам, Елбілге қатынды Тәңірі төбесіне тұтып, жоғары көтеріпті». Сонымен қатар, Онгин ескерткісіндегі жазбада: «Елетміш ябғу ұрпағы Ышбара Тамған-шор Ябғу, інісі білікті Ышбара Тамған-тархан аймағымен (барлығы алпыс бес) ата» [Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005:187] деген жазбалардан ауызекі шежірелік сарынды аңғару қиын емес.

Көшпелі түркі-монғол халықтарының тарихына қатысты еңбектерде де ауызекі шежіре тарқату дәстүрі жалғасын тапқан. «Монғолдың құпия шежіресі», «Шара Туджи», Лубсан Данзан «Алтын топшы», Рашид ад-Дин «Жылнамалар жинағы», Жамал Қарши «Оғыз-Қыпшақ шежіресі», Заһир ад-дин Бабырдың «Бабырнама», Дулат Мұхаммед Хайдари «Тарихи-и Рашиди», Әбілғазы Баһадүр-ханның «Түрік шежіресі», Ұлықбектің «Сұлтаннар шежіресі», «Насабнаме Шыңғыс», «Насабнаме қазақ», Жалайыр Қадырғали «Жәми-ат-тауарих», Өтеміс қажы «Шыңғыснама» еңбектерде мән-мазмұны тұрғысынан шежірелік дәстүрде жазылған, халық жадында сақталған мәліметтерді арқау еткен.

Түркі халықтарында қалыптасқан шежіре тарқату дәстүрі және жазба шежіре нұсқаларының да болғанын А.И. Левшин, Н.В. Ханыков, И.И. Березин, Ш. Уәлиханов, А.Н. Харузин, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристов, М.И. Бродовский сияқты ғалым-зерттеушілердің еңбектері айғақ бола алады. Аталған авторлар түркі халықтарының тарихына қатысты еңбектерінде халық жадында сақталған шежірелік мағлұматтарды кеңінен пайдаланып отырған. Қазақ қолжазбаларының мейлінше құнды шежірелік нұсқалары Санкт-Петербург, Москва, Қазан, Тәшкент, Алматы қалалардың кітапханаларында, мұрағаттарында сақталған, және олардың көпшілігі әзірге ғылыми айналымға түспеген.

Негізгі бөлім

Шежіре тарқату дәстүрі – түркітілдес халықтардың мәдениетінің ауызша тараған мәдени құбылысы. Жырауларының жыр дәстүрі мен шежіре дәстүрі арасындағы айырмашылық туралы түркі халықтарының жыр дәстүрін зерттеуші батыс ғалымы К. Райхл: «көшпелілер қоғамындағы тарихи білім рулық генеалогияны өрбіту, баяндауға негізделеді. Генеалогия түрік халықтарының ауыз әдебиетінің (сонымен бірге жазба әдебиетінің де) маңызды жанрын құрайды, жалпы ауызша дәстүр жанры қырғыздардың ортасында санжыра деп ерекше аталады» – деп жазады [Reichl, 2003: 261].

Ғалым К. Райхлдің ғылыми еңбектерінде ауызша дәстүр, оның орындалуы, ұрпақтан ұрпаққа жалғасуы, ерекшеліктері туралы ғылыми тұжырымдар жасалған. Түркі тілдес халықтардың ауызша тарату дәстүрін

зерттеген басқа да шетелдік ғалымдардың еңбектерінде тарихи ақпаратты дәстүрлі мәдениеттанудағы бірден-бір құрал ретінде қабылдау, шежірелік деректерді тарихи тұрғыдан талдау сияқты маңызды мәселелер қамтылған.

Карл Райхл «Өткенді жырлау: түрік және ортағасырлардағы батырлық жырлар» атты зерттеуінде Европа ортағасырлық әдебиеті мен Орта Азиядағы қарақалпақ, өзбек, қазақ, қырғыз халықтарының ауызша жыр айту дәстүрін салыстырады, түрік жырларын талдап, эпостық жырлардың тарихи негізі туралы айтып өтеді. Ғалымның еңбектерінде әсіресе шежірелей жырлау дәстүрін, шежірешінің (жыршының) жырды орындау тәсілдері туралы тұщымды тұжырымдар жасағанын айтып өткен абзал [Reichl, 2000: 221 б.].

Шетелдік ғылыми басылымдар қатарында қазақтың жүздік, рулық құрылымдары туралы баяндап, аз ғана талдау жасағандар кездеседі. Мәселен, 1938 жылы басылып шыққан Альфред Ходсонның еңбегінде қазақтың дәстүрлі әлеуметтік құрылымы зерттеуге алынған, ал 1963 жылы жарық көрген Лорен Крэйдердің ғылыми еңбегінде түрік-моңғол халықтарының әлеуметтік ұйымдарына зерттеу жүргізген [Hudson, Alfred, 1938:109; Krader, Lawrence, 1963: 411].

Әйгілі ғалым Жан Вансина еңбегіндегі ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрді зерттеуді жүйеге салу, ғылыми әдістер мен тәсілдерді қолдану тәжірибесімен бөліседі [Vansina, 1985]. Ғалым өз еңбегінде ауызша дәстүрді әлеуметтік-мәдени үрдіс ретінде жан-жақты қарастырып, оның тарихи-деректік қызметі ретінде дәстүр ерекшелігі мен мәтініне, ауызша тарихи деректерді түсіну, талдау жолдары сияқты көптеген мәселелерге тоқталады. Шетелдік әйгілі басқа да ғалымдардың қатарында қытайлық зерттеуші Су Бйхай қазақтың тұтас тарихы мен мәдениетін жазуға ұмтылған. Оның Шыңжаңда шыққан «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегінде қазақтың шежіре дәстүрі туралы айтылады [Су Бейхай, 1985: 857 б.].

Түркі халықтары шежірелерін зерттеген ғалымдар: қырғыз шежіресі С. Аттоқуров, С.Зәкиров, татар, башқұрт шежірелерін М. Әхмәтжанов, М. Усманов, Г. Газиз, М.З. Закиев, Д.М. Исхаков, Р.Г. Кузеев, Марджани Шихабутдин, қарақалпақ, өзбек шежірелерін зерттеген ғалымдар – К.М. Мәмбетов, С.К. Камалов, Х. Дониеров, К.Ш. Шаниязов. Әзербайжан халқының этногенезі туралы еңбектер жазылған. «Алтын шежіре», «Моңғолдың құпия шежіресінің» қазақша басылымдары жарық көрген.

Шежірені жырмен жазу – қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт халықтарында ертеден бар дәстүр. Қарақалпақтың атақты ақыны Бердақ деген атпен танылған Бердімұрат Қарғабайұлының «Шежіре» атты дастаны XVIII ғасырдағы қарақалпақ ұлтының қоғамдық-саяси, әлеуметтік, мәдениет-тарихи өмірінен хабар береді және түркі халықтарының ортақ тарихы, шығу тегі жырлана отырып, көптеген құнды тарихи деректерді жеткізеді. Дастан желісі бойынша қарақалпақтар Үргенішті мекендеген. XVIII ғасырдың бас кезіндегі Хиуа хандығының басқыншыларымен ұлтты сақтау жолында қиян-кескі соғыстар жүріп жатты. Хорезм қарақалпақтар мен Түркістан қарақалпақтары бірігіп Қуандария мен Жаңадарияға қоныс аударады.

Ғасырға жуық Жаңадарияны мекендеген қарақалпақтар өмірі Бердак шежіресіне арқау болған. Бұл туралы ғалымдар М.К. Нурмухамедов, Х. Хамидовтің еңбектерін атап өтуге болады.

Қырғыздың Тоголок молда аталған (шын есімі Байымбет Абдырахманов) қырғыздың атақты ақыны 1860-1942 жылдары өмір сүрген. «Манас» жырын жырлаумен қатар шежірені жырмен жырлаған белгілі халық ақыны. Тоголок молданың өлеңмен жазылған қырғыз шежіресі – танымдық салмағы мол халықтық шежіре. Шежіре негізінен қырғыз елінің ауызша айтылып келген аңыз-әңгімелеріне сүйенген. Бір қызығы Тоголок молда шежірені қарасөзбен де, өлеңмен де жазған.

Башқұрт ғалымдары шежіре, ауызша тарихты зерделеу, зерттеуде Орта Азия бойынша көш бастап тұр. Кеңестік дәуір кезеңінде-ақ шежіре зерттеу қолға алынып, біршама жетістіктерге жетті деуге де болады. Соңғы деректер бойынша, қазіргі уақытта кітапхана қорлары мен мұрағаттарда жүз елуге тарта башқұрт шежірелері сақтаулы. Башқұрт шежірелерінің өзіндік ерекшелігі қарасөзбен жазылған шежірелердің арасында өлең жолдарының кездесуі. Фольклорлық үлгіде жазылған бұл өлең жолдарын мамбет, тамьян-катай, өсерген тайпаларының шежірелерінен кездестіруге болады.

Башқұрт ауыз әдебиетінде жыр түріндегі шежіре де кездеседі. XVIII ғасырдағы 1773-1775 жылдардағы халық көтерілісі туралы жазылған «Киньякая бәйіті» жырында Төре хан және оның ұрпақтарының шежіресі жырланады. Ал, өсерген тайпасының шежіресі толықтай жырмен, башқұрт ауыз әдебиетінің құбайыр формасымен жазылған. «Құбайыр» башқұрт тілінде «батырлар туралы жыр» деген мағынаны білдіреді. Яғни, өз ата-бабаларын мақтанышпен жырлайды. Жырда Шыңғыс хан заманында башқұрттардың бабасы Тоқсобаның баласы Мүйтеннен тараған Өсерген және оның ұрпақтары туралы айтылады. Сонымен қатар, башқұрттың танымал ақыны, XIX ғасырдың ортасында өмір сүрген иракты тайпасынан шыққан Ғали Соқрыйдың да жырмен жазған шежіресі белгілі.

Қазақ шежіре жырлары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өркендеп, дамыды. Оған үлес қосқан ұлт келешегін ойлаған шежіреші, жыршы, ақындар десе де болады. Олар көбіне Ораз молда, Марал ишан қолжазбаларында, сондай-ақ Әбілғазының, М.Х.Дулатидің, Н.Рағбузидің еңбектеріне, «Хамсул ағла», «Оғызнама» кітаптарына сүйенгендіктерін аңғартып отырады. Құрбанғали Халидтің «Бабалардың сөздерін зейінімен тыңдап, ұғып, олардан естіген шежірелерін еске алып, әр мәжілісте, әр жиын отырыстарда үнемі қайталап, шын ниетімен ойларында ұстап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, насабшыларына шежіреші деп ат қойған. Ұлы дүбір мерекелерінде шежірешілердің маңайын толтырып, өткендерін сұрастырып, үйлерінде болса ол кісінің алдында дәріс оқығандай үйреніп, жақсысын жаттап, қиынын қаттап жататын болған... Қазақ насабшылары жүз, екі жүз жылғы істерге таласып отырмайды, уақиға мың жылдан бері болса, ішінде жүргендей біле береді» [Халид, 1992: 304 б.], – деп атап көрсетуі қазақтың төл шежіресінің халықтың атадан балаға рухани азық болып келе жатқанын,

ұлттық жадты сақтаудағы орны ерекше екендігін көрсетеді. Шежіре жырлардың басым көпшілігі ауызша жеткен аңыз-әңгімелердің, ру аңыздарының желісімен жырланғаны аңғарылады. Елдік пен ерліктің халық қажетіне керек екендігін жырлағандардың есімдері дер кезінде хатқа түсіп, жазылып қалмағандықтан ауыздан-ауызға көшіп, ұрпақтан-ұрпаққа жету барысында көп өзгерістерге түскен. Түрлі нұсқалары пайда болып, фольклордың заңдылығына сай рухани қазынамыздың игілігіне айналды.

Қазақ шежіресі ішкі жанрлық белгілері бойынша: шежіре жыр, қарасөз және кесте шежіре, ал, мазмұнына қарай: тарихи, әдеби, ата-тек шежіресі деп бөлінеді. Мысалы, тек қана тарихи мәліметтерге сүйеніп айтылған шежіре болады, немесе сол тарихи деректермен қоса әдеби-аңыздарды да келтіре отырып айтылатын түрлері кездеседі. Ал сипатына қарай: ру-тайпа, ұлыс, ұлт шежіресі, төрелер мен қожалар, төлеңгіттер шежіресі болып жіктелетіні белгілі. Сипатына қарай бөлінген түрлерінің табиғаты бөлек. Жекелеген рулардың шежіресінің ішінен хандар шежіресін кезіктіру мүмкін емес. Бұл шежірелер бір-бірімен тығыз байланыста екендігін көрсетеді. Мәселен, ру-тайпаның немесе хандардың болмаса қожалардың шежіресі болуы мүмкін. Керісінше, ру-тайпа шежіресінің тарихи немесе әдеби болмаса ата-тек түрінде келуі мүмкін. Бірақ әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Мазмұнына қарай бөлінген шежірелер бір туындының ішінде жеке де, араласып та қала береді.

Халық өзі бастан кешкен тарихи жағдайларды қашан да жадында сақтап, оларды аңыз, жыр, дастан т.б. ауыз әдебиеті үлгілері арқылы ғасырдан ғасырға жеткізіп отырған. Шоқан Уәлиханов қазақтың шежірелік мұрасын тұтас мәдениет деп атауы да сондықтан болса керек. «Бұл дастан-шежіренің барлығы – ішіндегі айтылып отырған оқиға, мақал-мәтелі, халық әдеті қазақ халқының өткен тарихи және рухани өмірін суреттейді, қазақ тарихын жазу, оның шығу тарихын анықтау үшін таптырмайтын тарихи дерек» – деп көрсетті [Валиханов, 1984:502 б.].

Өз кезеңінде Қазақ Ордасының әкімшілік басқару жүйесіне шежіре аса қажет болды. Билеуші топ яғни хандар мен билер шежірелердің жүйелі түрде жиналып, хатқа түсуін қадағалап отырған. Өйткені, қол бастайтын батырлар арқылы әскер жасақтауда, ру-тайпа басшылары мен билер институтының негізінде мемлекеттік билікті жүргізуге, салық жинау, жер дауы, жесір дауы, құн дауы мәселелерін шешуде шежіре білудің маңызы зор еді. «Осындай шежірелердің бір бөлімі Жәңгір ханда сақталған. XVIII-XIX ғасырларда қазақ хандары қытай еліне барғанда мәдени қатынаста болған. «Қазақ шежіресі» атты кітап мәнжу тілінде Бейжіңдегі хан сарайы архивінде тұр» [Мыңжани, 1990:6 б.].

Шежіре нұсқалары және шежірелік деректер туралы еңбектер XIX ғасырдан бастап мерзімді басылымдарда жарияланып, жеке кітап болып басылып шыға бастады. XX ғасырдың басындағы қуғын-сүргін, ашаршылық, соғыс, зұлматпен қатар, сол уақытта шежірелерді жинап, зерттеген қазақ

зиялылар Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Тынышбаев, М. Дулатов, С. Асфендияров, Қ. Кемеңгеровке ату жазасы кесілген болатын.

Абай мұрагерлерінің бірі Ш. Құдайбердіұлы ұстазының аманатымен қазақ шежіресін жазып, 1911 жылы «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар» деген атпен Орынборда жариялады [Құдайбердіұлы, 1991:114 б.]. Шежірені нақты, ғылыми негізде жүйелеп жаза отырып, өлеңмен өрнектеген Шәкәрім шежірені жазудан бұрын осы салада жан-жақты, көп ізденгенін көруге болады. Осы мақсатпен қажылыққа екі рет барып, араб, парсы, түрік тілдеріндегі еңбектермен танысады. Ондағы қазаққа қатысы бар шежіре деректермен айналысып, осыған қоса ар ғылымы туралы да дерек-мағлұматтар жинастырған. Қолы жеткен деректер көзін орыс, Еуропа тілдеріндегі кітаптардан да ұзақ жылдар бойы іздестіреді, шежіре жайлы айтылған қазақтың арғы-бергі аңыз-әңгімелерімен салыстырады. Осы аталған рухани қазына көздерінен жиған-тергендерін ой көзімен талдап, жүйелей келіп қазақ шежіресін жыр түрімен («Қазақтың түп атасы – батыр Түрік»), қарасөз түрімен бірдей жазады. Шәкәрім шежіресі нақтылығымен, ғылыми негізде жүйеленуімен жалпы түркі елдерінің ата тегін, түп төркінін қамти отырып, негізінен қазақ халқының шежіресіне назар аударуымен ерекшеленеді. Шежіре айтушылардың дәстүріне орай өз ата тегінің тарихына көбірек тоқталып, баяндау жағы да бар.

Ал М.Ж. Көпеевтің жырмен жазылған «Қазақ шежіресінде» орта жүздің белді руларының бірі арғындарды таратады. Мәшһүр Жүсіп жырда аталған рулардың ақын, батыр, белді адамдарына да байланысты үлгі-өнеге боларлық мысалдарды келтіре отырып жырлайды [Көпейұлы, 2007: 233 б.].

Мәшһүр Жүсіптің аталған шежіресінде жалпы адамзат тарихын жер тарихымен, ел тарихымен байланыстыра баяндағанын зерделеуге болады. Мәшһүр ақын бір қазаққа қана емес, жалпы түркі халықтарына да ортақ тарихи тұлғалар: Шора Нәрікұлы, Әмір Темір, Едіге туралы шежіре нұсқаларын да жазып алып, оларға деген өзіндік пікірлерін келтіріп отырады. Ақынның қолжазбасындағы Х-ХVIII ғғ. аралығы қазақ хандары туралы да сөз болады. Шежіреде атақты билеушілердің іс-әрекеті қысқаша баяндалып, сонымен қатар шежірешінің өз пікірін де беріп отырған. Тарихи дерегі аз хандардың есімдерін де атап өтуді ұмыт қалдырмайды. Ал «Қазақ түбі» атты еңбегінде Мәшһүр Жүсіп әз Жәнібек ханнан бастап әз Тәуке ханға дейінгі хандарды тізіп көрсетеді. Аталған шежіренің бірнеше нұсқасы бар.

Мәшһүр Жүсіп шежіресінде Алаша ханға қатысты көптеген мәліметтерді жазады. Жоғарыда аталған хандар тізіміне Алаша ханды, Ормамбет ханды т.б. қосады. «Қазақтың өз сыбағасына арналып хан болғандар: «Қасқа жолды Қасым хан», «Ескі жолды» Есім хан, «Күлтөбеде күнде кеңес» атанған әз Тәуке хан, олардан соң 48 жыл хан болып билеген Абылай хан. Қазақта хан болып, заң шығарып, халық қатарына қосқандар – осы айтылған хандар. Алды-арты жоқ Алаша хан деген бір хан билеген. Қазақ үш жүзге бөлініп; Ұлы жүз Үйсін, Орта жүз Арғын, Кіші жүз Алшын атанғаны; «Алаш» деп ұран шақырысып: «Алаш алаш болғанда, Алаша хан

болғанда, үйіміз ағаш болғанда, ұранымыз Алаш болғанда» деп айтатын заман болған». М.Ж.Көпеевтің шежіресі мәдениетіміз бен ұлттық тарихымыз үшін құнды деректер көзі болып табылады.

Шежіреші адам білімді болумен қатар, қажырлы, төзімді болу керек. Атап айтсақ, «Бабалар сөзі» Жүзтомдығының 82-томына енген «Адам атадан бергі шежіре» атты жырды жазуға шежіреші Бұзаубай ақсақалдың жиырма жыл уақытын сарп етіп, жоғарыда көрсетілген кітаптардың көпшілігімен танысып шыққан. Шежіреші Бұзаубай Жайлаубайұлы қолжазба деректер бойынша, 1894 жылы бұрынғы Қостанай облысы, Семиозерск ауданы, Целинный совхозында дүниеге келген. Ескіше 7-8 сыныптық білім алып, халық жырларын жаттап өскен Бұзаубай жастайынан сөз өнеріне әуес болып, тойда ән салып, ақындар айтысына қатысып, «ақын Бұзаубай» атаған [Бабалар сөзі, 2012: 340 б.]. «Шежірешілер өзінің жеке тәжірибесіне тарихи ұзақ дәуірлердің маңызды әрі өзекті деген ұрпақтар тәжірибесін ұштастырған, барлығын қосып сақтаған субъектілер. Сөйтіп, шежірелерде көрініс табатын қариялардың тарихи санасы есте сақтаушы субъектілерінің тарихи жады арқылы дәстүрлі мәдениет қағидаларын да, адамның өмірлік тарихи тәжірибесі мен білімін де ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырады» [Алпысбес, 2007: 47 б.].

Бұзаубай шежіреші отыз бес бөлімнен тұратын шежіресінде XV ғасырдан бастап, XIX ғасырға дейінгі қазақтың тарихи шежіресін жырлаған. Төрт қалың дәптерден тұратын қолжазбада адам жаратылысынан бастап, халқымыздың ұлт, ұлыс болып таралуына дейінгі аралық жырға арқау болады. Сөз болып отырған шежіренің құндылығы – жырда тарихи мәліметтердің молдығы.

Жыршы Адам атаның жаратылысы туралы діни аңыздарды шебер қолдана білген. Сонымен қатар жыршының діни сауатты адам екенін орын-орынмен пайдаланған сүрелер арқылы көруге болады. Жырлаушы Б.Жайлаубаев шежірені 20 жыл шамасында (1953-1973 жылдар аралығында) жырлаған. Осы жылдар ішінде шежірешінің көп ізденгені, тарихи, діни кітаптармен кеңінен танысқаны айқын аңғарылады («Қиссаул әнбия», «Тәурат», «Інжіл», «Құран», «Оғызнама» т.б.). «Қазақтың түбі қайдан шықты» деген сұраққа жыршы Аннас сахабадан тарадық деген нұсқаны құптайды. Құнанбай қажының Меккеге барғанда әкелген шежіресін негізге алады.

Сонымен қатар жыршы Аяз би, Қарашаш туралы аңыздарды да молынан пайдаланған. Жыршы Бәйдібектің ұрпақтары, әсіресе Домалақ ана туралы аңыздарды Жамбыл Жабаевтан алғанын, ал көпшілік деректерді, қажетті мәліметтерді көне кітаптар мен қолжазба мұралардан алып отырғанын жиі еске алып отырады. Бұл шежірешінің өзіндік шынайылығын, ұрпақтар алдындағы тазалығын аңғартады.

Сондай-ақ жыршы шежірені жырлау үстінде өзіндік ұстанымдарын да пайдаланып, көлемді мұраның құрылымын, композициялық жүйесін, оқиғалар желісін өзінше құрып, көп шежірешілерге ұқсамайтын жеке жол

іздістіруге тырысады. Кейде бұл ізденістеріне қол да жеткізген сияқты. Бұзаубай ақсақалдың шежірелік мәліметтері мен құжаттық материалдары өте мол болғандықтан, жалпы шежіренің жалпы жүйесі бұзылғандай болып көрінгенмен, оның негізгі тұтастығы сақталған.

Шежіреші Б. Жайлаубаев шежірені алдымен жыр үлгісінде жырлап, кейін біраз жерлерін қарасөзбен толықтырған. Оған осы шежірені жинап, тапсырушы Жексенбіұлы Қайырбектің мына мәліметі айқын дәлел болады: «Қазақ шежіресін жазғанда Бұзаубай ақсақал 89 жаста болғандықтан алғашқы бөлімін өлең сөзбен, соңғы бөлімін қарасөзбен жазған».

Арасында шешендік сөздер де кездесіп қалады. Қолжазбада шежірелер ретсіз орналасқан. Және бірін-бірі қайталайтын бөлімдері де кездеседі. Кейбір бөлімдері аяқталмай қалған. Жырлаушы кейбір ру, тайпа атаулары мен тарихи деректерді келтіруде қателесуі де мүмкін. Алайда бұл Бұзаубай шежіресі – көлемді тарихи мәліметтерге бай, құндылығы зор шығарма.

Кеңестік идеологияға қаншама қайшы келгенмен, шежірешілік дәстүр рухани мұраларымыздың өзге де түрлері сияқты өз жалғасын тауып, мүмкіндігінше жиналып отырды. Себебі бұл жәдігер ата-бабалар аманаттап кеткен тұтас бір ұлттың өмір жолы, сан ғасырлық тарихнамасы еді. Бірақ қырағы саясат бұл мұралардың жариялануына, зерттелуіне жол бермей, жиырмадан астам бумада жинақталған шежірелер ұзақ жылдар бойы аталған қорларда жатып қалды. Қазақ шежірелерінің көптеген нұсқалары Қазақстан Республикасының Орталық Ғылыми кітапханасына, Ұлттық кітапханаға, Мемлекеттік Орталық мұрағатына жинақталған. Бір ғана Орталық Ғылыми кітапхана қорында 20 мыңдай қолжазба болса, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында 6 мың беттей шежіре бар. Ал өлеңмен жазылған шежіре жырлардың басым көпшілігі жарияланбаған. Ел тәуелсіздігін жариялағаннан кейін ғана көне тарихымызбен қайта қауышуға мүмкіндік туып, шежірелер кең көлемде басылым көре бастады. Шежіре жырлар алғаш рет жинақталып, «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрген «Бабалар сөзі» Жүзтомдық сериясында (32,81,82 томдар) басылып шықты.

Қазақ арасындағы шежіре тарқату дәстүрі шамамен XX ғасырдың соңына дейін сақталып келді деуге болады. Халық өзінің шежірелік тарихына яғни тарихи жадына XX ғасырдың ортасына дейін көлеңке түсіре қойған жоқ. Ауыл ақсақалдары мен қариялардың аузынан айтылған ауызша әңгімелер мен аңыздар арқылы қазақтар елі мен жерінің тарихы туралы жан-жақты түсінік қалыптастырды. «Қазақстанның барлық өңірінде 30-дағы және одан жасы асқан қазақтар өздерінің ата-тегін яғни, руының, тайпасының және тайпалық одағының (жүзінің) шежіресін тамаша біледі. Қарттар арасында дүйім қазақтың ру-шежіресін білетіндері әлі де болса кездеседі. Өкінішке орай, біздің тарихшыларымыз бен этнографтарымыз бұл мағлұматтарды жинаған да, зерттеген де емес. Ал, мұндай мағлұматтар болса қазақтың көптеген тайпаларына қатысты құрылым мәселелерін саралауда мейлінше құнды» [Алпысбес, 2007: 47 б.].

Кеңестік жүйеге қаншалықты қайшы келгенмен, шежірешілік дәстүр, шежіре тарату, «жеті атасын жаттату» мәдени, рухани мұра ретінде өз жалғасын тауып, шама-шарқынша жиналып отырды. Өйткені бұл – ата-бабалардан қалған тұтас бір ұлттың өмір жолы, сан ғасырлық тарихнамасы еді. Кеңестік саясат рухани мұралардың жариялануына, зерттелуіне жол бермеуге тырысты, сондықтан да отызға жуық бумада жинақталған шежірелер ұзақ жылдар қолжазба қорларында шаң басып тұрды. Ел егемендік алғаннан кейін ғана рухани, мәдени мұраларымызбен қайта қауыштық. Тәуелсіздік жылдарында шежірелер өте кең көлемде басылым көре бастады.

Қазақ шежірелерін жинау, жариялау жұмыстарын жедел түрде қолға алып, құлшына кіріскен ғалым, этнограф Ақселеу Сейдімбек еді. Ол 1997-2002 жылдар аралығында «Қазақтың төр шежіресі» деп аталатын бір беттік плакат шығаруды қолға алған. Алып бәйтерек үлгісінде салынған, түп-тамыры сақ, скиф, түркі, қазақ боп басталатын қазақ ру-тайпаларының бес-алты мыңдай атауы берілген, ұлттың біртұтас, бір тамырдан, бір діңнен өрбитіндігін көрсететін көрнекті плакат сол кезеңде өмір сүрген көп қазақтың төрінде ілініп тұрғаны хақ. Шежіре-плакаттың бір бұрышында автордың мекен-жайы мен қысқаша түсініктемесі көрсетілген. Осы плакат арқылы ғалым А.Сейдімбек өзінің мәліметі бойынша мыңға тарта шежіре жинаған. «Шежіре-плакатқа деген халықтың сұраныс айрықша болды. Кешікпей-ақ менің атыма жолданған шежірелік еңбектер Қазақстанның түкпір-түкпірінен жаңбырдай жауды. Аз уақыт ішінде мыңға тарта шежіре нұсқалары жиналды. Олардың ішінде нақтылы әулет-ата шежіресінен бастап, ру-тайпаның, жүздің, тіптен тұтас ұлттың тарихы мен этноқұрылымын зерделеген еңбектер де бар еді» деп жазады [Сейдімбек, 2008 :728 б.].

Шежірелердің құрамында ескі тарихи дәуірлердің мәліметтері тарихи-тұрмыстық жыр, аңыз күйінде көп сақталған. Осылайша кейбір шежіре мәліметтері мерзім жағынан ерте дәуірден қазіргі күнге дейінгі уақытты қамтығанымен, генеалогиялардың дені қазақ хандығы дәуіріне қатысты. Мұнда моңғол мемлекеті күйрегеннен кейінгі уақыт пен қазақ жүздерін қалыптасуы дәуіріндегі қазақ ру-тайпаларының құралу принциптерін айғақтайтын тарихи-генеалогиялық жүйе деп сипатталады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ шежіреге өте бай халық. Халқымыз шежіре айту арқылы ұлттық (тарихи) жадымызды осы күнге дейін жеткізді. Шежіреші қарттардың аузынан құнды мәліметтерді естуге болады. Белгілі бір рудың тармағына, немесе әулетіне қатысты шежіре деректерді олардың қазіргі күнгі ұрпақтарға дейін тарқату, сол рудан шыққан тарихи тұлғалар (батыр, ақын, би, шешен, т.б.) туралы сол рудың шежірешісінен артық ешкім білмеуі де мүмкін. Сол шежіре, тарихи тұлғаға қатысты деректер аңыз, жыр, әңгіме арқылы атадан балаға, баладан немере, шөбереге жалғасын тауып отырады. Сондықтан да шежірешілердің еңбектеріндегі мәліметтердің ғылыми құндылығы жоғары деп санаймыз. Халық арасынан шежірелерді

жинау, баспада жариялау – халқымыздың ұлттық тарихына тың деректер қосары сөзсіз. «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген сөз де осы шежірешілдік дәстүрге байланысты айтылса керек. Бүгінгі жаһандану заманында тәрбиеленіп жатқан ұрпақ қаншалықты ата тегін ажыратып, шежірені біліп өссе, соғұрлым өз ұлтының түп тамыры мен тарихын тереңірек зерделейтін болмақ. Әсіресе, жеті атаға дейін қыз алыспау сияқты ұлттық салт-дәстүріміздің арқасында қандас- туыстастығы мейлінше бекемделген, «қарға тамырлы қазақ» екенін сезіндіре түседі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Алпысбес М.А. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде // Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.авторефераты. – Алматы, 2007. – 47 б.
2. Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Шежірелік жырлар. 82-том. – Астана:Фолиант, 2012. – 340 б.
3. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр.соч. Т.1.– Алматы,1984. – 502 б.
4. Vansina J. Oral Tradition as History. – London: James Currey, 1985.
5. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхан ескерткіштерінің толық атласы. – Астана, 2005. – 187 б.
6. Hudson, Alfred E. Kazak social structure. – London: Humpfrey Milford, Oxford Univercity Press, 1938. – p.109.
7. Krader, Lawrence. Social of the Mongol-Turkic pastoral nomads. Indiana Univercity Publication, 1963. Uralik and Altaic series. – Vol.20. Printed in the Netherlands. – p. 411.
8. Reichl K. Ritual aspects of the performance of epic. Journal Historical Pragmatics. Special Issue. Ritual Language Behaviour. Amstredam: John Benjamins Publishing Company, 2003. Vol.4. №2. – p. 261.
9. Reichl K. Singing the Past: Turkis and Medieval Heroic Poetry. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2000. – p. 221.
10. Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі.– Астана: «Алтын кітап», 2007. – 233 б.
11. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Сана, 1991. – 114 б.
12. Мыңжани Н. Қазақ шежірелері. – Күйтің: Іле халық баспасы, 1990. – 380 б.
13. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Шежірелік деректерді пайымдау: Зерттеу. – Астана:Фолиант, 2008. – 728 б.
14. Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 1985. – 857 б.
15. Халид Қ. Тауарих хамса.– Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

XI JINGPING'S " ONE BELT, ONE ROAD " INITIATIVE: IN THE WILDERNESS OF "A NEW COLD WAR"

***Abstract.** This article reviews Xi Jinping's initiative to develop an infrastructure project that is global in nature and meant to reinforce China's foreign policy, strategic position. In 2013, China announced its 'One Belt, One Road' (OBOR) initiative, putting itself on the map as one of the leaders of the new world order. However, China's rapid progress is causing irritation and criticism in some other countries and, above all, in the United States. The United States, which is interested in preserving its global leadership, may play a deterrent role in promoting this initiative. For the initiative to succeed, China needs a well-considered and balanced policy to ensure dialogue and communication with all states involved in the project, but especially with its neighbours. The article also comprehensively analyses the stages of America's perception and attitude towards the OBOR initiative.*

***Key words:** "One Belt, One Road" Initiative, competition, US, PRC, infrastructure construction, Chinese-American relations, Central Asia, Kazakhstan*

Масабаев Қанат

СИ ЦЗИНЬПИННИҢ «БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» БАСТАМАСЫ: «ЖАҢА ҚЫРҒИ-ҚАБАҚ СОҒЫС» ДАЛАСЫНДА

***Аннотация.** Мақалада Си Цзиньпиннің жаһандық сипаттағы және ҚХР-ның сыртқы саяси, стратегиялық ұстанымдарын нығайтуға бағытталған инфрақұрылымдық жобаны дамыту жөніндегі бастамасы қарастырылады. 2013 жылы Қытай "Бір белдеу, бір жол" (БББЖ) деген өзінің бастамасын жариялады, осылайша жаңа әлемдік тәртіптің көшбасшыларының бірі рөлін көрсете алды. Алайда, ҚХР-ның қарқынды дамуы кейбір басқа елдерде, ең алдымен АҚШ-та тітіркену мен сын тудырады. Әлемдік көшбасшылықты сақтауға мүдделі Америка Құрама Штаттары бұл бастаманы алға жылжытуда тежеуші рөл атқара алады. Бастаманы табысты іске асыру үшін Қытайға жобаға қатысушы барлық мемлекеттермен, ең алдымен көршілерімен диалог пен қарым-қатынасты қамтамасыз етуге арналған жақсы ойластырылған және салмақты саясат қажет. Мақалада сонымен қатар Американың БББЖ бастамасын қабылдау және қарым-қатынас кезеңдері кешенді және жан-жақты талданады.*

***Түйін сөздер:** "Бір белдеу, бір жол" бастамасы, бәсекелестік, АҚШ, ҚХР, инфрақұрылым құрылысы, қытай-америкалық қатынастар, Орталық Азия, Қазақстан*

**ИНИЦИАТИВА СИ ЦЗИНЬПИНА «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ»:
В ДЕБРЯХ «НОВОЙ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ»**

Аннотация. В статье рассматривается инициатива Си Цзиньпина по развитию инфраструктурного проекта, имеющего глобальный характер и призванный к укреплению внешнеполитических, стратегических позиций КНР. В 2013 году Китай объявил о своей инициативе «Один пояс, один путь» (ОПОП), тем самым примерив на себя роль одного из лидеров нового миропорядка. Однако стремительный прогресс КНР вызывает раздражение и критику в некоторых других странах и в первую очередь, в США. Соединенные Штаты, заинтересованные в сохранении своего мирового лидерства, могут играть сдерживающую значимость в продвижении данной инициативы. Для успешной реализации инициативы, Китаю необходима хорошо продуманная и взвешенная политика призванная обеспечить диалог и общение со всеми государствами участвующими в проекте, но в первую очередь со своими соседями. В статье также комплексно и всесторонне анализируются этапы восприятия и отношения Америки к инициативе ОПОП.

Ключевые слова: Инициатива «Один пояс, один путь», конкуренция, США, КНР, строительство инфраструктуры, китайско-американские отношения, Центральная Азия, Казахстан

It is known that the idea in the shape of the 'Belt and Road' initiative was officially first announced by China's leader Xi Jinping during his speech in Astana during his state visit to Kazakhstan in the autumn of 2013. The Kazakh leadership, as well as many domestic historians, found it highly symbolic, as the route of the Great Silk Road, which existed in ancient times in large part passed through the territory of what is now the Republic of Kazakhstan (RK). Historical records show that during the Han dynasty, during the reign of Emperor Wu Di, from 140 to 87 B.C., Zhang Qian, the ambassador, was sent twice to the "Western countries" to pave the way from the capital of the empire - Chang'an (present - Xian) via the western ridges of Tien-Shan to the eastern coast of the Mediterranean Sea. Excellent Chinese silk products reached the West by that route, and the route was later known as the Silk Road. The revival of this route, in the form of building infrastructure in Eurasia, is not the desire of China alone. Since time immemorial, the establishment of links within the supercontinent has not only been undertaken by the international community, but also by a variety of countries, more and less big ones. In addition to China, Japan, Russia, India, Turkey, and Kazakhstan, among others, have their own infrastructure development programmes with their own specifics. However, China's One Belt, One Road initiative, apart from its global scope, has had a good financial and economic component from the very beginning. In November 2014, on the occasion of the APEC summit, China

announced its intention to allocate \$40 billion for the creation of the Silk Road Fund. As stated, the funds will be used to provide financial support for infrastructure construction, financial cooperation and other projects in the countries that are members of the OBOR. In May 2017, Xi Jinping said the size of the fund would be increased by another 100 billion yuan (\$14.5 billion). Another financial mechanism is the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB, established at the initiative of the PRC in October 2014). Its members include 57 countries in the Asia-Pacific region, the Middle East, Latin America and Europe and amount to about \$100 billion. In addition, some projects under the Belt and Road project are financed by state-owned Chinese commercial banks themselves. In March 2019, the president of the China Development Bank, speaking at an economic forum in the Chinese city of Boao, said the bank has provided over \$190 billion in financing for more than 600 infrastructure projects under the Belt and Road Initiative since 2013. According to some estimates, China has already invested \$260 billion in the projects, although not all projects have been fully completed to date. According to figures cited by official Chinese sources, more than \$1 trillion will be needed to finance the numerous projects of the Belt and Road Initiative in the short term. However, already now, the total value of the projects undertaken as part of the OBOR has reached \$2.5 trillion [1]. In the long term, however, the total investment is estimated at US\$10 trillion. The development of economic ties with a hundred and fifty countries has also helped to strengthen China's foreign policy and strategic position, "deepening partnerships and enhancing influence". According to The Financial Times, OBOR is supported in some form by "more than 150 states and organizations, including more than half of the 27 EU countries". Formally, the OBOR does not have a single central coordinating or governing body. Nevertheless, numerous rail, road, port and other infrastructure projects have a mutually synergistic, wavelike nature, which gives to the whole initiative a geostrategic character in terms of Beijing's long-term interests. Within the OBOR, there are separate subprogrammes, among which the Digital Silk Road, the Polar Silk Road, the Green Silk Road are notable.

Overall, the One Belt, One Road initiative brings together two projects - the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road - and is a network of transport and other infrastructure projects that should eventually encircle the entire planet. The global transport corridor system project aims to create economic corridors from China to Southeast Asia, Russia, Europe and South Asia. The project includes China's maritime links with Western Europe via East Africa, the South Pacific via the South China Sea and northern Europe via Russia, connecting Australia and Indonesia, all of Central and East Asia, the Middle East, Europe, Africa and via Latin America to the US.

In addition to transportation links, major infrastructure projects of the Belt and Road Initiative include oil and natural gas pipelines, power plants, utility networks, hydro and wind power projects, airports and seaports. An extensive network of fibre-optic cables is also being laid as part of an ambitious Digital Silk Road plan that will connect the Belt and Road countries through cyberspace.

Countries will also be connected to China's new satellite navigation services to create the Space Information Corridor.

The Chinese assure that the aim of their One Belt, One Road project is to unite the world and ensure mutual benefit for all, so that no one is left behind. As Chinese leader Xi Jinping has stressed, "China will actively promote international cooperation under the One Belt and One Road initiative, make every effort to ensure political coordination, infrastructure connectivity, smooth trade, the free movement of capital and the mutual convergence of peoples' aspirations in order to create new platforms for international cooperation, to give new impetus to joint development" [2].

On the surface, helping to improve trade flows and modernise roads is beneficial to all participants in the project, but China's growing influence, both economically and politically, is of great concern, especially to the US establishment. The main concern of the US political leadership is that the OBOR project is designed to change international rules in favour of the PRC and in fact is an economic expansion of Chinese private and state-owned business. As a consequence, it may allow the PRC to use a certain political framework to activate Chinese companies and increase their role in regional policy and global governance issues". The Center for a New American Security (CNAS), a Washington-based think tank, released a report on the eve of the second Belt and Road forum, warning countries that agree to work with China of the possible loss of national sovereignty. Based on equity stakes, long-term leases or multi-year operating contracts, Beijing is more likely to gain control over the infrastructure located on their territory, Chinese projects are largely "opaque", they will encourage corruption, the burden of Chinese credit may become unaffordable for debtors. In addition, U.S. experts say Chinese technology must not be used to develop national telecommunications networks because it could be used for spying. It is becoming increasingly difficult to separate the American "concern" for the interests of developing countries from the policy of all-round pressure on Chinese companies to prevent them from becoming world leaders in telecommunications equipment". From the point of view of Glenn Dysen, a professor at the University of South East Norway, the main reason for the negative attitude towards China's initiatives on the part of the US is the geo-economic implications. China's intention to promote its international integration project signifies the end of US unipolarity and dominance and the advent of a multipolar world order. Thus, China's main adversary is the US and its allies, such as Japan, who are interested in maintaining the existing "status quo". American President Donald Trump, early in his term, was very positive about the OBOR initiative. He sent a delegation led by M. Pottinger to attend the OBOR summit, where the United States supported China's efforts to strengthen international economic ties. However, the Trump administration's attitude towards the Belt and Road Initiative has changed dramatically, with targeted criticism instead of support. In November 2017, while visiting Japan, Donald Trump gave a speech to US officers and Japanese self-defence forces, calling Japan a "key ally" of the US in the region.

During talks between Trump and Japanese Prime Minister Shinzo Abe, both sides expressed concern over China's growing involvement in the Indo-Pacific region. The parties discussed a new American idea, the Free and Open Indo-Pacific Strategy, aimed at deepening cooperation between Japan, the US, Australia and India. The main objective of this strategy was to overcome the impact of Chinese projects, including the One Belt, One Road initiative [3].

On 18 December 2017, another "US National Security Strategy" was released. It proclaimed a new era of "great power competition" and sought to maintain and increase US influence in the world. Attention was drawn to China's improving image in developing countries and increasing competition with the United States. Realising that the OBOR initiative will have an increasing economic impact on countries in the Indo-Pacific region, the United States has expressed great concern for its own interests in the region. The Trump administration believes that the Indo-Pacific is a very important area of US foreign policy, as the region is one of the largest drivers of the global economy in the future. The United States is no longer looking at the project, both from a prospective cooperation and commercial point of view. The project will be evaluated in the context of strategic and geo-economic competition between China and the US. From that moment on, the economic, trade and political contradictions between the two countries became increasingly visible, eventually leading to the beginning of a widespread trade war.

With the outbreak of the trade war, the Trump administration's pressure on the Belt and Road initiative has intensified further. Acting US Defence Secretary Patrick Shanahan said in March 2019 that China's One Belt, One Road initiative was a major concern for the US. "China is trying to create an international enforcement network through a predatory economy to expand its sphere of influence. We have provided another option for the implementation of the Belt and Road. Starting with the Indo-Pacific region, we will develop many 'belts' and many 'roads', developing stronger partnerships." [4]. In response to the threat of the One Belt, One Road project, the US Department of Defence has proposed further expansion and strengthening of the Indo-Pacific Alliance. Joseph Dunford, Chairman of the U.S. Army Joint Chiefs of Staff, explicitly stated that "the biggest threat to the United States in the future will be China". [5]. In 2019, the United States refused to participate in the One Belt, One Road summit.

The 47th G7 Summit in 2021, which was the first for the new US President Joe Biden, discussed topics such as the consequences of the COVID-19 pandemic and global warming. In addition, the G7 countries called for peace in the Taiwan Strait and demanded that the Chinese leadership respect human rights, especially with regard to the Uighur ethnic Muslim minority. The G7 also expressed their intention to limit China's influence on global trade and to challenge practices that, as the document said, "undermine the fair and transparent functioning of the global economy"[6].

The Chinese government, in turn, accused the G7 leaders of "interference" as well as "lies, rumours and baseless allegations". In response to calls for peace in

the Taiwan Strait, a representative of the Chinese embassy in London said that "the days when global decisions were dictated by a small group of countries are gone".

Nevertheless, the credibility of the Belt and Road project has been weakened in recent years, through the efforts of the US and allies: the commercial value of many projects has been questioned, fears have been voiced about debt obligations due to unclear lending policies and that the initiative could prove to be a tool for expanding Chinese control.

Joe Biden stated during his first official press conference as president that he would not allow China to overtake the United States and become "the most powerful country in the world", and his administration launched a plan to increase cooperation with its allies. In addition, according to Jonathan Hillman, director of the Reconnecting Asia project at the Centre for Strategic and International Studies (CSIS), "Even with the most exaggerated estimates of the capabilities of GPPs, they will not meet the needs of the world"[7]. The United States adopted legislation in 2018 to encourage private sector investment in developing countries, and launched the Blue Dot Network in 2019 with Japan and Australia to support standards in the creation of infrastructure projects. The European Union and India signed a new partnership agreement in May 2021 aimed at increasing cooperation on digital and hardware infrastructure, with a focus on strengthening regulatory standards for new technologies. In addition, the foreign ministers of the 27 EU member states agreed to start work on a new global connectivity strategy to rival China's OBOR initiative. According to the EU Council of Ministers' conclusions, the decisions taken define a new "geostrategic and global approach to connectivity" for the EU and call on the European Commission and the High Representative to develop a joint EU global connectivity strategy no later than spring 2022. This is a unique opportunity to realise the project of making the EU a geopolitical heavyweight with an alternative to OBOR in the global infrastructure field. The Council emphasises that interconnectivity is fundamental to economic growth, security and sustainability within and outside the EU. While acknowledging that "other key economies have developed their own approaches and tools for connectivity", member states stress that the new strategy must be "sustainable, inclusive and rules-based" in a concerted effort to decouple it from the Belt and Road. More specifically, they insist that it should promote a "level playing field and fair access to markets and government procedures". The strategy represents a key tool to promote EU interests and promote its values abroad [8]. In Hillman's view, now is a good time for advanced economies to offer an alternative to the OBOR that is more transparent and offers better quality projects in developing countries. With the pooling of resources and increasing convergence in the approaches of allies as far as development is concerned, especially Brussels and Washington, Western infrastructure plans could get a boost that is still insufficient. However, none of the initiatives initiated by Western countries has been able to yield any tangible results. This all contributes to serious concerns about the ability of Western allies to actually offer an alternative to the economic

development promoted by Xi Jinping and supported by his country's state apparatus.

In Western countries, there is currently no centralised point for coordinating infrastructure partnerships. This makes it impossible to implement a single initiative capable of competing with the OBOR. According to analysts, any future Western initiatives are likely to remain a mixture of disparate, uncoordinated projects under the auspices of the US, European Union, Japan or India. The next problem is financing. The G7 countries may provide funds from their budgets but the source of the bulk of the funding must be private capital, and business people are not at all willing to participate in long-term, large-scale infrastructure projects.

In contrast to Washington, Beijing is taking a more constructive stance against this backdrop. The Chinese government is proposing a new type of relationship with the United States, and is willing to help reduce tensions and struggles between the great powers and the new emerging economies.

Chinese Foreign Minister Wang Yi believes that China and the United States are very complementary, and both sides should strive to find a starting point for Chinese-American rapprochement in order to stimulate the potential and space for bilateral cooperation. After a telephone conversation with US Secretary of State Anthony Blinken, Wang Yi said the most important task for China and the US now is to put into practice the important consensus reached by President Xi Jinping and President Joseph Biden in the November 2021 video meeting. At the meeting, Xi Jinping summed up more than half a century of China-US relations and put forward three principles of mutual respect, peaceful coexistence and reciprocal cooperation, which pointed the way for a healthy development of China-US relations. Joe Biden responded positively by saying that the United States does not seek a "new cold war", does not seek to change the Chinese system, is not seeking to confront China by strengthening alliance relations, does not support "Taiwan independence" and has no intention to engage in conflict and confrontation with China. Wang Yi also noted that a precondition for the normalisation of relations between the two countries would be that neither China nor the US intends to change each other, and this should be a guarantee of peaceful coexistence between the two countries in the future. The post-epidemic world is facing new conditions and new challenges, but competition between powers is not the theme of this world and will not solve the problems faced by the US and other countries. As the two leading economies of the world and permanent members of the UN Security Council, China and the US should proceed from the fundamental interests of the peoples of their countries, follow the general trend of global development and properly implement the important consensus of the two heads of state, and grasp the general direction of Sino-US relations, fulfill their obligations with practical actions, expand the positive aspects of cooperation between the two countries and constructively control and manage the differences. Wang Yi stressed that exerting pressure will only make the Chinese people more united, and confrontation will not prevent China from becoming stronger[9]. Many people believe that the US and the PRC should strengthen comprehensive cooperation, this will provide more

positive opportunities for China and the United States and make a new contribution to world peace and development. Now more than ever, there is an urgent need for both sides to properly address differences and sensitive issues on the basis of mutual respect and to continuously remove obstacles that impede the development of bilateral relations. A well-considered and balanced policy of dialogue and communication is especially necessary at this time to avoid new negative trends in this relationship".

China has made tremendous efforts to promote the OBOR initiative and intends to develop the project further. In this regard, at the present stage, it is extremely important for the Chinese political system to effectively shape the image of a leading power that desires peaceful development and seeks to develop cooperation with neighbouring countries. This will limit the pressure on global public opinion created by the United States and allow China to enhance its international credibility, including in the context of the successful implementation of the OPOP initiative.

Russia has now made some tweaks to the advancement of the Silk Road Economic Belt (SREB) initiative. The Russian military special operation in Ukraine has escalated into full-scale combat operations involving bombs, tactical missiles, aviation and numerous civilian casualties in Ukraine. According to some analysts' estimates, in May this year, the drop in container turnover at seaports in Russia's northwest basin could be as much as 95% [10]. Also, given that the EU ban on road transport for Russian and Belarusian companies came into force on 9 April, China has had to redirect its main trade routes to Europe via Kazakhstan and Central Asia. According to traders, an active change in the entire logistics structure is underway. Traditional established routes are losing their appeal. Shipping companies, even from those countries that are neutral in the conflict, are reorienting their freight flows and looking for alternative delivery options for their cargo. On this background, the sharply increased demand for transportation gives additional impetus to the development of routes passing through the territory of Kazakhstan. First of all, this applies to the Trans-Caspian International Transport Route (TITR or Middle Corridor). TITR runs through China, Kazakhstan, the Caspian Sea, Azerbaijan, Georgia and on to Europe. TITR is a multimodal route involving two modes of transport: rail and sea. Kazakhstan initiated the opening of the trans-Caspian corridor. A multimodal transport service along the route China - Kuryk/Aktau - Baku/Alyat - Batumi/Poti and onwards to third countries, including via the new Baku - Tbilisi - Kars line, was launched in 2017. TITR specifically promotes transit container services from China and Central Asian countries to Europe and Africa, as well as in the opposite direction. While shipments through the ports of Aktau and Kuryk amounted to 14,000 tons in January, in February they increased by one and a half times. In March, this figure increased by another 4 times compared to February and reached 88,000 tons. Project participants plan to transport 238,000 tons in April, says Gaidar Abdikerimov, secretary-general of the Trans-Caspian International Transport Route (TITR) Association. Today, TITR participants and operators from 8 countries, namely Azerbaijan, China, Georgia,

Kazakhstan, Poland, Romania, Ukraine and Turkey, are actively developing the route, making branch lines and improving transport services.

At the moment, the Kazakh active services are the ferry crossing, which connects the Caspian ports of Kuryk (Kazakhstan) and Alyat (Azerbaijan), and the feeder service between the ports of Baku and Aktau, which will also be further developed.

According to Yerlan Koishybayev, Managing Director of KRW, the number of feeder vessels will be increased from two to six this year, for which new ports are being opened on the Caspian Sea. A new feeder line will connect the Aktau North Sea Terminal and the port of Hovsany in Azerbaijan. An accelerated construction of a container hub in the port of Aktau, involving a PPP, with serious container storage and sorting facilities, has also been announced. A total of 19 hectares of land have been earmarked for it [11].

In the current context of increasing challenges and risks for Kazakhstan, on one side, there are favourable opportunities and prospects for business development and increasing the country's transit potential on the other. Thus, we think that the implementation of China's SREB initiative is positive for the region. It is certain that the further development of trade and logistics routes from China will contribute to the economic development of Central Asian countries, increase employment and, as a consequence, lead to the overall stabilisation of the socio-economic situation in the region. We are now witnessing the formation of a new system of Eurasian economy, with the Central Asian countries becoming the main link. For Kazakhstan, which occupies a strategically important place in the implementation of China's OPEP project, it is very important to maintain social and political stability in the state, successfully implement further transformations aimed at improving public administration, increasing the openness and competitiveness of the economy, ensuring equal access to education, employment and other economic opportunities for its population.

REFERENCES:

1. EU starts work on rival to China's Belt and Road Initiative [Electronic resource]. [Electronic resource]. EU starts work on rival to China's Belt and Road Initiative [Electronic resource]. <https://www.politico.eu/article/eu-starts-work-on-rival-to-chinas-belt-and-road-project-network> - Accessed: 23.05.2020
2. Xi Jinping. Report to the 19th Congress of the Communist Party of China. Beijing, 18 October 2017 // Xinhua, 03.11.2017
3. Indopacific strategy of the United States [Electronic resource]. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/02/U.S.-Indo-Pacific-Strategy.pdf> - Accessed: 23.05.2020
4. Testimony to the Senate Armed Services Committee by Acting Secretary of Defense Patrick M. Shanahan. 2019.14.03. [Electronic resource]. https://www.armed-services.senate.gov/imo/media/doc/Shanahan_03-14-19.pdf - Accessed: 25.05.2020

5. Browne R. Top US General: China Will be "Greatest Threat" to US by 2025//CNN.2017.27.09[Electronic resource]. <https://edition.cnn.com/2017/09/26/politics/dunford-us-china-greatest-threat/index.html> - Accessed: 27.05.2020
6. Global Vaccination and Fight Back Against China: How the G7 Summit in Britain Concluded// <https://www.bbc.com/russian/news-57463654>.amp. Accessed 29 April 2022
7. Can the West offer an alternative to China's 'One Belt, One Road' initiative? // <https://rus.azattyq.org/a/sposoben-li-zapad-predlozhit-alternativu-kitayskoy-initsiative-odin-poyas-odin-put/31256197.html> - Accessed 29 April 2022
8. A Globally Connected Europe: The EU's Answer To The Belt & Road Initiative? 16 August 2021// <https://www.dandreapartners.com/a-globally-connected-europe-the-eus-answer-to-the-belt-road-initiative/>- Accessed: 27.05.2022
9. Wang Yi had a telephone conversation with US Secretary of State E. Blinken// http://russian.news.cn/2022-01/27/c_1310443536.htm - Accessed 29 April 2022 (Дата обращения: 24.06.2022)
10. Контейнерооборот на северо-западе России в мае может рухнуть на 95%// <https://www.interfax.ru/business/834608> - Accessed 27 May 2022
11. Trans-Caspian corridor given a boost// <https://litter.kz/transkaspiskii-koridor-poluchil-impuls-k-razvitiu-1650521551/> - Accessed 27 May 2022

Жиренов Асқар

ҚҰРАН КӨРІМДЕГІ СҮРЕЛЕРДІҢ АТТАРЫН ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҮЛҒАЛАРҒА БӨЛІП ҚАРАСТЫРУ

***Аннотация.** Мақалада баспа беттерінде жарық көріп отырған Құранның қазақ тіліндегі мағыналық аудармаларында келтірілген сүре атауларына лингвистикалық талдау әрекеті қарастырылады. Әсіресе, Х. Алтай, Н. Өсерұлы, Ғ. Ақытұлы, Р. Нысанбайұлы, У. Қыдырханұлы секілді аудармашылар жазған Құранның мағыналық аудармалары жұмысымыздың нысанасы болмақ. Әр аудармашы өз ұсынысын өз ғылыми теориялық әлеуеті шеңберінде бере алғанын сараптау барысында көре аламыз. Сүрелер атауларын аударудың ерекшеліктерін түпнұсқамен салыстыра, грамматика-лексикалық тәсілдер жүйесіне қарай баяндайтын боламыз.*

***Түйін сөздер:** аят, сүре, масдар, бап.*

Жиренов Асқар

ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ СУР СВЯЩЕННОГО КОРАНА

Аннотация. В статье рассматривается попытка лингвистического анализа названий сур в смысловых переводах Корана на казахский язык, опубликованных в печати. В частности, предметом нашей работы станут смысловые переводы Корана, выполненные такими переводчиками, как Х. Алтай, Н. Осерулы, Г. Акытулы, Р. Нысанбайулы, У. Кыдырханулы. В ходе анализа мы видим, что каждый переводчик смог внести предложение в пределах своего научно-теоретического потенциала. В связи с этим будет проведен сравнительный анализ названий сур Корана в работах вышеуказанных авторов в контексте грамматико-лексических подходов.

Ключевые слова: аят, сура, масдар, бап.

Zhirenov Askar

GRAMMAR ANALYSIS OF THE NAMES OF THE SURAS OF THE HOLY QURAN

Abstract. The article considers an attempt of linguistic analysis of the names of the suras in the semantic translations of the Koran into the Kazakh language, published in the press. In particular, the subject of our work will be the semantic translations of the Koran, made by such translators as Kh. Altai, N. Oseruly, G. Akytuly, R. Nysanbayuly, U. Kydyrkhanuly. In the course of the analysis, we see that each translator was able to make a proposal within his scientific and theoretical potential. In this regard, a comparative analysis of the names of the suras of the Koran in the works of the above authors in the context of grammatical-lexical approaches will be carried out.

Key words: ayat, sura, masdar, bap.

Адамдар өзара сөйлескенде жеке лексикалық сөз арқылы білдіруге болмайтын неше алуан мағыналардың бәрін де тек *грамматикалық* амал-тәсілдердің көмегі арқылы ғана түсінікті етіп айта алады. Ендеше, грамматикалық тәсілдер де лексикалық тәсілдермен қоса-қабат қолданылатын аса қажетті тәсілдер болып саналады. (А.Ысқақов; 10).

Семит тілдері тобына кіретін араб тілі мен түркі тілдері тобына жататын қазақ тіліндегі сөздер морфологиялық құрылысы жағынан әр түрлі болып келеді. Араб тілінің сөз жасам жүйесі және грамматикалық құралдары да қазақ тілінің грамматикалық құралдарына сай келе бермейді.

Тексеру объектілерінің ерекшеліктеріне қарай грамматика ғылымы *морфология* және *синтаксис* деп аталатын екі салаға бөлінетіні мәлім.

Араб тілінің грамматикасында барлық сөздер семантикалық және морфологиялық белгілері бойынша есім сөз (*исм*), етістік (*фиъл*), көмекші сөз (*харф*) болып үлкен үш топқа бөлінеді.

Белгілі ғалым Б.М.Гранде бұл үшеуінен өзге «аралық түр» дегенді қосады. Оған бойында зат есімнің де, етістіктің де қасиеті бар есімшелер мен әлі де лексикалық мағыналары толық жойылмаған септеуліктерді жатқызады.(Гранда Б.М; 180)

Құран Кәрім көлемі жағынан бірдей болып келетін отыз бөлімнен тұрады. Ал отыз бөлім 114 сүреден құралады. Осы жүз он төрт сүренің атауларын грамматикалық тұлғаларға бөліп қарастыратын болсақ, атауларды үлкен алты топқа бөлуге болады:

- Масдармен белгіленген атаулар.	اسماء على صيغة المصدر
- Негізгі есімшемен белгіленген атаулар.	اسماء على صيغة اسم الفاعل
- Асырмалы шыраймен жасалған атаулар.	اسماء على صيغة المبالغة
- Зат есіммен белгіленген атаулар.	اسماء على صيغة اسم العلم و
الصفة	
- Етістікпен жасалған атаулар.	مصوغة من الافعال
- Ырықсыз есімшемен белгіленген атаулар	اسماء على صيغة اسم .
المفعول	

Бұларға қосымша етістікке және есім сөзге жатпайтын *жеке әріптермен* берілген сүре атаулары бар: **الاحرف المقطعة**

Араб тілінде *масдар* деп уақытқа, мезгілге және зат есімге қатыссыз болып, етістіктен жасалатын есім сөзді атайды. Масдар мағынасы кейде қазақ тіліндегі *қимыл есім* мағынасына сәйкес келеді.(Х.Еллек; 120).

Масдармен жасалған атаулар:

- **әт-Тауба** сүресі: өткен шағы “фаъала” үлгісінде болған етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **әл-Исра** сүресі: түбір етістіктің алдына фатхалы хамзаның келуі және түбірдегі екінші әріптің дауыссыздалуы арқылы жасалатын төртінші бап етістігінің масдары. Төртінші бап етістігінің масдары “ифъаал” формасында болады.

- **әс-Сажда** сүресі: өткен шағы «фаъала» үлгісінде болған етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **әл-Фатх** сүресі: өткен шағы «фаъала» үлгісінде болған сабақты етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **әл-Мужадала** сүресі: түбір етістікте екінші әріптен кейін созылыңқы әлиф қойылуы арқылы жасалатын үшінші бап етістігінің масдары. үшінші бап етістігінің масдары «муфааъалатун» формасында тұрады.

- **әл-Хашр** сүресі: өткен шағы «фаъала» үлгісінде болған сабақты етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **әт-Тағабун** сүресі: түбір етістіктің алдына фатхалы «тә» әрпі келуі және түбірдегі бірінші әріптен кейін созылыңқы әлифтің қойылуы арқылы

жасалатын алтыншы бап етістігінің масдары . Алтыншы бап етістігінің масдары “ *тафәәбул* ” формасында тұрады.

- **эт-Тахрим** сүресі: түбір етістіктің алдына «тә» әрпі қойылып, түбірдегі екінші әріптен кейін созылыңқы «йай» әрпі келуі арқылы туындаған екінші бап етістігінің масдары. Екінші бап етістігінің масдары көп жағдайда «*тафъишл*» үлгісінде болады.

- **әл-Мулк** сүресі: өткен шағы «*фаъала*» үлгісінде болған сабақты етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **эт-Талак** сүресі: өткен шағы «*фаъала*» үлгісінде болған салт етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **ән-Нәбә** сүресі: өткен шағы «*фаъала*» үлгісінде болған салт етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **эт-Такуир** сүресі: түбір етістіктің алдына «тә» әрпі қойылып, түбірдегі екінші әріптен кейін созылыңқы «йай» әрпі келуі арқылы туындаған екінші бап етістігінің масдары. Екінші бап етістігінің масдары көп жағдайда «*тафъишл*» үлгісінде болады.

- **әл-Инфитар** сүресі: түбір етістіктің алдына кәсрәлі хамза мен нун әрпі келіп, түбірдегі екінші әріптен кейін созылыңқы әлиф қойылуы арқылы жасалатын жетінші бап етістігінің масдары.

- **әл-Иншиқак** сүресі: түбір етістіктің алдына кәсрәлі хамза мен нун әрпі келіп, түбірдегі екінші әріптен кейін созылыңқы әлиф қойылуы арқылы жасалатын жетінші бап етістігінің масдары. Жетінші бап етістігінің масдары «*инфиъәәл*» үлгісінде болады.

- **әш-Шарых** сүресі: өткен шағы «*фаъала*» үлгісінде болған сабақты етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **әл-Қадр** сүресі: өткен шағы «*фаъала*» үлгісінде болған етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **әз-Залзәлә** сүресі: төрт дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің “*фәъләлә*” үлгісі арқылы жасалатын масдары.

- **эт-Такасур** сүресі: түбір етістіктің алдына фатхалы «тә» әрпі келуі және түбірдегі бірінші әріптен кейін созылыңқы әлифтің қойылуы арқылы жасалатын алтыншы бап етістігінің масдары. Алтыншы бап етістігінің масдары “ *тафәәбул* ” формасында тұрады.

- **ән-Наср** сүресі: өткен шағы «*фаъала*» үлгісінде болған сабақты етістіктен жасалатын үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің, яғни бірінші бап етістігінің масдары.

- **әл-Ихлас** сүресі: түбір етістіктің алдына фатхалы хамзаның келуі және түбірдегі екінші әріптің дауыссыздалуы арқылы жасалатын төртінші

бап етістігінің масдары. Төртінші бап етістігінің масдары “*ифъаал*” формасында болады.

Араб тілінде *негізгі есімше* – іс-қимылды көрсететін етістіктен жасалған есім сөз. (Г.Ж.Бүркітбай.131)

Негізгі есімше арқылы жасалған атаулар:

- әл-Фатиха сүресі: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктен жасалған негізгі есімшенің әйел тегі.

- әл-Муьминун сүресі: төртінші бап етістігінің негізгі есімшесінің ер тегі, көпше түр. Сүре атауы болып тұрған негізгі есімше атау септікте тұр.

- әл-Фатир: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктен «*фааъил*» үлгісі арқылы жасалатын негізгі есімшенің жекеше түрі.

- әл-Жасия сүресі: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің негізгі есімшесі, әйел тегі.

- әл-Ғафир сүресі: «*фааъил*» үлгісі арқылы жасалған үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің негізгі есімшесі.

- әз-Зарият сүресі: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің негізгі есімшесі, әйел тегі, көпше түрі.

- әл-Уақиға сүресі: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің негізгі есімшесі, әйел тегі.

- әл-Мумтахина сүресі: сегізінші бап етістігінің негізгі есімшесінің әйел тегі, жекеше түр. Сүре атауы болып тұрған негізгі есімше атау септікте тұр.

- әл-Мунафиқун сүресі: үшінші бап етістігінің негізгі есімшесі, ер тегі, көпше түр. «*муфааъил*» үлгісі арқылы жасалатын негізгі есімшенің көпше түрі жекеше түрге уау және нун әріптері жалғануы арқылы жасалады, мысалы *мунаафиқ* – *мунаафиқуун*, *муслим* – *муслимуун*.

- әл-Муззаммил сүресі: екінші бап етістігінің негізгі есімшесінің ер тегі, жекеше түр. Сүре атауы болып тұрған негізгі есімше атау септікте тұр.

- әл-Муддассир сүресі: екінші бап етістігінің негізгі есімшесінің ер тегі, жекеше түр. Сүре атауы болып тұрған негізгі есімше атау септікте тұр.

- ән-Назиьат: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің негізгі есімшесінің әйел тегі, көпше түр.

- әл-Мутаффифин: екінші бап етістігінің негізгі есімшесінің ер тегі, көпше түр. Сүре атауы болып тұрған негізгі есімше ілік септікте тұр, атау септікте *әл-Мұтаффифун* үлгісінде болады.

- әт-Тарик: «*фааъил*» үлгісі арқылы жасалған үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің негізгі есімшесі, ер тегі.

- әл-Ғашия: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктің негізгі есімшесі, әйел тегі.

- әл-Ъадиат: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктен жасалған негізгі есімшенің әйел тегі, көпше түр.

- әл-Қариьа: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктен жасалған негізгі есімшенің әйел тегі.

- әл-Кафирун сүресі: үш дауыссыз дыбыстан тұратын түбір етістіктен «фааъил» үлгісі арқылы жасалатын негізгі есімшенің көпше түрі. Негізгі есімшенің көпше түрі жекеше түрге уау және нун әріптері жалғануы арқылы жасалады, мысалы *кәфир – кәфирун, катиб – катибун*.

Есім сөз арқылы белгіленген сүре атаулары:

Араб тілінде шаққа, уақытқа байланыссыз, заттық ғана түсінікті білдіретін, өзіне тән лексика-грамматикалық мағынасы бар сөз табын *есім сөз* деп атайды. Құран Кәрімде *есім сөз* арқылы жасалған сүре атаулары төмендегідей: қара сүресі ән-Нұр сүресі әт-Тур сүресі

әли Гимран сүресі ән-Нәжм сүресі
ән-Ниса сүресі әш-Шуғара сүресі Қамар сүресі
әл-Маида сүресі ән-Намл сүресі әс-Саф сүресі
әл-Әнғам сүресі әл-Ғанкабут әл-Жумья
әл-Ағраф сүресі әр-Рум сүресі әл-Қалам сүресі
әл-Анфал сүресі Лукман сүресі әл-Хаққа сүресі
Юныс сүресі әл-Ахзаб сүресі Нұх сүресі
Һуд сүресі әбә сүресі әл-Жин сүресі
әр-Раъд сүресі әс-Саффат әл-Инсан сүресі
Ибраһим сүресі -Зумар сүресі әл-Буруж сүресі
әл-Хижр сүресі әш-Шура сүресі әл-Фәжір сүресі
ән-Нахл сүресі әз-Зухруф сүресі Бәләд сүресі
әл-Каһф сүресі әд-Духан сүресі әш-Шәмс сүресі
Мәриям сүресі әл-Ахқаф сүресі әл-Ләйл сүресі
әл-Әнбия сүресі Мухаммад сүресі әд-Духа сүресі
әл-Хадж сүресі әл-Хужурат сүресі әт-Тин сүресі
әл-Бәйінә сүресі әл-Фил сүресі әл-Мәсәд сүресі
Құрайыш сүресі әл-Мәъуун сүресі әл-Фәләқ сүресі
әл-Каусәр сүресі ән-Нас сүресі

Ырықсыз есімшемен белгіленген сүре: әл-Мурсалат сүресі.

Асырмалы шыраймен белгіленген сүрелер:

Араб тілінің грамматикасында заттың сындық қасиетін асыра немесе тым төмендете көрсететін етістіктен туындайтын есім сөзді *сигатул мубалаға* деп атайды. Бұл грамматикалық категорияның мағынасы қазақ тіліндегі *сын есімнің асырмалы шырай* мағынасына сәйкес келеді.

Асырмалы шырай сын есімдердің алдына *аса, өте, тым, тіпті, тіптен, нағыз, нақ, ең, ал, орасан, керемет*, сияқты күшейткіш үстеу сөздердің тіркесуі арқылы жасалады.

Араб тілінде асырмалы шырайдың жасалу үлгілері көптеп саналады, Құран Кәрімде асырмалы шыраймен белгіленген сүре атаулары төмендегідей:

<i>әл-Фурқан</i> сүресі	«фуълан» үлгісі бойынша	(ажыратушы)
<i>әр-Рахман</i> сүресі	«фаълан» үлгісі бойынша	(аса рақымды)
<i>әл-Әлә</i> сүресі	«афъал» үлгісі бойынша	(асқан ұлы)
<i>әл-Һумаза</i> сүресі	«фуъала» үлгісі бойынша	(тым өсекші)

Етістікпен жасалған атаулар:

Фуссилат сүресі – етістіктің өткен шақ формасында ырықсыз етіс арқылы бейнеленген.

‘**Абаса** сүресі - етістіктің өткен шақ формасы арқылы бейнеленген

Жеке әріптер тіркесімен берілген сүре атаулары:

Та-һә сүресі, **йа-син** сүресі, **сад** сүресі, **қаф** сүресі.

Жоғарыда есімдері аталған аудармашылардан Құран Кәрімнің қазақ тіліндегі мағыналық аудармаларын жасаған аудармашылардың ішінен **Ғазиз және Мақаш Ақытұлдары** ғана сүре атауларының баламаларын төмендегідей ұсынған. Қалған аудармашылар сүре атауларын транскрипция ретінде келтіріп өткен.

1.Фатиха (Бет ашар) сүресі	17.Исра (Түнгі сапар)сүресі	35.Фатыр (Жаратушы)сүресі
2.әл-Бақара (Сиыр)сүресі	18.әл-Каһф (Үңгір)сүресі	36.Йа-син сүресі
3.әли Ғимран (Ғимран семьясы)сүресі	19.Мәриям сүресі	37.Сафفات (Сапқа тұрушылар)сүресі
4.ән-Ниса (Әйел)сүресі	20.Та-һә сүресі	38.Сад сүресі
5.әл-Маида (Дастарқан)сүресі	21.әл-Әнбия (Пайғамбарлар)сүресі	39.Зумар (Топ)сүресі
6.әл-Әнғам (Хайуан)сүресі	22. әл-Хадж сүресі	40.Ғафир (Кешіруші)сүресі
7.әл-Ағраф сүресі	23.әл-Муьминун сүресі	41.Фуссилат сүресі
8.әл-Анфал (Олжа)сүресі	24.Нұр сүресі	42.Шура (Кеңес)сүресі
9.Тәубе сүресі	25.Фұрқан (Парықтау)сүресі	43.Зухруф (Алтын әшекейлер)сүресі
10.Йунус сүресі	26.Шуъара (Ақындар)сүресі	44.Духан (Түтін)сүресі
11.Һуд сүресі	27.Нәміл (Құмырсқа)сүресі	45.Жасия (Жүгіну)сүресі
12.Йусуф сүресі	28.Қасас (Қисса)сүресі	46.Ахқаф (Құм төбелер)сүресі
13.әр-Раъд (Күн күркірі) сүресі	29.Анкабут (Өрмекші)сүресі	47.Мұхаммет сүресі
14.Ибраһим сүресі	30.Рум (сүресі)	48.Фатых (Жеңіс)сүресі
15.әл-Хижр сүресі	31.Лукман сүресі	49.Хужурат (Құжыра) сүресі
16.ән-Нахл (Бал арасы)сүресі	32.Сәжде сүресі	
	33.Ахзаб (Қосын)сүресі	
	34.Сәбә сүресі	

- 50.Қаф сүресі
51.Зарият
(Ұшырушы) сүресі
52.Тұр сүресі
53.Нажм
(Жұлдыз)сүресі
54.Қамар
(Ай)сүресі
55.Рахман
сүресі
56.Уақиға
сүресі
57.Хадид
(Темір)сүресі
58.Мужадала
(Керіс)сүресі
59.Хащр сүресі
60.Мұмтахина
(Сынға түскен
әйел)сүресі
61.Саф
(Қатар)сүресі
62.Жумъа
(Жұма) сүресі
63.Мунафикун
(Екі жүзділер)сүресі
64.Тағабун
(Алдану)сүресі
65.Талақ сүресі
66.Тахрим
(Тиым салу)сүресі
67.Мулк
(Иелік) сүресі
68.Қалам сүресі
69.Хаққа
(Болары хақ)сүресі
70.Маъариж
(аспан баспалдағы)
сүресі
71.Нұх сүресі
72.Жын сүресі
- 73.Музаммил
(Киім
бүркенуші)сүресі
74.Муддассир
(Жамылушы)сүресі
75.Қиямет
сүресі
76.Инсан сүресі
77.Мурсалат
(Елші) сүресі
78.Нәбә (Хабар)
сүресі
79.Назиъат
(Суырушы) сүресі
80.Ғабаса
(Шытыну) сүресі
81.Такуир
(Өшкіндеу) сүресі
82.Инфитар
(Жарылу) сүресі
83.Мұтаффифи
н (Қараулық) сүресі
84.Иншиқак
(Қақырау) сүресі
85.Буруж
(Жұлдыздар) сүресі
86.Тарик
(Жарық жұлдыз)
сүресі
87.Әйлә (Асқан
ұлы) сүресі
88.Ғашия
(Қаптаған апат)
сүресі
89.Фажір
(Таңсәрі) сүресі
90.Бәләд (Қала)
сүресі
91.Шәміс (Күн)
сүресі
92.Ләйіл (Түн)
сүресі
- 93.Зуха(Сәске)
сүресі
94.Шарых
(Кеніту) сүресі
95.Тин (Инжір)
сүресі
96.Ғалақ (Қан
түйірі) сүресі
97.Қадыр сүресі
98.Байина
(Дәлел) сүресі
99.Зәлзәлә
сүресі
100.Ғадиат
(Атты жасақ) сүресі
101.Қариъа
(Үрейлі уақиға)
сүресі
102.Такасур
(Молығу) сүресі
103.Ғасыр
сүресі
104. Һумәзә
(Өсекші) сүресі
105. Фил сүресі
106. Құрайыш
сүресі
107. Мәбун
(Ұсақ бұйым) сүресі
108. Кәусәр
сүресі
109. Кафирун
(Кәпірлер) сүресі
110. Насыр
(Жәрдем) сүресі
111. Мәсәд
(Арқан) сүресі
112. Ыхлас
сүресі
113. Фәләқ
(Арайлы таң) сүресі
114. Нас
(Адамзат) сүресі

Қорытынды

Елімізде Құрантану ғылымы өз зерттеу жұмыстарын ғылыми-теориялық тұрғысынан даму үстінде. Мақалада тіл білімінің жалпы қағидаларына сүйене отырып, қазақ-араб тілдерінің грамматикалық ерекшеліктері ескеріліп, Құран Кәрімдегі барлық сүре атаулары грамматикалық тұлғаларға бөлініп қарастырылды. Төте жазуда берілген Ғазиз және Мақаш Ақыт ұлдарының Құран Кәрім қазақша аудармасы еңбегі басқа аудармашылармен салыстырылып, ғылыми теориялық тұрғыда өз деңгейінде балама берудегі әдіс тәсілі талқыланды. Аталмыш Құран Кәрімнің қазақша аудармасы Қытай халық республикасында төте жазумен алғаш рет толыққанды аудармасы ретінде жарық көргенін осы жұмысымыз арқылы көз жеткізуге болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Қыдырханұлы У. Құран кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Алматы. Дәуір, 2002 . – 674.
2. Өсерұлы Н. Құран және оның қазақша мағынасы. Алматы 1990 . – 660.
3. Алтай Х. Құран кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Медина, 1991. – 604.
4. Ғазиз және Мақаш Ақыт ұлдары. Құран кәрім қазақша аудармасы. (төте жазумен) пекин. Ұлттар баспасы 1990 .
5. БарановХ.К. Арабско-русский словарь. Москва., русский язык, 1985. – 944.
6. Бүркітбай Г.Ж. Х.еллек. Араб тілінің морфологиясы. Алматы, 2000. – 190.
7. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. Москва, 1998. – 439.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, ана тілі, 1991. – 384.
9. Тасымов Б.С., Дәдебаев Я. Араб тілі. Рауан, 1991. – 160.
10. Жами‘ уд дурус эл ‘арабия. Шейх мустофа эл ғалаини. Мактабатул ‘асрия. Бейрут 1999. – 646.
11. Му‘жам эл мухит. Сохиб ибн ‘ибад. Мактабату мишкат ул исламия.

Дүйсенов Бағдат

ЕСКІ ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Аннотация. Бұл мақалада XIII-XIV ғасырларда Мысыр мен Шамда, Алтын Орда мен Орта Азияда қолданыста болған, қыпшақ-оғыз тілдерінің негізінде түзілген арабша-қыпшақша сөздіктер мен лексикографиялық, лингвистикалық еңбектер және олардың дүниежүзілік түркітану ғылымы мен Қазақстанда зерттелуі мен классификациясы қарастырылады. Көнетүркі жазба ескерткіштері, соның ішінде ортағасырлық ескерткіштерді жүйелеп топтастырудың әртүрлі аспектілері қазақстандық, сондай-ақ, шетелдік ғалымдардың зерттеулері негізінде қарастырылады әрі талданады. Ғалымдардың басым бөлігі ескіқыпшақ тілін көнетүркі тілі мен қазіргі түркі тілдерінің арасындағы алтын көпір ретінде қарастыратынын сан мәрте айтқан болатын. Сондықтан да, ортағасырлық ескіқыпшақ тілінде жазылған бұл жазба ескерткіштер тіл білімі саласындағы кейбір келеңсіздіктердің орынын толтыру үшін өте қажетті мұралар.

Түйін сөздер: ескіқыпшақ жазба ескерткіштері, қыпшақ-оғыз тілдері, лингвистика, лексикография, Мысыр, Шам, Алтын Орда

Дюсенов Бағдат

КЛАССИФИКАЦИЯ СТАРОКЫПЧАКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются арабо-кыпчакские лингвистические, лексикографические труды, которые созданные на основе кыпчакско-огузского языка, использованного в Египте и Сирии, в Золотой Орде и Средней Азии в XIII-XIV веках, и их исследование в всемирной тюркологической науке и в Казахстане. Древнетюркские письменные памятники, в том числе разные аспекты классифицируемой систематизации памятников средневековья, рассматриваются и анализируются на основе исследований казахстанских ученых, а также иностранных ученых. Ученые отметили, что старокыпчакский язык, рассматривается как золотой мост, связующий древнетюркский и современные тюркские языки. Поэтому, эти памятники очень важны для полного раскрытия некоторых нерешенных проблем в области языкознания.

Ключевые слова: старокыпчакские письменные памятники, кыпчакско-огузские языки, лингвистика, лексикография, Египет, Сирия, Золотая Орда

Dyussenov Bagdat

CLASSIFICATION OF OLD KIPCHAK WRITTEN MONUMENTS

***Abstract.** In a given article the world turkological science about arabo-kipchak lingvistical lexicographical works is examined. These works were created at the basis of kipchak-oguz language that was used in Egypt and Syria, Golden Horde and Central Asia in XIII-XIV centuries, and at the basis of its study in Kazakhstan. Ancient turki epistolary monuments including different aspects of classified systematization of Middle Ages monuments are examined and analyzed at the basis of investigations of Kazakhstan scientists, also foreign scientists. The scientists noted that an ancient kipchak language is examined as a golden bridge, connecting ancient turki and modern turks languages. That is why these monuments are very important for full disclosure of some unsettled problems in the sphere of linguistics.*

***Key words:** Old Kipchak written monuments, Kypchak-Oguz languages, linguistics, lexicography, Egypt, Syria, Golden Horde*

Кіріспе.

Мәмлүктердің Мысыр мен Шамды билеген уақытын тарихта екі үлкен кезеңге бөліп қарау қалыптасқан: 1) 1250-1382 жж.; 2) 1382-1517 жж.

Батыстың тарихшылары мәмлүктерді әскери бөліміне қарай «бахри» және «бурджи» деп атайды. Бертінгі ислам тарихшылары «түркі» және «шеркес» кезеңдері деп қарастырады. Мәмлүктердің арқасында араб-ислам өркениеті моңғолдар мен крестшілер кесапат-зауалынан аман қалды. Мысыр мен Шам елі ең жоғарғы мәдени және ең бір керемет саяси дәуірлеу тұрғысынан алғанда түркілер (қыпшақтар) сұлтандығына қарыздар [1].

Мәмлүктер кезеңі Мысыр мен Шам елі үшін аса жоғары өрлеу заманы болды. Оған Ислам әлеміндегі төңкеріс те сайма-сай келді. 1258 (х.ж.с.б. 656) жылғы Бағдат халифатының құлауы, Мысырға мықты-мықты деген ғалымдардың моңғол езгісінен қашып келіп, оны паналап, орталыққа айналдыруына бірден бір себеп болды. Батыста, Испанияда мұсылмандық билік ыдырап, көптеген ғалымдар Андалусиядан әсіресе, Кардоба мен Мысырға қашып келді [2, 219 б.].

Тарихи деректемелер мен құжаттарға сүйене отырып жазған арабтың тарихшысы Амин әл-Холи өз еңбектерінде «арабтардың қыпшақ тіліне деген қызығушылығы Мәмлүктердің билікке келуінің әсерінен» деп куәлік етеді. XIII-XIV ғасырларда Мысыр мен Шам елінде түркі тілін үйренуге деген құлшыныс түркілердің көптігінен, сонымен бірге қыпшақтардың да санының артуынан болуы керек. Әкімшілік, іскерлік, елшілік қарым-қатынастың барлығы өз ана тілдерінде жүргізілген. «Қыпшақ сұлтандарына хаттама-хабарлар көбінесе түркі тілінде жазылып жіберілген» [3, 29 б.].

Мысыр мен Шам елдерінде билік құрған мәмлүк қыпшақтары саналуан ұлт пен ұлыс, тайпалардан құралғанымен барлығы ортақ түркі (қыпшақ) тілінде сөйлесіп, түсініскен. Ол кезде «түркі тілі» мен «қыпшақ тілі» синоним ұғымдар ретінде қолданылды [4].

XIII-XIV ғасырларда Мысыр мен Шам елінде түркі (қыпшақ) тілін үйрену өте үлкен құштарлыққа ұласты. Өйткені, мемлекеттің билік басына қыпшақ сұлтандарының отыруының орасан зор әсері болды. «Кезінде тіпті араб зиялыларының арасында түркі тілін білудің өзі жоғары мәдениеттіліктің, зор білімпаздылықтың белгісі болған. Арабтарда «Түркіше білмеген, Алладан қорықпаған» – деген мәтел сөз бар [5, 11 б.].

Мысыр мәмлүктерінің сұлтандары мен Алтын Орда хандары арасында көптеген жылдар бойы дипломатиялық және достық қарым-қатынас қолдау тауып тұрды. XIII ғасырдың 30 жылдарынан бері орныққан бұл достық байланыс арғы тегі қыпшақ тайпаларынан шыққан, яғни, мысырлық сұлтан Бейбарыстың (1260-1277 ж.) билік құрған кезінен бастап, Алтын Орда құлағанша үздіксіз жалғасты.

Мысыр мен Шамның көптеген ғалымдары, саяхатшылары Алтын Орда мемлекетінде болды, сондай-ақ, Мысыр мемлекетінің көрнекті билік орындарында да Сарайи, Қырыми, Хорезми және т.б. лақап атты адамдар қызмет атқарды. Арабтың белгілі тарихшы-ғалымы Амин әл-Холи еңбегінде Мысыр еліне Еділдің бойынан әртүрлі себептермен келген танымал ғалымдар мен ақындардың аттары аталып өтеді. Амин әл-Холидің айтуынша «олардың бірі – шешендік өнердің шеберлері болса, басқасы – шабыты шалқар ақындар, үшіншісі – даналық пен заңнамалық саланың зердесі зерек ғалымы болған. Олардың кейбіреуі мектеп пен медреселерде дәріс берді, ғылыммен шұғылданды» [3, 29 б.].

Алтын Орданың құлауы нәтижесінде көптеген әдебиет және мәдениет өкілдері өз отанын қалдырып, басқа елдерге көшуге мәжбүр болды. Олардың көбісі Кіші Азия, Шам, Мысыр елдеріне кетті. XIV ғасырдың соңына таман түркі әлемінің әдеби-мәдени орталығы Мысырға ауысты. Көптеген ақын-жазушылар, ғалымдар және т.б. Сарайдан шыққандар өздерінің шығармашылық сапарын Мысырда жалғастырды [6, 32 б.].

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Амин әл-Холидің айтуынша «қыпшақтар Мысырда беделге ие болып, өмірдің барлық бағытына араласып, ықпалын жүргізді. Көптеген араб ғалымдары қыпшақ тілін меңгеріп, қыпшақша-арабша, арабша-қыпшақша сөздіктер құрастырып, қыпшақ тілі бойынша грамматикалық құралдар жазды» [3, 29].

Ендігі басты назар аударатын мәселе, XIII- XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде түзілген ескі қыпшақ ескерткіштерінің бүгінгі хал-ахуалы нешік? Бабалардың пайдаланған құралдарын, сөздіктерін, ауызекі, әдеби-мәдени, халықаралық, мемлекеттік тілінің лексикалық қорын зерттеп, зерделей алып жатырмыз ба? Осы мәселелердің төңірегінде толықтай көңіл толарлық деп айту қиын. Тәуелсіздік алып, өткенімізді ешкімнен именбей зерттеп, жариялауға қол жеткізген шақта, шет елдердің кітапхана, мұражай-мұрағаттарында сақталып қалған осы жазба ескерткіштер қолға түспейтін асыл қазына болып отыр.

Әдіснама. Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерін зерттеу әдісінің көптеген аспектілері бар. Оның бастыларының бірі – қазақ тілінің,

мәдениетінің тарихи тамырларын, құндылықтарын қазіргі заман талаптарына сай халық кәдесіне жарата алу болып табылады. Бұл жөнінде көрнекті түркітанушы Э. Наджиптиң пікірі мынадай: «Очередная задача казахских ученых поехать в Египет, Турцию, Сирию и изучать неизвестные нам тюркоязычные рукописи, которые созданы их предками и хранятся в большом количестве как в государственных, так и в частных библиотеках и архивах» [7, 83]. Сондықтан да мақала барысында біздің алдымыздағы көрнекті түркітанушы ғалымдардың зерттеу әдістерін иіні мен ретіне қарай пайдаланамыз.

Нәтижелер. Мәмлүктер мемлекетінде түзілген жазба мұраларды Қазақстанда ғылыми айналысқа енгізуге алғашқы мұрындық болғандардың бірі – ірі қыпшақтанушы, ғалым, профессор Ә.Қ. Құрышанұлы «әр жерде, әр кезде айтылып жүрген, әр қилы болжамдардың ішінен біреуін-ақ, бүкіл дүние жүзілік шығыстанушылардың XXII конгресі шешіміне сәйкес (1951 ж.) барлық елдердің тюрколог ғалымдары бірігіп жазған [...] классификацияны негізге алады» [8, 3 б.].

Түркі тілдерінің [...] көне дәуіріне (V-XV ғ.) жататын ескерткіштер сонымен үлкен екі топқа бөлінеді:

I. Көне түркі немесе ежелгі ескі түркі (орысша «древнетюркский» деп аталады) тілінде жазылған нұсқалар;

II. Орта түркі немесе ескі түркі (орысша «среднетюркский» немесе «старотюркский») тілінде жазылған нұсқалар. **Көне түркі тілінің жазба нұсқалары** деп біз *орхон-енисей ескерткіштерін* айтамыз. **Орта түркі тілінің ескерткіштерін** өз ішінен мынадай төрт топқа бөліп қараймыз: 1)Қараханид түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер; 2)Орта Азия түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер; 3)Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер; 4)Шағатай тілінде жазылған ескерткіштер [8, 9 б.].

Осының ішіндегі көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер өз ішінен мынадай болып бөлінеді: 1)Куман қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер (Кодекс Куманикус); 2)Половец қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер («Игорь полкі туралы сөз» (XI ғ.) және т.б.); 3)Орта Азия қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер (Қ.А.Иасауидің «Хикметі» және т.б.); 4)Алтын Орда қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер («Хұсрау мен Шірін», «Мұхаббатнама» және т.б.); 5) Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер («Китаб әл-Идрак...», «Китаб булғат әл-муштақ...» және т.б.); 6) Армян колониясының тілінде жазылған ескерткіштер (Каменец-Подольскі жазбалар және т.б.) [8, 3-66 б.].

Жалпы, бұл ескерткіштерді топтастырудың өзінің әртүрлі әдіс-тәсіл мүмкіндіктері бар. «Оларды қайсы жазумен жазылғанына қарай төрт топқа бөлуге болады: 1) готикалық көне шрифтпен жазылған ескерткіш (XIII- XIV ғасырлар); 2) араб әрпімен жазылған мұралар (XI-XIV ғасырлар); 3) армян жазуымен берілген материалдар (XV- XVI ғасырлар); 4) орыс алфавитімен жазылып қалған деректер (XI-XIII ғасырлар);

Қай топтағы ескерткіш болса да, олар басқа халықтардан шыққан авторлардың қолынан туған еңбектер. Тек араб тілінде жазылған кейбір шығармалардың ғана иесі түріктер (мүмкін қыпшақтар) болған [8, 45 б.].

Алтын Орда мен Мәмлүктер мемлекеті арасында әрқашан да байланыс болғанын бас жағында айтып өткеніміздей түркітану ғылымында «ескі қыпшақ жазба ескерткіштері» деп аталатын бұл жадыхаттардың нақты қай жерде жазылғаны да, ғылымда әрқилы тұжырым мен болжамдар бойынша айтылып жүр. Себебі, Алтын Орда мен Мәмлүктер мемлекетінде түзілген жәдігерліктерде олардың кейбірінің авторы белгісіз немесе қай жерде жазылғаны, кім көшіргені бірінде болса бірінде жоқ, қолжазбаларда нақты мәліметтер берілмегендіктен әр қалай болып келеді. Қалай болғанда да Алтын Орда қыпшақтары мен Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштері бір-бірімен ауыс-түйіс жатқандықтан көбіне бір бағытта зерттеледі, оларды бөліп-жарып, ажырату қиын, әрі қай жағынан болсын тиімсіз, өнімсіз іс болады. Сондықтан осы кезеңдегі әдеби тілдің қалыптасуы жөнінде ғалымдардың пікірі негізінен бір арнаға саяды. Мысалы, Э.Наджиб: «В XIV веке на территории Золотой Орды, в Средней Азии, в Египте сложились своеобразные смешанные письменные языки и достигла значительного развития литература на этих смешанных языках» [9, 14 б.] – деп, «аралас тілдің негізінде бұл кездегі ескерткіштерді екі салаға бөліп қарайды; з тобына жататын әдеби тілді мұралар мен й тобына жататын әдеби тілді мұралар. Бұл тілдердің екінші тобын қыпша-оғуз тілдері» деп атайды [9, 14 б.].

«Бұл кезең Сарай мен Хорезм, Сырдарияның орта тұсы мен төменгі Еділ аймақтарындағы мәдениет орталықтарында және сонау мәмлүктік Египетте өз шығармаларын орта ғасырлық аралас тілде жазған көптеген ғалымдар мен ақын-жазушылардың өмір сүрген кезеңі еді. Бұл кездегі мұралар тек қана дін ілімі немесе дидактикалық мазмұнды шығармалар емес, сонымен бірге көркем әдебиеттер мен заң және соғыс істері жайлы кітаптар түрінде де кездеседі. Египет пен Алтын Орда территориясында араб-парсы тілдерінен аударылған, күрделі шығармалар да пайда болды» [10, 13 б.].

Ескі дүние ескерткіштері мен қазіргі қыпшақ тілдерін, сонау V-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің тілімен тірі қыпшақ тілдерін өзара жалғастырып, тарихи жағынан жақындастырып тұратын да осы көне қыпшақ тілі. Ескі түркі тілдерінің жаңа түркі тілдеріне қандай жол, қай бағытпен ауысқанын, олардың қалай өзгеріп, қайтіп дамығаны туралы осы ескерткіштер тілі тиісті дәрежеде куәлік бере алады. Ол «Бұрынғы-соңғы қыпшақ тілдерінің өзіндік қасиеттері қалай қалыптасты?» деген мәселеге де жауап беру үшін таптырмайтын құрал. Осы күнгі қыпшақ тілдерінің арғы-бергі тарихын тексеру үшін, олардың Орал-Алтай тілдерімен тіркесетін тарихи қатынасын байқау үшін, ең алдымен, осы қыпшақ заманындағы қалпын біліп алған жөн болады. Бұл тілдердің тарихы, демек, қанша алысқа кетсе де, көне қыпшақ тілінен басталып, соған қайта соғады. Сол үшін де қыпшақ ескерткіштерінің тілін оқып үйрену – бүгінгі таңдағы тіл зерттеушілеріне бағышталған басты міндет.

Біреп сөзбен айтқанда, көне заман ескерткіштерін басты-басты үш топқа бөлген жөн (бұлғар тілдерін қоспағанда): 1) қарлұқ тілдерінің (шығыс тілдерінің) ескерткіштері; 2) оғұз тілдерінің (оңтүстік тілдерінің) ескерткіштері; 3) қыпшақ (солтүстік-батыс) тілдерінің ескерткіштері. Соңғы топ ескерткіштерін: а) әдеби тіл ескерткіштері және ә) «сөйлеу тіл ескерткіштер» деп екі түрге бөлуге болады [11, 28-29 бб.].

Біздің ойымызша, сол сияқты көне қыпшақ жазба мұраларын тақырыбы мен мазмұнына қарай: 1) әдеби көркем шығармалар («Хусрау уа Шірін», «Мұхаббатнаме», «Гүлистан» және т.б.); 2) лингвистикалық, лексикографиялық жазбалар («Китаб әл-Идрак...», «Китаб ат-Тухфа...», және 3) хаттар мен іс-қағаздары – деп үш топқа бөлуге болады. Олардың Қазақстанның түркітану ғылымында а) тек қана аты аталып жүргендер және ә) зерттеу нысанына жиі айналып жүргендер деп бөлсек ара салмағы әр түрлі болып келеді.

Қорытынды. Мәмлүктер мемлекетінде жазылған еңбектер ғылыми грамматикалық, лексикографиялық сөздіктер сияқты зерттеулер. Ал, одан басқа XIII-XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде жарық көрген мұралардың қатарында біршама поэтикалық шығармалар, діни немесе философиялық трактаттар кездеседі. Олардың кейбірі осы күнге дейін сақталған да, біразы жоғалып кеткен. Сақталып аман қалғандарының өзі Еуропаның ірі қалаларындағы кітапханалар мен Түркия, Мысыр, Шам, Араб мемлекеттерінің мәдени орталықтары мен кітапхана, мұражай, сарайларында сақтаулы. Сондықтан да, бұл жәдігерліктердің жалпы саны қанша екені әлі нақты анықталған емес. Әйтсе де, осы күні ғылыми ортаға танылып жүрген жадыхаттардың тілі мен тарихынан әдеби, мәдени ерекшеліктерінен диссертациялар қорғалып, халқымыздың тарихи, рухани мұрасына айналуда.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Көпүрүлзаде Ф. Абу Хаян «Китаб аль-идрак». Ыстамбул. 1931.
2. Ал-Азхар, его история и развитие., издательство Бакуфоов, изд-во «аль-Ша'б», Каир, 1964, стр. 219.
3. Амин аль-Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII-XIV в.в. ИВЛ, 1962 г, стр. 29.
4. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности XI-XIII в.в. «Вопросы языкознания», М., 1967 г.
5. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. А., 1982.
6. Наджип А.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. ч. I. М., 1979, С.32.
7. Наджип Э. Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. Туркестан, 2004, С. 27.
8. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. А., 1971, 53-б.

9. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. Автореф. докт. диссер. М., 1965, С.14.

10. Ибатов А. Қутбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. А., 1974, 13 б.

11. Құрышжанов Ә.Қ. Жұбанов А.Қ. Белботаев А.Б. Куманша-қазақша жиілік сөздік. А., 1978, 28-29 б.

Рахимова Қаламқас

«ИРАН ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІНЕ АМИР КАБИР РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ ӘСЕРІ»

Аннотация. Автор мақалада XIX ғасыр оқиғаларына тоқталып Иран елінің саяси ахуалына түсініктеме береді. Осы саяси үдерістер нәтижесінде елде туындаған мәселелер мен оқиғаларға тоқталады. Сол кезең оқиғаларының жұлдызы, бүгінгі Иран халқының қаһарманына айналған Амир Кабир реформаларын елдегі зияткерлік өмірге әсеріне тоқталады. Таги-хан реформаларының мәдени тұстарын талдай таратып жазады.

Мақаланың негізгі бөлімінде Таги-хан реформаларының мәдени бағытының негізгі екі саласы білім жүйесі мен баспасөзге тоқталады. Бұл реформалардың зияткерлік ойға әсер ету себебі оның қоғамды түбегейлі өзгерткен жаңашыл іс әрекеттерінде деген қорытынды ұсынады.

Мақаланың ғылыми практикалық маңызы ғылыми зерттеу жұмысының негізгі зерттелетін материалдар аясын толықтырып, мазмұндық құрамына енуінде. Зерттеу жұмысында мақалада алынған қорытындыларды басшылыққа алынатын болады.

Түйін сөздер: Иран, «саяси ойын», Амир Кабир, реформа, зиялы қауым, «модернизация», интеллектуалдық қозғалыс.

Рахимова Каламкас

ВЛИЯНИЕ РЕФОРМ АМИРА КАБИРА НА СОЦИАЛЬНО- ПОЛИТИЧЕСКУЮ АКТИВНОСТЬ ИРАНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Аннотация. Автор акцентирует внимание на событиях XIX века и комментирует политическую ситуацию в Иране. Акцентируется внимание на вопросах и событиях, возникших в стране в результате этих политических процессов. Звезда того периода Амир Кабир, герой современного иранского народа, говорил о влиянии реформ на

интеллектуальную жизнь страны. Таги-хан анализирует культурные аспекты реформ.

Основная часть статьи посвящена двум основным направлениям культурного направления реформ Таги-хана: системе образования и печати.

Научно-практическая значимость статьи заключается в том, что она дополняет объем основных материалов исследования и входит в содержание исследовательской работы, на выводы, полученные в статье, будет ориентироваться исследование.

Ключевые слова: Иран, «политическая игра», Амир Кабир, реформа, интеллигенция, «модернизация», интеллектуальное движение.

Rakhimova Kalamkas

"IMPACT OF AMIR KABIR'S REFORMS ON THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF THE IRANIAN INTELLIGENTSIA"

Annotation. The author focuses on the events of the 19th century and comments on the political situation in Iran. Attention is focused on the issues and events that have arisen in the country as a result of these political processes. The star of that period, Amir Kabir, the hero of the modern Iranian people, spoke about the impact of reforms on the intellectual life of the country. Tagi Khan analyzes the cultural aspects of the reforms.

The main part of the article is devoted to two main areas of the cultural direction of Tagi Khan's reforms: the education system and the press.

The scientific and practical significance of the article lies in the fact that it complements the scope of the main research materials and is included in the content of the research work; the research will focus on the conclusions obtained in the article.

Key words: Iran, "political game", Amir Kabir, reform, intelligentsia, "modernization", intellectual movement.

Кіріспе

XIX ғасырдың басында әлемге әйгілі ұлы империя толығымен шетелдік державаларға тәуелді болды. Ресей мен Ұлыбритания бақылауына өткен Парсы елі қолайсыз ауыр келісім жасады. Халық қайыршылыққа түсті, мәдениет ұмыт бола бастады. Дегенмен, Иран тарих сахнасында геосаясаттың маңызды ойыншысы болып қала берді. Иран тарихында 19 ғасыр қыспағы көп аумалы төкпелі ғасыр болды.

Сыртқы күштердің отаршыл саясаты мемлекет ішіндегі патриоттық күштер арасында анти-империалистік көңіл-күйдің үдеуіне ықпал етті. Наразылықтар шиеленісі тек қала мен ауыл еңбекшілерін ғана емес, сонымен бірге жаңа пайда болған ұлттық буржуазияны да қамтыды. Иран елі федалдық арта қалған жүйеден жаңа капиталистік қатынастарға қарай алғашқы қадамын жасай бастаған еді.

Бұл кезең батыс мәдениетінің ықпалы, «батыстану» лебі келе бастаған кез болды. Иран елінің әлемдік жаңғыру көшіне ілесуі қоғамға ұлы өзгерістер әкелген өтпелі кезең. XIX ғасырда Иран қоғамы қазіргі батыс әлемімен көптеген қолайсыз оқиғалар мен құбылыстармен бетпе-бет келу барысында танысқандықтан қорқыныш пен үреймен қатар жүрді [1].

Екінші жағынан, елде діни-ұлтшыл сипаттағы ағым басымдылыққа ие бола бастады. Осындай кезеңде Иран зиялыларының ағартушылық бастамалары дүниеге келді.

XIX ғасырдың екінші жартысында батыстық білім алған жастар елдің түрлі саласында қызмет атқара бастады. Олар Иран қоғамның артта қалғанын сынға алып, елдегі саяси жүйені өзгерту деген тұжырымдар ұсына бастайды. Осылайша елде ағартушылық қозғалыс дүниеге келді. Бұл қозғалыс және оның ой тастаушы зиялылары, елдегі «жаңғыру» үдерісінің қозғаушы күшіне айналды. Осы қозғалыстарға негізгі қозғаушы күш берген атақты реформатор амир Кабир реформасы болды. Осы аңызға айналған тұлғаның реформасының негізі нені құрады, Иран зиялыларының эволюциясына қалай әсер етті деген сұраққа жауап іздеп көрмекпіз. Олар елдегі «жаңғыру» үдерісінің пионерлері болды. Осы кезең оқиғаларын, Иран зиялыларының әлеуметтік-саяси белсенділігінің эволюциясын зерттеу, талдау ғылыми әдістемелік сараптама жасау біз мақсат еткен жұмыс міндеттеріне кіреді.

Жалпы алғанда Ресей және жақын шетел ғалымдары арасында Әмір Кабир реформасы жіті зерттеле қоймаған. Ол туралы қарастырған тек д. Анаркұлованың еңбегін ғана тай аламыз. Бірақ ағылшын және Иран ғалымдары бірқатар еңбектер жазған. Акбар Хашеми Рафсанжанидің "Әмір-е Кабир йа Кахраман-Е мобарез-Е ба әстемар " және Аббас Эгбальдың "Мырза Таги-хан Әмір-е Кабир" монографиялары, Феридун Адамийаттың "Амир-Е Кабир ва Иран", Хосейн Маккидің "Зендагани-йе мирза Таги хан Амир-Е Кабир" қайта басылды. Осы жұмыстардың авторлары көп жағдайда саяси және мемлекеттік қайраткерлер болғандықтан жұмыстың әлеуметтік бояуына әсер еткен. Авторлардың біржақты, таптық ұстанымдары тұрғысынан зерттеледі, олар сонымен қатар әдіснамалық сәйкессіздікпен, әлсіз дәлелмен, ағылшын және американдық тарихнамаға шамадан тыс тәуелділікпен сипатталады. Олар Мирзаның қызметін анықтауда қателіктер мен бұрмаланулар жасайды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері

Жұмыстың мақсаты: XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың 1-жартысындағы Иранның зияткерлік өміріне негіз болған тұлға Амир Кабир мен оның реформасының маңызын ашу;

Міндеттері: 1) осы тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерді зерделеу; 3) қарастырылған мәселеге қатысты жалпы қорытынды жасау.

Зерттеудің теориясы мен әдіснамасы

Зерттеу жұмысында негізінен сапалық әдістер анализ, синтез, тарихнамалық тарихи салыстырмалық әдісі секілді әдістер мен тәсілдер қолданылды.

Амр Кабир «реформасы» секілді тарихнамалық еңбектерді зерттегенде негізінен салыстырмалы-салғастырмалы әдіс қолданылды.

Сондай-ақ, синтездеу әдісі арқылы Амир Кабир реформасына талдау жасалады.

Нәтижелер және талдаулар

Иран интеллигенциясының саяси-әлеуметтік эволюциясы туралы мәселені зерттеу өз кезегінде өзекті мәселелердің бірі. Себебі жаңа Қазақстанды қайта құрып жатқан бүгінгі таңда көрші елдерде мұндай өзгерістер қалай жүрді, ондағы қозғаушы күш интеллигенцияның әсері қалай болды зерттелуі тиіс мәселе. Бұл кезең мәселелерін көп зерттеген ғалымдар баршылық, әр түрлі қырынан қарастырған. Дегенмен біз қарастырып отырған тұрғыдан қарастырғандар аз болды. Олардың көпшілігі мұндай діни және консервативті мемлекетте «модернизация», егер мұндай терминді қолдану мүмкін болса, тек жоғарыдан, Шах басшылығының тарапынан мүмкін болады деген пікірге келді. Шынында да, жоғарыдан мемлекетті реформалау әрекетін елдің білімді адамдарының бірі, Иранның премьер-Министрі Мұхаммед Таги хан, Насер-эд-Дин шахтың сарайында жүзеге асыруға тырысты. [2, 160 б.].

Ал, 19 ғасырдың соңындағы елдегі зиялы қауым яғни, Иран зиялыларының екінші буыны, барлығына дерлік шетелдерде батыстық білім алған болатын.

Елде ғасыр басында бастау алған ағартушылық идеяларының нәтижесінде интеллектуалдық қозғалыс дүниеге келді. Бұл қозғалыс және оның ой тастаушы зиялылары, елдегі «жаңғыру» үдерісінің қозғаушы күшіне айналды. Осы жоғарыда айтып, кеткен «жаңғыру» үдерісінің пионерлері ретінде Амир Кабир, Мырза Мелком хан секілді тұлғаларды атауға болды. Бұл кезеңді жан-жақты зерттеген ғалым Д.М. Анаркулова, Таги-хан билігінің қысқа мерзімділігі мен реформаларының сәтсіздігіне қарамастан, қарастырылып отырған кезеңдегі Иранның әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеуде және қоғамдық-саяси ойдың эволюциясы тұрғысынан үлкен маңызға ие екенін атап көрсетеді. Реформаларға енгізілген идеялар Иранда қоғамдық қозғалыстың дамуына үлкен әсер еткенін атап көрсетеді [2, 160 б.]. Расында, Амир Кабирдің өмірін атқарған қызметтерін зерттеу өте үлкен қызығушылық тудырады.

Осы себептенде Иран зиялыларының әлеуметтік-саяси белсенділігінің эволюциясын зерттемес бұрын оның негізінде жатқан озық ойлар мен идеялардың қозғаушы күші болағн тұлға Амир Кабирдің қызметіне және жүргізген реформасының мәдени бағыттарын, зиялылар қозғалысына қалай әсер еткеніне тоқталу маңызды.

Мирза Мохаммад Тагихан Фарахани, 1807 жылы Хазавехте дүниеге келген, Амир Кабир деген атпен белгілі, Иранның Премьер-министрлерінің бірі болған.

Амир Кабир, Иран тарихының теңдессіз жұлдызы, Иран халқының тәуелсіздігіне, бостандығы мен беделіне деген терең құштарлығы, бар

болмысымен жаңаруды аңсайтын реформаторлық рух, тәуелсіздікті жақсы көретін саясаткер және билеуші өз елінің дамуына үлес қосуға жанын салды. Ол ел істеріне өзге елдердің араласуын шектеу мақсатында «ұлт» және «отан» сөздерін бүгінгі мағынасында қолдануы оның жаңашыл ойларының тереңде екенін көрсетеді [3,3 б].

XIX ғасырдың басында Иранның шетелдік державалармен байланыстардың кеңеюімен экономикалық және қоғамдық-саяси тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге мәдениет саласының да артта қалуы анық байқалды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында шетелдік мәдениет пен білім-ғылым жаңалықтарының елге ене бастауына байланысты елде басталған экономикалық және әлеуметтік өзгерістерден кейін мәдени өмірде де алғашқы өзгерістер сезіле бастады. Ел жастары іріктеліп шет елдерге оқуға жіберіліп, шет елдерден білікті мамандар шақырылды.

Олардың ішіндегі ең маңыздылары XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында пайда болған баспа және литографияның таралуы болды. Иранның бұл алғашқы баспаханаларын ұйымдастыру Абул - Касем Ферахани және Ханзада Аббас-Мирза есімдерімен тығыз байланысты болды. Олардың бастамасы бойынша айтып кеткеніміздей, баспа ісін оқыту үшін жас қабілетті ирандықтар Батыс Еуропаға жіберілді. Сонымен қатар, Иранға бірнеше шетелдік шеберлер шақырылып, көп ұзамай Тебризде және Тегеранда типографиялар құрылды - литографиялық және теру істері басталды. Олардан француз, ағылшын тілдерінен аударылған тарихи шығармалар, сондай-ақ парсы және араб тілдеріндегі бірқатар кітаптар жарық көрді. Бұл мәдени артта қалуды жеңудің алғашқы қадамдары болды.

Еуропа елдеріндегі мәдени-жетістіктерден хабары бар офицерлер, әскери және азаматтық инженерлер, шенеуніктер, дәрігерлер және зайырлы білім алған, еуропалық тілдерді білетін, жаңа батыс елдеріндегі ғылыми-техникалық және мәдени жетістіктерді игерген және оларды Иранда қолдана алатын мамандарға қажеттілік күннен күнге арта түсті.

Жалпы Таги хан реформаларының негізгі қозғаушысы шетелдік державалардың елге енуі және халықаралық қатынастардың дамуы болды. Олар өз дәрежесінде Иранға мәдени де ықпал ете бастады. Таги-ханның Ресейдің ағарту жүйесімен және Түрік «танзиматымен» таныс болуы елдегі реформаға үлкен ықпал еткенін көруге болады. Мысалға: жазба әдеби тілді қарапайымдату, ғылыми және қоғамдық-саяси әдебиеттерді аудару, мемлекеттік аурухан салу, екпе ісін жандардырудың қолға алынуын атап айтуға болады.

Таги-хан билігі тұсында жаңа зайырлы білім беру жүйесі қалыптаса бастады. Оған дейін Иранда білім беру ісі дәстүрлі мұсылмандық жүйеде болған. Ол ескі екі типті мектептер: «мактаб» және «медресе» болды. Мырзаның кезінде жалпы білім беретін орта мектептер құру үшін алғашқы қадамдар жасалды. Еуропалық үлгідегі армия құруды арманын зайырлы мектеп идеясымен біріктірген Таги-ханның ең ірі және маңызды

жобаларының бірі Тегерандағы еуропалық типтегі алғашқы зайырлы Иран университетін құру болды, ол Дар-оль-Фонун (білім үйі) деп аталды және қазіргі ғылым мен техникамен таныс басқарушы кадрларды даярлауға арналған. «Дар-оль-фонун» негізінен әскери мектеб болып ашылады. Ол зайырлы білім алған әскерлер дайындауға бағытталды. Себебі, діни мектептерде дайындалған кадрлар заман талабына, қоғам қажеттілігіне жауап бере алмайтын еді [6, 242 б.]. Осылайша жаңа үлгідегі әскери оқу орны, әрі ғылым ордасы дүниеге келді.

Зерттеуші Анарқұлованың айтуынша бұл білім ордасының, әскери бөлімінің жұмысына тікелей австриялық әскери тәлімгер нұсқаушылар көмек бергені құжаттарда көрсетілген. Бұл ғылым ордасының тәжірибесі бүкіл елде зайырлы білім беру идеясының өріс алуына бастау болды. Алайда, зайырлы білім орындарын, мектептерді дамыту ісінің ең үлкен қиындығы ол білімді адамдардың тапшылығы болды. Осы себептен Ресейге және батыс Еуропаға біршама Иран жастары жіберілді. Олардың басты міндеті өндірістің түрлі саласын, техникалық жетістіктерді меңгеру, батыс ғылымы мен мәдениетінің озық үлгілерін меңгеру болды. Осылайша 19 ғасырдың соңында «Дар-оль-фанунда» шет елдік тәлімгерлер мен қатар ирандық ұстаздарда пайда бола бастады. Сол ұстаздар арасында озық ойлы жаңа қалыптасып келе жатқан зиялы қауым өкілдері, арифметика мен геометрияны меңгерген Мальком-хан ; Араб парсы әдебиеті пәні мұғалімі Мохаммед Салех Ширази, т.б да болды. Оқу үдерісінің қажеттілігіне байланысты «дар-оль-фрнунда» арнайы ғылыми және техникалық оқулықтарға сұраныс артты. Осы себептен, оқу құралдарын құрастыру ісін қолға алу шаралары жүргізілді. 1851 жылы Мирза Таги -анның нұсқауымен алғашқы оқулық "Назам-е Насери" ("Насерова книга о военном строе") жарық көреді [2, 160 б.].

Сонымен қаттар Амир Кабирдің Иран мәдениетіне үлкен үлес қосқан, екінші ірі ісі – парсы тілді ақпарат таратушысы ретінде, елдің мәдени дамуына үлес қосқан «Рузнаме- йе вакайе-йе эттефаки-е» газетін шығаруы болды. Ол шығып келе жатқан күн сәулесінің алдында тұрған арыстан белгісімен көмкерілді. Оның бірінші нөмірі 1851 жылдың 7 ақпанында "Рузнамейе ахбар-е дар-аль-халави-е Техран" деген атпен жарық көреді. Қалған соңғы он жылында «Рузнаме- йе вакайе-йе эттефаки-е» атымен шығып тұрған. Газет 1911 жылға дейін жарық көріп отырған. 1860-1861 жылдар арлығында "Рузнаме-йе доувлати-йе али-йе Иран", 1864 және 1868 жылдарда "Рузнаме-йо Иран" ("Газета Ирана"), 1905- 1911жылдардағы революция кезеңінде "Рузнаме-йе расми-йе Иран" атымен жарық көріп отырған[4, 145 б.].

Бұл газет қоғамды барлық болып жатқан өзгерістермен таныстырып, жаңа қоғамның дамуына зиялы қамның жаңа деңгейге көтерілуіне себепшісіне айналады. Газет Таги Хан үшін реформаторлық идеяларды насихаттаудың трибунасы болғаны сөзсіз. Газет арқылы Таги хан көп нәрсені насихаттап, қорғап көпшіліктің назарына ұсынып отырған. Бұның өзі Таги-

хан реформасының жаңа қоғам құруда жаңа зиялы ортаны қалыптастыруға ықпал еткені анық.Иранда бұл кезде бұдан өзге біршама мемлекеттік және басқа да газеттер жарық көрді. Дегенмен, Таги-хан бұл газет арқылы өз реформасының мүддесін қорғауға, зиялы қауымға, ұлттық сана-сезімнің өсуіне ықпал етті. Жаңашыл қайраткер ретінде оның жасаған бұл қадамдары ежелден келе жатқан дәстүршіл, діни қоғам үшін батылдықты болды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, оның ішкі реформалары мәдениетті көтеруге, құлдырып тұрған ел экономикасын реттеуге және елдің саясатын жандандыруға, дінді жандандыруға және әділеттілікті бүкіл қоғам деңгейіне таратуға, шетелдіктер мен отарлаушылардың енуін азайтуға бағытталды. Сонымен қатар, Тәуелсіздік пен елдің жерінің тұтастығын сақтап қалуға, кедейлікті жоюға бағытталған қадамдар болды. Оның үш жылдан астам уақыт бойы премьер-министр ретінде атқарған бұл әрекеттерінің барлығы таң қалдырады. Премьер-министр ретінде аз уақыт ішінде Амир Кабир көптеген бастамалар жасады, соның ішінде: білім ордасы «Дар-ол-фонунның» негізін қалады, жаңа ғылыми мәтіндер шығарды, жаңа салаларды насихаттады, ирандықтарды Иранда оқуға шақырды. Жастарды оқытуға шетелге жіберді, аударма ісі дамытты және жаңа ғылыми еңбектерді шығарды, журналдар, кітаптар шығарды. Иран өмірінің барлық салаларына енген сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, елдің экономикалық әлеуетін нығайту, тау-кен өндірісі, ауыл шаруашылығы мен ирригацияны кеңейту, ішкі және сыртқы сауданы дамыту, ел істеріндегі шетелдік әсерді азайту, сыртқы саясаттағы нақты саяси бағытты анықтау, қаржылық істерді реформалау және бюджетті түзету, елдің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын нығайту, армияны қайта құру, қару-жарақ зауыттарын құру, Сот жүйесін реформалау, Курьерлік қызмет, аурухана және т.б. Осының бәрін жүзеге асырған зиялы қауым болды.

Иран зиялылары Амир Кабир реформаларын жүзеге асырып қана қоймады, олар батыс мәдениетін қабылдап, қоғамдағы жаңа идеяны алға апарушы жаңа үн қосушы күш болды. Оған біз сол кездегі кездегі «Адамият» қоғамын құрған жасампаз қозғалыс мүшелерінің жоғарыға ұсынған жарқын ойлары дәлел. Амир Кабир реформасы сәтсіздікке ұшпағанмен, оның себебін анықтауға тырысып, жаңа жол іздеген зиялы қауым қозғалысы тоқтамады. Әмір Кабир реформасы сәтсіз болғанымен тарихта терең із қалдырған жарқыын кезең болды. Реформаларға енгізілген идеялар елдегі әлеуметтік ойдың дамуына үлкен әсер етті. Оның жемісі 1905-1911 жылдардағы төңкерісте нақты көрініс алдыдеп есептеуге болады. Ендеше Иран зиялыларының зиялы ойлығының саяси-әлеуметтік эволюциясының бір тармағы Әмір реформасында жатқаны анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Аль-Джанаби Майсем Мухаммед.Идейные процессы в Иране
file:///C:/Users/Администратор/Desktop/stanovlenie-natsii-i-puti-natsionalizma-

v-irane.pdf [Электронный ресурс] – Режим доступа: (дата обращения: 03.06.2022).

2. Анаркулова Д.М. Социально-политическая борьба в Иране в середине XIX в. – М.: Наука, 1983. – 160 с.

3. Галкина Е.А. Становление нации и пути национализма в Иране // Вестник Рязанского государственного университета им. С.А. Есенина. – 2011. – Вып. 32. – С. 81–97.

4. Габриэльян С.И. Иранские просветители и их программа преобразований в Персии во второй половине XIX века. //Международный научно-исследовательский журнал.- 2019. –№ 11-2 (89). – 145-148 с

5. Кермани, Назем оль-эслам. Тарих-е бидари-йе ираниян (История пробуждения иранцев). Тегеран: Амир Кабир, 1363 (1984). Т. 5. С.272.

6. Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX - начале XX в. [Текст] : (Нач. этап. формирования) / АН СССР. Ин-т востоковедения. АН АзССР. Ин-т народов Ближ. и Сред. Востока. – М: Наука, 1974. - 245 с. 22. Маркс К., Энг

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР/ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ/ INFORMATION ABOUT AUTHORS

№	Қаз.	Рус.	Англ.
1.	Аманжолова Дина – Тарих ғылымдарының докторы, РҒА РТИ бас ғылыми қызметкері, Мәскеу, Ресей	Аманжолова Дина – Доктор исторических наук, главный научный сотрудник ИРИ РАН, Москва, Россия	Amanzholova Dina – Doctor of History, Chief Researcher, IRI RAS, Moscow, Russia
2.	Әбиденқызы Айнұр – PhD, Қытай филология кафедрасының доценті, филология факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Абиденқызы Айнур – PhD, доцент кафедры китайской филологии, факультет филологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.	Abidenkyzy Ainur – PhD, associate professor of the Department of Chinese philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
3.	Дүйсенов Бағдат – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан	Дюсенов Бағдат – PhD докторант Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан	Dyussenov Bagdat – PhD doctoral student R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
4.	Др. Кайхы. Айсин Джиоро – Философия докторы, Ризумейкан университетінің Кинугаса зерттеу орталығының шақырылған-қосымша зерттеушісі, Жапония	Др. Кайхы. Айсин Джиоро - Доктор философии, приглашенный исследователь-совместитель Исследовательского центра Кинугаса Университета Рицумейкан, Япония	Dr. Kaihe AisinGioro – Doctor of Philosophy. Visiting Collaborative Researcher of Kinugasa Research Center, Ritsumeikan University, Japan
5.	Жиренов Асқар – «Ғылым Ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейінің ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан	Жиренов Асқар – Научный сотрудник музея редких книг РГП «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан	Zhirenov Askar – Researcher at the Museum of Rare Books, RSE «Gylym Ordasy», Almaty, Kazakhstan
6.	Идрышева Жазира – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы, Қазақстан	Идрышева Жазира – кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений и мировой экономики факультета международных отношений Казахского национального университета имени аль-Фараби	Ydrysheva Zhazira – al-Farabi Kazakh National University, Department of international relations and world economy, candidate of historical sciences, associate professor, Almaty, Kazakhstan
7.	Кабдугалиев Арыспай – элеуметтік ғылымдар магистрі (саясаттану), Еуразиялық халықаралық зерттеулер қауымдастығы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан	Кабдугалиев Арыспай – магистр социальных наук (политология), Евразийская ассоциация международных исследований, Нур-Султан, Казахстан	Kabdugaliyev Aryspay – Master of Social Sciences (Political Science), Eurasian Association for International Studies, Nur-Sultan, Kazakhstan

8.	Карипжанов Нурбек – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогика университетінің 1 курс докторанты, Алматы, Қазақстан	Карипжанов Нурбек – докторант 1 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан	Karipzhanov Nurbek – Doctoral student of the 1st course of KazNPU named after. Abay, Almaty, Kazakhstan
9.	Керімбаев Ержан – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Қытайтану кафедрасы, Алматы, Қазақстан	Керимбаев Ержан – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Факультет востоковедения, Кафедра китаеведения, Алматы, Казахстан	Kerimbayev Erzhan – PhD, Al-Farabi Kazakh National University Faculty of Oriental Studies, Department of Chinese Studies Almaty, Kazakhstan
10.	Кожирова Светлана – саяси ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,	Кожирова Светлана – доктор политических наук, профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.	Svetlana Kozhirova - Doctor of Political Science, Professor, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.
11.	Көмеков Болат – ҚР ҰҒА академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Алматы, Қазақстан	Кумеков Болат – академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан	Kumekov Bolat – Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Director of the International Institute of Kipchak Studies of Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
12.	Көмекова Райхан – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Халықаралық қыпшақтану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.	Кумекова Райхан – научный сотрудник Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени ал-Фараби, Алматы, Казахстан	Kumekova Raikhan – Researcher of the International Institute of Kipchak Studies Kazakh National University al-Farabi, Almaty, Kazakhstan
13.	Масабаев Қанат – Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары., Алматы, Қазақстан	Масабаев Канат – заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан	Massabayev Kanat – Deputy General Director for strategic development and international relations of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
14.	Мәсімханұлы Дүкен – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан	Масимханұлы Дүкен – Генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор, Алматы, Казахстан	Massimkhanuly Duken – Director General R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philological Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan

15.	Мырзалы Тогжан – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 1 курс магистрі, Алматы, Қазақстан	Мырзалы Тогжан – Магистр 1 курса КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан	Mirzaly Togzhan – Master of the 1st course KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan
16.	Рахимова Қаламқас – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан	Рахимова Каламқас – Докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан	Rakhimova Kalamkas – Doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
17.	Салтакова Жанат – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы. Қазақстан	Салтакова Жанат – Научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Алматы, Казахстан	Saltakova Zhanat – Researcher, M.O. Aueзов Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
18.	Сарқытқан Қастер - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, география ғылымдарының кандидаты, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері Алматы, Қазақстан	Сарқытқан Қастер – профессор Казахского национального педогогического университета имени Абая, кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Алматы, Казахстан	Sarkytkan Kaster – professor of Abay KazNPU, candidate of geographical sciences./ Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies Almaty, Kazakhstan
19.	Тұрсын Рахат әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Халықаралық қатынастар» факультетінің магистрі, Алматы, Қазақстан	Тұрсын Рахат – Магистр факультета «Международных отношений» Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан	Tursyn Rakhat – Master's degree in international relations of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan